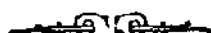

श्रीशर्ववर्मकृत कलाप व्याकरणस्य
वादिपर्वतवज्र श्रीमद् भावसेन त्रैविद्यकृता टीका

कातन्त्ररूपमाला ।

प्रकाशक —
जैनसाहित्य—प्रसारक कार्यालय.
हीराबाग, पोष्ट गिरगांव, मुंबई

मुद्रक —
वंशीधर उदयराज पंडित,
मा श्रीधर प्रेस, भवानीपेठ, सोलापुर ।

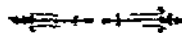
द्वितीयावृत्ति, १००० प्रति ।

अक्टोबर १९२७ ई

मूल्य द्वादशाणकाः ।

आद्यनिवेदनम्.

बहूनि व्याकरणशास्त्राणि प्रसिद्धानि । तेषु सरलतमोयं ग्रन्थ आर्षश्च । अस्य कौमारेति अपरनाम वर्तते । कातन्त्ररूपमालेतिनामस्या च प्रसिद्धोस्ति । सूत्रकर्तास्य शर्ववर्माचार्यो, वृत्तिकर्ता च भावसेनत्रैविद्यदेव । कातन्त्रमिति सूत्रग्रन्थस्य नाम, वृत्तेस्तु रूपमालेति । एवं मिलित्वा कातन्त्ररूपमालेति ग्रन्थस्यास्य नामधेयम् ।

अत्र ग्रन्थे सूत्राणामग्रे या संख्या दर्शिता सा क्रमसंख्याति नतु सूत्रसंख्या । सूत्रक्रमस्तु सूत्रपाठाज्ज्ञेयः । अत एव सूत्रेनुक्त यद्व्याख्याया मुपलभ्यते तत्सूत्रपाठावलोकनेनैवानुवर्तितमिति ज्ञातु शक्यते । संज्ञाश्चास्य प्रसिद्धेतरव्याकरणेभ्य पृथगेव सन्ति । 'विरामे वा' इति वचनेनात्र पदान्तेनुस्वारविधि क्रियते इत्यय विशेष एव सर्वस्मादितरव्याकरणात् । एव केचिद्विशेषा अपरेपि सन्ति । 'ओं' इति ओंकारस्य बिन्दुसयुक्तत्वमत एव सिद्ध्यति । अन्यत्र पञ्चपरमेष्ठिवाचकत्वे मकारान्तोय शब्द सिद्ध्येत् । तच्च न सम्यक् 'ओंकार बिन्दुसयुक्तं' इत्यादि वचनेन तस्य बिन्दुसयुक्तस्यैव सुवचत्वात् ।

प्रथममस्य प्रकाशन सोलापुरवासिना श्रेष्ठिना हीराचन्द्रेण कृतम । तत्संशोधन पुण्यपत्तनस्थैकेन पुस्तकेन कृतमासीत् । एषा द्वितीयावृत्तिरस्ति । एतच्छोधन मया मुम्बापुरीस्थ चन्द्रप्रभचैत्यालयस्य पुस्तकालयादुपलब्धमेक पुस्तक हस्तलिखितमाश्रित्य कृतम । अत्र पूर्वप्रसिद्धपुस्तकापेक्षया बहुः विशेषोस्ति । बहुषु स्थलेषु पाठभेदोपि जात । अतोत्र पुस्तकेन लोकिने नवीनाना प्राचां च छात्राणामधिकलाभो भविष्यतीत्याशासे।

व्याकरणमध्येतव्यं तद्विना न चागतिरिति, स्पष्टं शब्दार्थावबोद्धुं च जनो नालं भवति। तत्राप्येतदेव व्याकरणं गुरुमुखेन येऽधीतेऽस्मिन् झटिति शब्दशास्त्रे प्रवेशमाप्नुयात् इति निवेदयते,

कार्तिक शुद्ध १, वीरनिर्वाण सं. २४५४.

उदयराजात्मजो वंशीधरः

श्रीधर प्रेस, सोलापुर।

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथ

कातन्त्ररूपमाला ।

मङ्गलम् ।

वीरं प्रणम्य सर्वज्ञं विनष्टाशेषदोषकम् ।
कातन्त्ररूपमालेयं बालबोधाय कथ्यते ॥ १ ॥
नमस्तस्यै सरस्वत्यै विमलज्ञानमूर्त्तये ।
विचित्रालोकयात्रेयं यत्प्रसादात्प्रवर्तते ॥ २ ॥
नमो वृषभसेनादिगौतमान्त्यगणेशिने ।

---

१ वि विशिष्टां ई लक्ष्मीं राति ददातीति वीरः । अथवा विशेषेण ईर्त्ते सर्वान् सकलपदार्थान् जानातीति वीरः । वि विशिष्टा ईरा वाक् दिव्यध्वनिर्यस्यासौ वीरः । अथवा वि विशिष्टा ईरा जन्मवृष्ट्या यस्यासौ वीरः । अथवा वीरयतीति वीरः कर्मराजयमरागमोहादीनान् निराकरोतीति वीरः । वि विशिष्टा ईरा गगनगमनं यस्यासौ वीरः तं प्रणम्य पूर्वं पश्चात् क्रियाचादात् प्रणम्य ॥ सर्वं जानातीति सर्वज्ञः सर्वान् सकलपदार्थान् करणव्यवधानरहितत्वेन युगपत् जानातीति सर्वज्ञः ॥ नश्यतिस्म नष्टः । विशेषेण नष्टा विनष्टाः । अशेषाश्च ते दोषाश्च अशेषदोषाः विनष्टा अशेषदोषा यस्यासौ विनष्टाशेषदोषकः तम् । कु ईषत्तन्त्रं कातन्त्रं, रूपाणां माला रूपमाला, कातन्त्रस्य रूपमाला कातन्त्ररूपमाला ॥ २ सरः प्रसरणं सर्वज्ञानमयी मूर्त्तिरस्या अस्तीति सरस्वती तस्यै । विगतं मलं यस्मात्तद्विमलं । ज्ञायतेऽनेन इति ज्ञानं विमलं च तत् ज्ञानं च विमलज्ञानं । विमलज्ञानमेव मूर्त्तिर्यस्याः सा विमलज्ञानमूर्त्तिः तस्यै ॥

मूलोत्तरगुणाढ्याय सर्वस्मै मुनये नमः ॥ ३ ॥
गुरुभक्त्या वयं सार्द्धद्वीपद्वितयवर्त्तिनः ।
वन्दामहे त्रिसङ्ख्योननवकोटिमुनीश्वरान् ॥ ४ ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ५ ॥

अथ—संज्ञासन्धिः ।

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥ सिद्धे खलु वर्णानां समाम्नायो वेदितव्य । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह इति ।

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति ।

दश समानाः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये दश वर्णास्ते समानसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति ।

तेषां द्वौ द्वावन्योऽन्यस्य सवर्णौ ॥ ४ ॥ तेषां समानानां

---

१ अनादिकालेन प्रवृत्त इत्यर्थः । सिद्धशब्दः आनित्यार्थो वा निष्पन्नार्थो वा प्रसिद्धार्थो वा । क्वापि सिद्धस्थित इत्यत्र सिद्धशब्दोऽनादिमङ्गलवाची ॥
२ सम्यगाम्नायन्ते अभ्यस्यन्ते इति समाम्नायाः । श्लोक. । व्यञ्जनानि त्रयस्त्रिंशत्स्वराश्चैव चतुर्दश । अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीय एव च ॥ १ ॥ गजकुम्भाकृतिर्वर्ण, प्लुतश्च परिकीर्तितः॥ एवं वर्णास्त्रिपञ्चाशन्मातृकाया उदाहृताः ॥ २ ॥ ३ स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥

न्ये द्वौ द्वौ वर्णावन्योऽन्यस्य परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवत । अआ इई उऊ ऋॠ लृॡ । तेषां ग्रहणं किमर्थं द्वयोर्ह्रस्वयोर्द्वयोर्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञार्थम्।

श्लोकः ।

क्रमेण वैपरीत्येन लघूनां लघुभिः सह ।
गुरूणां गुरुभिः सार्धं चतुर्धेति सवर्णता ॥ १ ॥

ऋकारलृकारौ च ॥ ५ ॥ ऋकारलृकारौ च परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवत । ऋलृ ।

पूर्वो ह्रस्वः[1] ॥ ६ ॥ तयोः सवर्णसंज्ञयोर्मध्ये पूर्वो वर्णो ह्रस्वसंज्ञो भवति । अ इ उ ऋ लृ ॥

परो दीर्घः[2] ॥ ७ ॥ तयोः सवर्णयोर्मध्ये परो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति। आ ई ऊ ॠ ॡ ॥

स्वरोऽवर्णवर्जो नामि ॥ ८ ॥ अवर्णवर्जं स्वरो नामिसंज्ञो भवति। इई उऊ ऋॠ लृॡ एऐ ओऔ ॥ वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं कारग्रहणे केवलग्रहणम् ।

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ ॥ एकारादीनि स्वरनामानि सन्ध्यक्षरसंज्ञानि भवन्ति । तानि कानि । ए ऐ ओ औ ॥

नित्यं सन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि ॥ १० ॥ सन्ध्यक्षराणि नित्यं दीर्घाणि भवंति ।

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ११ ॥ ककारादीनि हकारपर्यन्तान्यक्षराणि व्यञ्जनसंज्ञानि भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ

---

१ ह्रस्यते एकमात्रतया उच्चार्यते इति ह्रस्वः ॥ २ दृणाति विदारयति द्विमात्रतया मुखबिलमिति दीर्घः ॥ ३ व्यज्यन्ते अकारादिभिः पृथगभिव्यज्यन्ते इति व्यञ्जनानि अथवा विगत ... स्वरेभ्यो येभ्य इति व्यञ्जनानि ।

ट ठ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह ॥

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १२ ॥ ते ककारादयो मावसाना वर्णा पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥ १३ ॥ वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णा शषसाश्चाघोषसंज्ञा भवन्ति । कख चछ टठ तथ पफ श ष स ॥

घोषवन्तोऽन्ये ॥ १४ ॥ अघोषेभ्योऽन्ये तृतीयचतुर्थपञ्चमा वर्णा यरलवहाश्च घोषवत्संज्ञा भवन्ति । गघङ जझञ डढण दधन बभम यरलवह इति ॥

अनुनासिका ङञणनमाः ॥ १५ ॥ अनु पश्चान्नासिकास्था-नमुच्चारणं येषां ते अनुनासिकाः । ङञणनमा वर्णा अनुनासिकसंज्ञा भवन्ति । ङञणनम इति ॥

अन्तःस्था यरलवाः ॥ १६ ॥ वर्गाणां उष्मणाञ्च अन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तःस्थाः । यरलवा इत्येते वर्णा अन्तःस्थसंज्ञा भवन्ति । यरलव ॥

ऊष्माणः शषसहाः ॥ १७ ॥ ऊष्म उष्णं धर्ममुत्पादयन्तीति ऊष्माणः । शषसहा इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति । शषसह ।

अः इति विसर्जनीयः ॥ १८ ॥ येन विना यदुच्चारयितुं न शक्यते स उच्चारणार्थो भवति । अकार इहोच्चारणार्थः । यथा कादिषु । कुमारीस्तनयुगलाकृतिर्वर्णो विसर्जनीयसंज्ञो भवति ।

---

१ ककारादीनामकार उच्चारणार्थः ॥ २ घोषा ध्वनिर्न विद्यते येषां ते अघोषाः ॥

भृङ्गचङ्गालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्मवत् ।
नेत्रवन्कृष्णमर्पस्य विसर्गोऽयमिति स्मृतः ॥ १ ॥

ᳵ इति जिह्वामूलीयः ॥ १९ ॥ ककार इहोच्चारणार्थ । वज्राकृतिवर्णो जिह्वामूलीयसंज्ञो भवति । ᳵ ॥

ᳶप इत्युपध्मानीयः ॥ २० ॥ पकार इहोच्चारणार्थ । गजकुम्भाकृतिवर्ण उपध्मानीयसंज्ञो भवति । ᳶप ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ २१ ॥ अकार इहोच्चारणार्थ । बिन्दुमात्रो वर्णोऽनुस्वारसंज्ञो भवति ॥ अं ।

लोकोपचाराद्ग्रहणसिद्धिः ॥ २२ ॥ लोकानामुपचारो व्यवहारः । तस्मादिहानुक्तस्यापि ग्रहणस्य शब्दस्य सिद्धिः प्रवृत्तिर्वेदितव्या । तत्कथं ? त्वया ग्रामो गम्यते इत्युक्ते त्वं ग्रामाय गच्छसीत्यर्थ ।

इति संज्ञासन्धिः ॥ १ ॥

अथ स्वरसन्धिरुच्यते ।

कः सन्धि । पूर्वोत्तरवर्णानामव्यवधानेन परस्परेण सन्धानं संश्लेषः सन्धि ॥ तत्र अभ्युदय । कान्ता आगता । दधि इदम् । नदी ईहते ।

---

१ विसृज्यते विरम्यते येन स विसर्गः ॥ २ जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीयः ॥
३ उप समीपे ध्मायते शब्दायते इति उपध्मानीयः ॥
४ अन्तमनुसृत्य सलीन उच्चार्यते स्वर्यते इति अनुस्वारः । ५ व्यवहारो नाम शब्दप्रयोगः । ६ कालकारकसङ्ख्यासाधनोपग्रहभेदाद् भिन्नमर्थं ब्रवीतीति शब्दः ।
७ पूर्वोत्तरवर्णानामविरामेणोच्चारणं सन्धानमिति च पुस्तकान्तरे ॥

वसु उभयो । वधू ऊढा । पितृ ऋषभ । मातृ ऋकारेण । कृ ॠकार । कृ ॠकारेण । इति स्थिते ।

अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥ २३ ॥ संघटितान्वर्णान् अनतिक्रमयन् विश्लेषयेत् इति विश्लेष्य ॥

समानः सवर्णे दीर्घीभवति परश्च लोपम् ॥ २४ ॥ समानसंज्ञको वर्णो दीर्घीभवति सवर्णे परे परश्च लोपमापद्यते । सर्वत्र ह्रस्वो दीर्घ । स्वभावतो ह्रस्वाभावे परलोप । उक्त च—

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।
पूर्वं दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ १ ॥

व्यञ्जनमस्वरं परवर्णं नयेत् ॥ २५ ॥ अस्वरं व्यञ्जन परवर्णं नयेत् । तत्राभ्युदय । कान्तागता । दधीदम् । नदीहते । वसूभयो । वधूढा । पितृषभ । मातृकारेण कॄकार । कॄकारेण । इति सिद्धं पदम् ॥ एवं होतॄकार । होतृ ऋकार इति विग्रह । अत्र समान सवर्णे दीर्घीभवति इत्यादिना दीर्घत्वम् । होतृ ऋकार इति स्थिते ।

ऋति ऋतोर्लोपो वा ॥ २६ ॥ ऋति परे ऋतोर्लोपो वा भवति होतृकार ॥ देव इन्द्र । कान्ता इयम् । इति स्थिते ।

अवर्ण इवर्णे ए ॥ २७ ॥ इवर्णे परे अवर्ण ए भवति परश्च लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । देवेन्द्र । कान्तेयम् ॥ हल ईषा । लाङ्गल ईषा । इति स्थिते ।

हललाङ्गलयोरीषायामस्य लोपः ॥ २८ ॥ हललाङ्गलयोरस्य लोपो भवति ईषाया परत । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ मनस् ईषा । इति स्थिते ।

मनसः सस्य च ॥ २९ ॥ मनसोऽस्य सस्य च लोपो भवति ईषाया परत । मनीषा ॥ गन्ध उदकम् । माला उढा । इति स्थिते ।

उवर्णे ओ ॥ ३० ॥ उवर्णे परे अवर्ण ओ भवति परश्च लोपमापद्यते । गन्धोदकम् । मालोढा ॥ तव ऋकार । सा ऋकारेण । इति स्थिते ।

ऋवर्णे अर् ॥ ३१ ॥ ऋवर्णे परे अवर्ण अर् भवति परश्च लोपमापद्यते । पूर्वव्यञ्जनमुपरि परव्यञ्जनमध ॥

रेफाक्रान्तस्य द्वित्वमशिटो वा ॥ ३२ ॥ रेफाक्रान्तस्य वर्णस्य द्वित्व भवत्यशिटो वा ।

तुंबुरुं तृणकाष्ठं च तैलं जलमुपागतम् ।
स्वभावादूर्ध्वमायाति रेफस्यैतादृशी गतिः ॥ १ ॥

इति जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमन ।

शिडिति शादयः ॥ ३३ ॥ शादयो वर्णा शिटसंज्ञा भवन्ति । तवर्कार । मर्कारेण ॥ ऋण ऋणम् । प्र ऋणम् । वसन ऋणम् । वत्सतर ऋणम् । कम्बल ऋणम् । दश ऋणम् । इति स्थिते ।

ऋणप्रवसनवत्सतरकम्बलदशानामृणेऽरो दीर्घः ॥ ३४ ॥ ऋणादीना अरो दीर्घो भवति ऋणे परे । एकदेशविकृतमनन्यवत् । ऋणार्णम् । प्रार्णम् । वसनार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् ॥ शीत ऋत । दुःख ऋत । इति स्थिते ।

ऋते च तृतीयासमासे ॥ ३५ ॥ तृतीयासमासे अरो दीर्घो भवति ऋते च परे । शीतेन ऋत शीतार्त । दुःखेन ऋत दुःखार्त । तृतीयासमास इति किम् । परमश्चासौ ऋतश्च परमर्त ॥ तव लृकार । सा लृकारेण । इति स्थिते ।

लृवर्णे अल् ॥ ३६ ॥ लृवर्णे परे अवर्ण अल् भवति परश्च लोपमापद्यते । तवल्कार । सल्कारेण ॥ तव एषा । सा ऐन्द्री । इति स्थिते ।

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ३७ ॥ एकारे ऐकारे च परे अवर्ण ऐर्भ-चति परश्च लोपमापद्यते । तवैषा । सैन्द्री ॥ स्व ईरम् । स्व ईरिणी । स्व ईरी इति स्थिते ।

स्वस्यैरेरिणीरिषु ॥ ३८ ॥ स्वस्याकारस्य ऐत्वं भवति ईरईरिणीईरिषु परत परश्च लोपमापद्यते । स्वैरम् । स्वैरिणी । स्वैरी ॥ अद्य एव । इह एव । इति स्थिते ।

एवे चानियोगे नित्यम् ॥ ३९ ॥ अनियोगेऽवर्णस्य नित्यं लोपो भवति एवे च परे । अद्येव । इहेव । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । इहैव तिष्ठ ॥ तव ओदनम् । सा औपगवी । इति स्थिते ।

ओकारे औ औकारे च ॥ ४० ॥ ओकारे औकारे च परे अवर्ण और्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवौदनम् । सौपगवी ॥ "**चकाराधिकारादुपसर्गावर्णलोपो धातोरेदोतोः** ।" प्र एलयति प्रेलयति । परा ओखति परोखति ॥**इणेधत्योर्न**। उप एति । उपैति । उप एधते उपैधते ॥ **नामधातोर्वा** । उप एल्कीयति उपेल्कीयति ॥ उपैल्कीयति । प्र ओषधीयति प्रोषधीयति प्रौषधीयति ॥ अद्य ओम् । सा ओम् । इति स्थिते ।

ओमि च ॥ ४१ ॥ अवर्णस्य नित्यं लोपो भवति ओमि च परे । अद्योम् सोमित्यवोचत् ॥ बिम्ब ओष्ठ । स्थूल ओतु । इति स्थिते ।

ओष्ठोत्वोः समासे वा ॥ ४२ ॥ अवर्णस्य लोपो वा भवति ओष्ठौत्वो परत समासविषये । बिम्बमिव ओष्ठौ यस्यासौ बिम्बोष्ठ । बिम्बौष्ठ । स्थूलोतु । स्थूलौतु । असमासे तु हे पुत्रौष्ठं पश्य । अद्यौतुं पश्य ॥ अक्ष ऊहिनी । इति स्थिते ।

अक्षस्य ऊहिन्याम् ॥ ४३ ॥ अक्षस्यौत्वं भवति ऊहिन्या परत परश्च लोपमापद्यते । अक्षौहिणी सेना ॥ **प्रस्योढोढ्योश्च** ॥ प्र ऊढ प्रौढः ।

प्र ऊढि प्रौढि ॥ एषैष्ययोरेत्वं । प्र एष प्रैष । प्र एष्य प्रैष्य ॥ दधि अत्र । नदी एषा । इति स्थिते ।

इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ४४ ॥ इवर्णो यमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्य । दध्यत्र । नद्येषा ॥ मधु अत्र । वधू आसनम् । इति स्थिते ।

वमुवर्णः ॥ ४५ ॥ उवर्णो वमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्य । मध्वत्र । वध्वासनम् ॥ पितृ अर्थे । मातृ अर्थे । इति स्थिते ।

रमृवर्णः ॥ ४६ ॥ ऋवर्णो रमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्य । पित्रर्थे । मात्रर्थे ॥ लृ अनुबन्ध । लृ आकृति । इति स्थिते ।

लम्लृवर्णः ॥ ४७ ॥ लृवर्णो लमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्य । लनुबन्ध । लाकृति ॥ ने अनम् । चे अनम् । इति स्थिते ।

ए अय् ॥ ४८ ॥ एकारो अय् भवति असवर्णे परे न च परो लोप्य । नयनम् । चयनम् ॥ नै अक । चै अक । इति स्थिते ।

ऐ आय् ॥ ४९ ॥ ऐकार आय् भवत्यसवर्णे परे न च परो लोप्य । नायक । चायक ॥ लो अनम् । पो अनम् । इति स्थिते ।

ओ अव् ॥ ५० ॥ ओकारो अव् भवति असवर्णे परे न च परो लोप्य । लवनम् । पवनम् ॥ लौ अक । पौ अक । इति स्थिते ।

औ आव् ॥ ५१ ॥ औकार आव् भवत्यसवर्णे परे न च परो लोप्य । लावक । पावक ॥ गो अजिनम् इति स्थिते ।

गोरत इति वा प्रकृतिः ॥ ५२ ॥ गोशब्दस्य वा प्रकृतिर्भवत्य-कारे परे । गो अजिनम् गोऽजिनम् । गवाजिनम् ॥ गो अश्वौ । गो ईहा । गो

उष्ट्रौ । गो एल्कौ । इति स्थिते ।

अवः स्वरे ॥ ५३ ॥ गोशब्दस्य अवादेशो वा भवति स्वरे परे । गो अश्वौ । गवाश्वौ गोश्वौ । गवेडा । गवीहा । गवोष्ट्रौ । गवुष्ट्रौ । गवैल्कौ । गवेल्कौ ॥ गो अक्ष । गो इन्द्र । इति स्थिते।

अक्षेन्द्रयोर्नित्यम् ॥ ५४ ॥ गोशब्दस्य नित्यमवादेशो भवति अक्षेन्द्रयो परत । गवाक्ष । गवेन्द्र ॥ ते आहु । तस्मै आसनम् । पटो इह । असौ इन्दु । इति स्थिते ।

अयादीना यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः ॥ ५५ ॥ पदान्त वर्तमानाना अयइत्येवमादीना यवयोर्लोपो भवति न वा लोप तु प्रकृतिश्च भवति । त आहु । तयाहु । तस्मा-आसनम् तस्मायासनम् । पट इ॰ पटविह । असाइन्दु असा विन्दु ॥ नै ऋ अद । रे उ अण । मै ऋ उत । ओ उ इन्दु । रिपु इ उदय । इति स्थिते ।

स्वरजो यवकारावनादिस्थो लोप्यौ व्यञ्जने ॥ ५६ ॥ अनादिस्थौ स्वरजौ यवकारौ लोप्यौ भवतो व्यञ्जने परे। नारद । रावण मारुत । अविन्दु । रिप्युदय ॥ ते अत्र । पटो अत्र । इति स्थित ।

एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥ ५७ ॥ एदोद्भ्या पदान्ते वर्तमानाभ्या परोऽकारो लोपमापद्यते । तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ देवी गृहम् । पटु हस्त । मातृ मुखम् । जले पद्मम् । रै धृति । गो गति । नौ यानम् ।

न व्यञ्जने स्वराः सन्धेयाः ॥ ५८ ॥ व्यञ्जने परे स्वरा सन्धानीया न भवन्ति ॥ पितृ यम् । भ्रातृ यम् । मातृ यम् । इति स्थिते ।

१ ऋतस्तद्धिते ये ॥ ५९ ॥ ऋतो रो भवति तद्धिते ये परे । पितुरिदम् पित्र्यम् । एवं भ्रात्र्यम् । मात्र्यम् ॥ गो यूति । इति स्थिते ॥

गव्यूतिरध्वमाने ॥ ६० ॥ अध्वमाने गव्यूतिरिति निपात्यते। गवां यूति गव्यूति ॥

इति स्वरसन्धिः ।

अथ तेषां स्वराणामेव सन्धिकार्य्ये प्राप्ते क्वचित्पूर्ववत् प्रकृतिभाव उच्यते । *अहो आश्चर्य्यम्। नो एहि । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य ।* उ उत्तिष्ठ । आ एवम् ।इति स्थिते ॥

ओदन्ता अइउआ निपाता स्वरे प्रकृत्या ॥ ६१ ॥ ओदन्ता निपाता अ इ उ आश्च केवला निपाता स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धं ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
आङानुबन्धो विज्ञेयो वाक्यस्मरणयोर्न तु ॥ १ ॥

ईषदर्थे--आ उष्णं-- ओष्णं । क्रियायोगे--आ इहि--एहि । मर्यादायां--आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । अभिविधौ--आ आर्येभ्य आर्येभ्यो यशो गतमकलंकस्वामिन । वाक्ये-- आ एवं किल मन्यसे । स्मरणे--

---

१ अहो आहो उताहो च भो।होहहो अपो इमे । भानोयुताश्च ओदन्ता निपाता अष्टधा स्मृताः ॥ २ लोकप्रसिद्धशब्दमादाय स्वरूपेण कथन निपातः निश्चयेन पतन्त्यनेकष्वर्थेष्विति निपाताः ॥

३ पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा प्रवृत्तिः क्रिया । ४ वाक्यपूरणे ॥

आ एव किल तत् । अन्तग्रहणमकारादीना केवलार्थम् ॥ कवी एतौ । म ले इमे । इति स्थिते ।

द्विवचनमनौ ॥ ६२ ॥ अनौभूत द्विवचन स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति ॥

मणीवादीना वा ॥ ६३ ॥ मणीवादीना वा सन्धिर्भवति । मणी इव मणीव । जम्पती इव जम्पतीव । अमुके अत्र तिष्ठत । इति स्थिते ।

न साकोऽदसः ॥ ६४ ॥ साक अदस परमनौभूत द्विवचन स्वरे परे प्रकृत्या न तिष्ठति । अमुकेऽत्र तिष्ठत ॥ अमी अश्वा । अमी एडका । अमी उष्ट्रा । अमी आदित्यरश्मय । इति स्थिते ।

बहुवचनममी ॥ ६५ ॥ बहुवचनान्तममीरूप स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति ॥ आगच्छ भो देवदत्त ३ अत्र । उत्तिष्ठ भो यज्ञदत्त ३ इह । आयाहि भो विष्णुमित्र ३ इह । इति स्थिते ।

अनुपदिष्टाश्च ॥ ६६ ॥ अक्षरसमाम्नायेऽनुपदिष्टा प्लुता स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति ॥ सुश्लोक ३ इति । इति स्थिते ।

नेतौ ॥ ६७ ॥ प्लुतस्य इतिशब्दे परे सन्धिकार्य्यनिषेधो न भवति । अहो सुश्लोकेति । दूराद्धाने गाने रोदने च प्लुतास्त लोकत सिद्धा । उक्त च—

> एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
> त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जन चार्द्धमात्रकम् ॥ १ ॥

इति प्रकृतिभावसन्धि ।

---

१ औकाररूप परित्यज्य रूपान्तर प्राप्तमित्यर्थ ।

अथ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते ।

वाक् अत्र । वाक् जयति । अच् अत्र । अच् गच्छति । षट् अत्र । षट् गच्छन्ति । तत् अत्र । तत् गच्छति । ककुप् आम्ने ककुप् जयति । इति स्थिते ।

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ ६८ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा स्वरेषु घोषवत्सु च परेषु स्ववर्गतृतीयानापद्यन्ते । वर्गप्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । वागत्र । वाग्जयति । अजत्र । अज्गच्छति । षडत्र । षड्गच्छन्ति । तदत्र । तद्गच्छति । ककुबाम्ने । ककुब्जयति । प्रकृतिप्रत्यययो पदयोर्विभागे सन्निरम्यरासतिपेवश्च प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागो यत्र तत्र नित्य मन्निकार्यं भवति । यत्र पदयोर्विभागस्तत्र विकल्पेन सन्धिकार्यं भवति । इति सिद्धम् ॥ वाक् मती । अच् मात्रम् । षट् मुखानि । तत् नयनम् । त्रिष्टुप् मिनोति । इति द्वि स्थिते ।

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान्वा ॥ ६९ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा पञ्चमे परे स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते तृतीयान्वा वा । वाङ्मती वाग्मती । अञ्मात्रम् । अज्मात्रम् । षण्मुखानि । षड्मुखानि । तन्नयनम् । तद्नयनम् । त्रिष्टुम्मिनोति । त्रिष्टुब्मिनोति ॥

प्रत्यये पञ्चमे पञ्चमान्नित्यम् ॥ ७० ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा नित्यं स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते प्रत्ययपञ्चमे परे । वाङ्मात्रम् । अञ्मात्रम् । षण्मात्रम् । तन्मयम् । ककुम्मात्रम् ॥ वाक् शूर । अच् शेप । षट् श्यामा । तत् श्वेतम् । त्रिष्टुप् श्रुतम् । इति स्थिते ।

वर्गप्रथमेभ्य शकारः स्वरयवरपरश्छकारं न वा ॥ ७१ ॥ पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्य शकार स्वरयवरपरश्छकारमापद्यते नवा । वाक्छूर ।

वाक् शूर । अच्छेप । अच्शेप । पट्छ्यापा, । पट्श्यामा । तच्छ्वेतम् । तच्श्वेतम् । त्रिष्टुप्छ्रुतम् । त्रिष्टुप्श्रुतम् ॥ तत् श्लक्ष्णम् । तत् श्मशानम्। इति स्थिते । न वा ग्रहणेन ।

लानुनासिकेष्वपीच्छन्त्यन्ये ॥ ७२ ॥ लानुनासिकेषु परं शकारश्छकारमापद्यते न वा । तच्छ्लक्ष्ण तच्श्लक्ष्ण । तच्छमशान—तच्श्मशान—इति सिद्धम् ॥ वाक् हीन । अच् हलौ । पट् हलानि । तत् हितम् । ककुप् हास । इति द्वि स्थिते ।

तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥ ७३ ॥ तेभ्य पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्य परो हकार पूर्वचतुर्थमापद्यते न वा । वाग्घीन वाग्हीन । अज्झलौ अज्हलौ । पड्ढलानि पड्हलानि । तद्धितम् तद्हितम् । ककुब्भास ककुब्हास । तेभ्यो ग्रहण स्वग्यवरनिवृत्त्यर्थम् । तेन वाग्यलाठयति । एवति ग्रहण तृतीयपत्त यवच्छेदार्थम् । पुनरपि न वा ग्रहणमुत्तरत्रविकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥ तत् लुनाति । तत् चरति । तत् छादयति । तत् जयति । तत् झषयति तत जकारेण । तत् टीकते । तत् ठकारेण । तत् डीनम् । तत् ढौकते । तत् णकारेण । इति स्थिते ।

पररूपं तकारो लचटवर्गेषु ॥ ७४ ॥ पदान्तस्तकारो लचटवर्गेषु परेषु पररूपमापद्यते । तल्लुनाति । तच्चरति ।

धुड् व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्तस्थानुनासिकवर्जित व्यञ्जनं धुट्संज्ञं भवति ।

पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ ७६ ॥ पदान्ते वर्तमानानां धुटामनन्तरः प्रथमो भवति ॥

श्लोक । १ परस्य द्वि कर्तव्य ०२ तत्र दृश्यतेत्रिम ॥ ग्रन्थर तु पर दृष्ट्वा विस्तर क्रियते तथे ॥

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ७७ ॥ धुटां तृतीयो भवति चतुर्थेषु परेषु । तच्छादयति । तज्जयति । तज्झयति । तञ्जकारेण । तट्टीकते । तट्ठकारेण । तड्डीनम् । तड्ढौकते । तण्णकारेण ॥ तत् शेते । तत् शयनम् । इति स्थिते ।

चं शे ॥ ७८ ॥ पदान्तस्तकारश्चकारमापद्यते शकारे परे ॥

चंशे व्यर्थमिदं सूत्रं यदुक्तं शर्ववर्मणा ।
तस्योत्तरपदं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ १ ॥
मूढधीस्त्वं न जानासि छत्वं किल विभाषया ।
अछत्वपक्षे वचनं नूनं चंशे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

तच् शेते । तच् शयनम् ॥ क्रुङ् आस्ते सुगण् अत्र । पचन् इह । कुर्वन् आस्ते । इति स्थित ।

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ७९ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्यवर्णात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञो भवति ।

ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥ ८० ॥ ह्रस्वोपधा पदान्ता ङणना स्वरे परे द्विर्भवन्ति । क्रुङ्ङास्ते । सुगण्णत्र । पचन्निह । कुर्वन्नास्ते । अत्र रषृवर्णेभ्य इत्यादिना णत्वे प्राप्ते [असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे] अन्तरङ्गे कार्ये कृते सति बहिरङ्ग कार्यमसिद्धं भवति । इति णत्वे सति द्वित्वनिषेध । पूर्वं णत्वे कृते पश्चाद् द्वित्व णत्वे सति । सकृद् बाधितो विधिर्बाधित एव सनुरूपवत् ॥ भवान् चरति । भवान् छादयति । इति स्थिते ।

नोऽन्तश्चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८१ ॥ पदान्तो नकारश्चछयो परयो शकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवांश्चरति । भवांश्छादयति ॥ भवान् टीकते । भवान् ठकारेण । इति स्थिते ।

टठयोः षकारम् । ८२ ॥ पदान्तो नकार टठयो परयो षकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवांष्टीकते । भवांष्ठकारेण ॥ भवान् तरति । भवान् थुडति । इति स्थिते ।

तथयोः सकारम् ॥ ८३ ॥ पदान्तो नकारस्तथयो परयो सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् । भवांस्तरति । भवांस्थुडति ॥ नॄन् पाहि । इति स्थिते ।

नॄन॰ पे वा ॥ ८४ ॥ नॄन्शब्दस्य पदान्तो नकारोऽनुस्वारपूर्वं सकार वाऽऽपद्यते पकारे परे । नॄंस्पाहि । नॄन्पाहि ॥

प्रशान शादीन् ॥ ८५ ॥ प्रशानो नकार शादीन्न प्राप्नोति । प्रशान् चरति । प्रशान्छादयति । प्रशान्टीकते । प्रशान्ठकारेण । प्रशान् तरति । प्रशान् थुडति ॥ भवान् लुनाति । भवान् लिखति । इति स्थिते ।

ले लम् ॥ ८६ ॥ पदान्तो नकारो लकारमापद्यते लकारे परे ।

अनुस्वारहीनम् ॥ ८७ ॥ अधिकारस्येष्टत्वात् शकारादीना हीनत्वादनुस्वारो नास्ति । भवाल्लुनाति । भवाल्लिखति ॥ भवान् जयति । भवान् झषयति । भवान् ञकारेण । भवान् शेते इति स्थिते ।

जझञशकारेषु ञकारम् ॥ ८८ ॥ पदान्तो नकारो जझञशकारेषु परेषु ञकारमापद्यते । भवाञ्जयति । भवाञ्झषयति । भवाञ्ञकारेण । भवाञ्शेते ॥ कुर्वन् शूर । उभयविकल्पे त्रैरूप्यम । इति स्थिते ।

शि न्चौ वा ॥ ८९ ॥ पदान्तो नकारो न्चौ वा प्राप्नोति शकारे परे । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ । इति पञ्चम स्यात् । कुर्वञ्शूर कुर्वञ्छूर कुर्वन्शूर ॥ भवान् डीन । भवान् ढौकते। भवान् णकारेण। इति स्थिते ।

डढणेषु णम् ॥ ९० ॥ अत्र वा स्मर्यते । पदान्तो नकारो णकारमापद्यते डढणेषु परतः । भवाण्डीनं । भवाण्ढौकते । भवाण्णकारेण ॥ त्वम् लुनासि । त्वम् रमसे । त्वम् यासि । त्वम् वससि । इति स्थिते ।

मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ ९१ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते व्यञ्जने परे । त्वं लुनासि । त्वं रमसे । त्वं यासि । त्वं वससि । (सम्राट् संज्ञायाम्) सम्पूर्वात् राजतेश्च क्विप्यनुस्वाराभावो निपात्यते । सम् राजते सम्राट् ॥

विरामे वा ॥ ९२ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते न वा विरामे । देवाना, देवानाम् । पुरुषाणा, पुरुषाणाम् । देवं, देवम् ॥ त्वम् करोषि । त्वम् चरसि । त्वम् टीकसे । त्वम् तरसि । त्वम् पचसि इति स्थिते ।

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ ९३ ॥ पदान्तो मकारो वर्गे परे तद्वर्गपञ्चममापद्यते न वा । त्वङ्करोषि, त्वं करोषि । त्वञ्चरसि । त्वं चरसि । त्वण्टीकसे, त्वं टीकसे । त्वन्तरसि, त्वं तरसि । त्वम्पचसि, त्वं पचसि ॥ त्वम् यासि । त्वम् वससि । त्वम् लोकसे । इति स्थिते ।

यवलेषु वा ॥ ९४ ॥ पदान्तो मकारः परस्वरूपमापद्यते वा यवलेषु परतः । त्वँय्यासि, त्वं यासि । त्वँव्वससि, त्वं वससि । त्वँल्लोकसे, त्वं लोकसे ॥

इति व्यञ्जनसन्धिः ।

अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ।

कः चरति । कः छादयति । इति स्थिते ।

१—सन्निधानात्सानुनासिकस्य मस्य स्थाने सानुनासिका एव यवलाः ।

विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ ९५ ॥ चे वा छे वा परे विसर्जनीयः शमापद्यते । कश्चरति । कश्छादयति । इति सिद्धम् ॥ कः टीकते । कः ठकारेण । इति स्थिते ।

टे ठे वा षम् ॥ ९६ ॥ टे वा ठे वा परे विसर्जनीयः षकारमापद्यते । कष्टीकते । कष्ठकारेण ॥ कः तरति । कः थुडति । इति स्थिते ।

ते थे वा सम् ॥ ९७ ॥ ते वा थे वा परे विसर्जनीयः समापद्यते । कस्तरति । कस्थुडति ॥ कः करोति । कः खनति । इति द्विःस्थिते ।

कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ९८ ॥ कखयोः परयोर्विसर्जनीयो जिह्वामूलीयमापद्यते न वा ।

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ च ॥ ९९ ॥ जिह्वामूलीयमुपध्मानीयं च परं वर्णं नयेत् । क ᳵकरोति, कः करोति । क ᳵखनति, कः खनति ॥ कः पचति । कः फलति । इति स्थिते ।

पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥ १०० ॥ पफयोः परयोर्विसर्जनीय उपध्मानीयमापद्यते न वा । क ᳶपचति, कः पचति । क ᳶफलति, कः फलति ॥ कः क्षुधावित्याचष्टे । कः त्सावित्याचष्टे । पुरुषः त्सरुकः । यतः क्षमः । ततः प्साति । इति स्थिते ।

न शादीन् शपसस्थे ॥ १०१ ॥ विसर्जनीयः शादीन् न प्राप्नोति शपसस्थे निमित्ते परे ॥ कः श्च्योतति । कः ष्ठीवति । कः स्तौति । इति स्थिते ।

अघोषस्थेषु शषसेषु वा लोपम् ॥ १०२ ॥ अघोषस्थेषु शषसेषु

कश्श्च्योतति, कश्च्योतति । कष्ठीवति, कष्ष्ठीवति, क ष्ठीवति ।
कस्तौति, कस्स्तौति, क स्तौति ॥ क शेते । क षण्ड । क साधु ।
इति स्थिते ।

शे षे से ना ना पररूपम् ॥ १०३ ॥ शे वा षे वा से वा परे विसर्जनीय पररूपमापद्यते न वा । कश्शेते, क शेते । कष्षण्ड, क षण्ड । कस्साधु, क साधु ॥ क अर्थ । क अत्र । इति स्थिते ।

उमकारयोर्मध्ये ॥ १०४ ॥ द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमाप द्यते । कोऽर्थ । कोऽत्र ॥ क गच्छति । क धावति । इति स्थिते ।

अघोषवतोश्च ॥ १०५ ॥ अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । को गच्छति । को धावति ॥ क इह । क उपरि । क एष । इति स्थिते ।

अपरो लोप्योऽन्यस्वरे य वा ॥ १०६ ॥ अकारात्परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति य वाऽऽपद्यते अन्यस्वरे परे । वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थ । न च विकल्पार्थ ॥

न विसर्जनीयलोपे पुन. सन्धि ॥ १०७ ॥ विसर्जनीयलोपे कृते पुन सन्धिर्न भवति । क इह, कयिह । क उपरि, कयुपरि । क एष, कयेष ॥ देवा आहु । भो अत्र । इति स्थिते ।

आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १०८ ॥ आकारभोशब्दाभ्या परो विसर्जनीय एवमेव भवति (लोप य वाऽऽपद्यते) स्वरे परे । देवा आहु, देवायाहु । भो अत्र, भोयत्र ॥ भगो अत्र । अघो अत्र । इति स्थिते ।

१ न तत् पादपूरणं चेत् । तदो विसर्जनीयलोपे पुनस्सन्धिर्यथा न भवति पादपूर्ण चेत् ॥ श्लोक । सैष दाशरथी राम सैष राजा युधिष्ठिर ॥ सैष कर्णो महात्यागी सैष पार्थो धनुर्धर ॥ (२) ग्रहण एवमेवेति निवृत्त्यर्थम् ।

भगोअघोभ्या वा ॥ १०९ ॥ भगोअघोभ्या विसर्जनीय एवमेव भवति (लोप य वाऽपद्यते) स्वरे परे । भगो अत्र, भगोयत्र । अघो अत्र, अघोयत्र ॥ देवा गता । भो यासि । भगो व्रज । अघो यन । इति स्थिते ।

घोषवति लोपम ॥ ११० ॥ आकारभोभगोअघोशब्देभ्य परो विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोषवति परे । देवा गता । भो यासि । भगो व्रज । अघो यन ॥ लोपग्रहण य वेति (एवमेवेति) निवृत्त्यर्थम् ॥ सुपि । सुतु । इति स्थिते ।

नामिपरो रम ॥ १११ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमापद्यते निरपेक्ष । उरुर्थं वचनम् ।

इरुरोरीरूरौ ॥ ११२ ॥ अत्र धातोरिररोरीरूरौ भवतो विरामे व्यञ्जनादौ च । रेफयोर्विसर्जनीय । सुपी सुतू ॥ अग्नि गच्छति । अग्नि अत्र । रवि गच्छति । रवि अत्र । मुनि आयाति । मुनि गच्छति । पटु वदति । पटु अत्र । इति स्थिते ।

घोषवत्स्वरेषु ॥ ११३ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमाऽपद्यते घोषवत्स्वरेषु । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । रविर्गच्छति । रविरत्र । मुनिरायाति । मुनिर्गच्छति । पटुर्वदति । पटुरत्र ॥ पित याहि । पित अत्र । पुन गच्छति । पुन अत्र । इति स्थिते ।

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ ११४ ॥ रेफप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिपरोऽप्यनामिपरोऽपि रमापद्यते घोषवत्स्वरेषु परत । पितर्याहि । पितरत्र । पुनर्गच्छति । पुनरत्र ॥ अह गण । अह अत्र । अह जयति । अह आयाति । अह हसति । अह अपि । इति स्थिते ।

अह्नोऽरेफे ॥ ११५ ॥ अह्नो विसर्जनीयो रमापद्यते अरेफे घो-

चति च स्वरे परे। अहर्गणः। अहरत्र। अहर्जयति। अहरायाति। अह-र्हसति। अहरपि। रेफे तु अहो राजते। अहो रात्रम्। अहो रूपम्॥ अहः भ्याम्। अहः भिः। इति स्थिते॥

न स्यादिभे॥ ११६॥ अहो विसर्जनीयो न रमापद्यते स्यादिभे परे। अहोभ्याम्। अहोभिः। स्यादिभे इति किम्। अहर्भुक्तिः। अह-र्भाति॥ अहः पतिः। इति स्थिते।

अहरादीनां पत्यादिषु॥ ११७॥ अहरादीनां विसर्जनीयो वा रमापद्यते पत्यादिषु परतः। अहर्पतिः, अहः पतिः। इत्यादि॥ एष करोति। स गच्छति। इति स्थिते।

एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः॥ ११८॥ एषसाभ्याम् परो विस-र्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने परे। एष करोति। स गच्छति॥ अग्निः रथेन। पुनः रात्रिः। इति स्थिते।

रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः॥ ११९॥ रे परे रो लोपमापद्यते पूर्वस्वरश्च दीर्घो भवति। अग्नीरथेन। पुनारात्रिः॥ वट छाया। कवि छन्दः। तनु छविः। इति स्थिते।

द्विर्भावं स्वरपरश्छकारः॥ १२०॥ स्वरात्परश्छकारो द्विर्भाव-मापद्यते।

अघोषे प्रथमः॥ १२१॥ अघोषे परे धुटां प्रथमो भवति। वटच्छाया। कविच्छन्दः। तनुच्छविः॥ बाला छादयति। वेला छादयति। इति स्थिते।

दीर्घात्पदान्ताद्वा॥ १२२॥ पदान्ताद्दीर्घात्परश्छकारो वा द्विर्भा-वमापद्यते। बालाच्छादयति, बाला छादयति। वेलाच्छादयति, वेलाछा-दयति। इति सिद्धम्॥ आ छादयति। मा छिदत्। इति स्थिते।

आङ्माङ्भ्यां नित्यम् ॥ १२३ ॥ आङ्माङ्भ्यां परश्छकारो नित्य द्विर्भावमापद्यते । आच्छादयति । माच्छिदत् । इति सिद्धम् । दध्यत्र इति स्थिते ।

अस्वरे ॥ १२४ ॥ व्यञ्जन द्विर्भवति व्यञ्जने परे । दद्ध्यत्र ॥

इति विसर्जनीयसन्धि ॥

अथ लिङ्गाद्विभक्तय उच्यन्ते ॥

सर्वज्ञं तमहं वन्दे परं ज्योतिस्तमोपहम् ।
प्रवृत्ता यन्मुखाद्देवी सर्वभाषा सरस्वती ॥ १ ॥

किं लिङ्गम् ?

धातुविभक्तिवर्जमर्थवल्लिङ्गम् ॥ १२५ ॥ अर्थोभिधेय ॥ धातु विभक्तिवर्जमर्थवच्छब्दरूप लिङ्गसज्ञ भवति । तच्च लिङ्ग द्विविधम् । स्वरान्त व्यञ्जनान्तं चेति । तत्पुन प्रत्येक त्रिविधम् । पुल्लिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुसकलिङ्ग चेति । तत्रादावकारान्तात्पुल्लिङ्गात्पुरुषशब्दाद्विभक्तयो, यो ज्यन्ते । लोकोपचारात्स्यादीना विभक्तिसज्ञाया पुरुष इति स्थित ॥

तस्मात्परा विभक्तयः ॥ १२६ ॥ सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्याम् भिस् । ङे भ्याम् भ्यस् । ङसि भ्याम् भ्यस् । ङस् ओस् आम् । ङि ओस् सुप् । तस्मादर्थवतो लिङ्गात्परा स्यादयो विभक्तयो भवन्ति । ता पुन सप्त । सि औ जस् इति प्रथमा । अम् औ शस् इति द्वितीया । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया । ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । ङि ओस् सुप् इति सप्तमी । एव युगपत् सर्व प्रत्ययप्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षया शब्दार्थप्रतिपत्तिरिति लिङ्गार्थविवक्षायाम् ।

प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १२७ ॥ लिङ्गार्थवचने प्रथमा विभक्तिर्भवति । इति लिङ्गार्थे प्रथमा । तत्रापि युगपदेकत्ववचनाद्विप्राप्तौ ।

एकं द्वौ बहून् ॥ १२८ ॥ अर्थान् वक्तीति, एकस्मिन्नर्थे एकवचनं द्वयोरर्थयोर्द्विवचनं बहुष्वर्थेषु बहुवचनं भवति । इति लिङ्गार्थैकत्वविवक्षाया प्रथमैकवचनं सि । पुरुष सि इति स्थिते ।

योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ १२९ ॥ य अनुबन्ध स अप्रयोगी भवति । अनुबन्ध क ' टजशटटपा विभक्तिष्वनुबन्धा । वा विरामे इति वर्तमाने ।

रेफसोर्विसर्जनीयः ॥ १३० ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च रेफसकारयोर्विसर्जनीयो भवति । स्वरवर्णाभावो विराम । अथवा य दनन्तर वर्णान्तरं नोच्यते स विराम । पुरुष इति सिद्ध पदम् । तथैव लिङ्गार्थे द्वित्वविवक्षाया द्विवचनम् औ । सन्धि । पुरुषौ ॥ तथैव लिङ्गार्थे बहुत्वविवक्षाया बहुवचन जस् । अनुबन्धलोप । पुरुष अस इति स्थिते । अकारे लोपमिति प्राप्ते तत्प्रतिषेध । अकारो दीर्घं घोषवतीति वर्तते । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् । लोपस्वरादेशयो स्वरादेशो विधिर्बलवान् ।

जसि ॥ १३१ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते जसि परे । (एकदेशविकृतमनन्यवत्) । यथा कर्णपुच्छादिष्वाङ्गेषु भिन्नेषु सत्सु श्वा न गर्दभ किंतु श्वा श्वैव । पुन सवर्णे दीर्घ । सस्य विसर्जनीय । पुरुषा ॥ तथैवामन्त्रणार्थविवक्षायाम् ।

आमन्त्रणे च ॥ १३२ ॥ दूरस्थानामभिमुखीकरणमामन्त्रणम् । तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

आमन्त्रणे सिः सम्बुद्धिः ॥ १३३ ॥ आमन्त्रणार्थे विहित

सि सम्बुद्धिसंज्ञो भवति ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः सिर्लोपम् ॥ १३४ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्य· पर संबुद्धिसंज्ञक सिर्लोपमापद्यते । कैश्चिदामन्त्रणामिव्यक्तये अहो हे भो शब्दा प्राक्प्रयोज्यन्ते । हे पुरुष । द्विवचनबहुवचनयो· पूर्ववत् । हे पुरुषौ । हे पुरुषा । तथैव कर्मविवक्षायाम् ॥

शेषाः कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १३५॥ *शेषा द्वितीयाद्या षड् विभक्तय कर्मादिषु षट्सु कारकेषु यथासंख्यं भवन्ति।* इति कर्मणि द्वितीया । पुरुष अम् इति स्थिते ।

अकारे लोपम् ॥ १३६ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो लोपमापद्यते सामान्ये अकारे परे । पुरुषम् । द्विवचने सन्धि । पुरुषौ । बहुत्वे– पुरुष अस् इति स्थिते ।

शसि सस्य च नः ॥ १३७ ॥ शसि परे लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घतामापद्यते सस्य च नो भवति । पुन सवर्णे दीर्घ । पुरुषान् । तथैव करणविवक्षायाम् ॥ शेषा कर्मेत्यादिना करणे तृतीया । पुरुष टा इति स्थिते ।

इन टा ॥ १३८ ॥ अकारान्तालिङ्गात्परष्टा इनो भवति। सन्धि ।

रषृवर्णेभ्यो नो णमनन्त्यः स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥१३९॥ रेफषकारऋवर्णेभ्य परोऽनन्त्यो नकार णत्वमापद्यते स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि शब्दान्तरोऽपि[1] । स्वगतस्तावत् । पुरुषेण । द्विवचने ।

अकारो दीर्घं घोषवति ॥ १४० ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते घोषवति परे । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

भिसैस्वा ॥ १४१ ॥ अकारान्तालिङ्गात्परो भिस् ऐस् वा

[1] शब्दान्त इत्यर्थ ।

भवति । सधि । पुरुषै । तथैव सम्प्रदानविवक्षायाम् । शेषा कर्मेत्यादिना सम्प्रदाने चतुर्थी ।

ङेर्यः ॥ १४२ ॥ अकारान्तालिङ्गात्परो ङेर्यो भवति । घोषवति दीर्घ । पुरुषाय । द्विच पूर्ववत् । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

* धुड् व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्तःस्थानुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्संज्ञं भवति । क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह इति ।

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १४३ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति बहुत्वे धुटि परे । पुरुषेभ्य । तथैव अपादानविवक्षाया शेषा कर्मेत्यादिना अपादाने पञ्चमी ।

ङसिरात् ॥ १४४ ॥ अकारान्तालिङ्गात्परो ङसिरात्भवति । पुरुषात् । द्वित्वबहुत्वयो पूर्ववत् । दीर्घोच्चारण किमर्थम् । अकारे लोपे प्राप्ते सति तन्निमित्तम् । पुरुषाभ्या । पुरुषेभ्य । तथैव स्वाम्यादिविवक्षाया शेषा कर्मेत्यादिना स्वाम्यादौ षष्ठी ।

ङस् स्यः ॥ १४५ ॥ अकारान्तालिङ्गात्परो ङस स्यो भवति । पुरुषस्य । द्वित्वे, धुटि बहुत्वे त्वे इति वर्तते ।

ओसि च ॥ १४६ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति ओसि च परे । सन्धि । ए अय् । रेफसोर्विसर्जनीय । पुरुषयो । बहुत्वे— पुरुष आम् इति स्थिते । ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्य इति वर्तते ।

---

१ ह्रस्वोऽकारः सुतरामेव, तस्य सवर्णे दीर्घे कृते रूपसिद्धेर्भयात, तथ पि दीर्घोच्चारणविधायक वचन अकार लोपमिति, तद् बाधक भा भूदिति, दीर्घोच्चारण कृतमित्यर्थ ।

आमि च नु ॥ १४७ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाश देभ्य परो नुरा गमो भवति आमि पर ।

तृतीयादौ तु परादि ॥ १४८ ॥ उदनुबन्ध आगम परा दिर्भवति तृतीयादौ विभक्तौ ।

दीर्घमामि सनौ ॥ १४९ ॥ ह्रस्वान्त लिङ्ग दीर्घमापद्यत सनावामि परे । रषृवर्णेत्यादिना णत्व घोषवति दीर्घ । पुरुषाणाम् ॥ नथन अधिकरण सप्तमी । अनुनासलोप । सन्धि । पुरुष । द्विवचन पूर्ववत् । पुरुषयो । बहुव– बुटि ए व च ।

नामिकरपर प्रत्ययविकारागमस्थ सि ष नुविसर्जनीय षान्तरोऽपि ॥ १५० ॥ नामिकरेभ्य पर प्रत्ययविकारागमस्थ सि षमापद्यत नुविसर्जनीयषान्तरोऽपि । पुरुषेषु । नीतक्र–पुरुष पुरुषौ पुरुषा । हे पुरुष हे पुरुषौ हे पुरुषा । पुरुषम् पुरुषौ पुरुषान् । पुरुषेण पुरुषाभ्याम् पुरुषै । पुरुषाय पुरुषाभ्याम् पुरुषेभ्य । पुरुषात् पुरुषाभ्याम् पुरुषेभ्य । पुरुषस्य पुरुषयो पुरुषाणाम् । पुरुषे पुरुषयो पुरुषेषु ॥ एव धर्म वीर वद वृक्ष सूर्य सागर स्तम्भ बाण मृग दन्त राघव मास पक्ष शिव शल गुह्यक व्रात गण्ड कट कपाट नाग शङ्कर घट पटादय ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ १५१ ॥ पूर्वपरयोरिति कोऽर्थ । प्रकृतिविभक्त्योरित्यर्थ । प्रकृतय का । पुरुषादिशब्दा भूप्रभृतयो धात वश्च प्रकृतयो भवन्ति । विभक्तय का । स्यादिस्त्यादिश्च । तयो प्रकृ तिविभक्त्योरर्थोपलब्धौ सत्या समुदायस्य पदसज्ञा भवति । एव विभ क्त्यन्ताना सर्वत्र पदसज्ञा भवति । सर्वशब्दस्य कश्चिद्विशेष । सर्व । सर्वा । जसि– सर्वनाम्न इति वर्तन ।

१ श्रद्धाशब्द आकारान्तत्वाल्लिङ्गस्य नदीसज्ञा च इकारान्तत्वाल्लिङ्गस्य अग्र वक्ष्यत ।

जैः सर्व इः ॥ १५२ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो जस् सर्व इ-र्भवति । सर्वे । हे सर्व । हे सर्वा । हे सर्वे । सर्वं । सर्वा । सर्वान् । सर्वेण । सर्वाभ्या । सर्व ॥ ङयि ।

स्मै सर्वनाम्नः ॥ १५३ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङे स्मै भवति । सर्वस्मै । सर्वाभ्या । सर्वेभ्य ॥ ङसौ ।

ङसिः स्मात् ॥ १५४ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङसि स्माद् भवति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्य । सर्वस्य । सर्वयो ।

सुरामि सर्वतः ॥ १५५ ॥ सर्वनाम्नः पर सुरागमो भव त्यामि परे । धुटि एत्वम् । नामिकरपरेत्यादिना ष्त्वम् । सर्वेषाम् । ङौ ।

ङिः स्मिन् ॥ १५६ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयो । सर्वेषु ॥ नीतक —सर्वे, सर्वा, सर्वे । हे सर्व हे सर्वा, हे सर्वे । सर्वम्, सर्वा, सर्वान् । सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्व । सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्य. । सर्वस्मात्, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्य । सर्वस्य, सर्वयो, सर्वेषाम् । सर्वस्मिन्, सर्वयो, सर्वेषु । किं तत्सर्वनाम । सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतम कतर कतम यतर यतम ततर ततम एकतर एकतम (एते डतरडतमप्रत्ययान्ता वृत्तं ।) त्व नम सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर (वृत्) त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् किम् एक द्वि (वृतं) युष्मद् अस्मद् भवत् इति सर्वादि । अल्पशब्दस्य तु भेद । अल्प । अल्पौ । जसि ।

अल्पादेर्वा ॥ १५७ ॥ अल्पादेर्गणात्परो जस् सर्व इर्भवति वा । अल्पे, अल्पा । अन्यत्र पुरुषशब्दवत् । कोऽल्पादिर्गण । अल्प प्रथम चरम त्रितय द्वितय द्वय त्रय (एत तयअयप्रत्ययान्ता) कतिपय नेम

१ जस्–शब्दस्य प्रथमैकवचनम् ।

अर्द्ध पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर (वृत्) । इति सर्वादि । पूर्वशब्दस्य तु भेद । पूर्व । पूर्वौ पूर्वे । पूर्वा । हे पूर्व । हे पूर्वौ । हे पूर्वे, हे पूर्वा । पूर्वम् । पूर्वौ । पूर्वान् । पूर्वेण । पूर्वाभ्याम् । पूर्वै । पूर्वस्मै । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्य । ङसिङ्यो ।

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ १५८ ॥ पूर्वादेर्गणात्परयोर्ङसिङ्यो स्मात्स्मिनौ विभाष्येते । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्य । पूर्वस्य । पूर्वयो । पूर्वेषाम् । ङौ तथैव विकल्प । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । पूर्वयो । पूर्वेषु । क पूर्वादि । प्रागेवोक्त । इत्यकारान्ता । आकारान्त पुलिङ्ग क्षीरपाशब्द । तत स्याद्युत्पत्ति । सौ । क्षीरपा । क्षीरपौ क्षीरपा । सम्बुद्धावविशेष । क्षीरपाम् । क्षीरपौ । शसादौ तु विशेष ।

पञ्चादौ घुट् ॥ १५९ ॥ स्यादीनामादौ पञ्चवचनानि घुट्संज्ञानि भवन्ति ।

आधातोरघुट्स्वरे ॥ १६० ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अघुट्स्वरे परे। धातोरिति किम् । इन्नृङन्तविबन्तौ धातुत्वं न त्यजत इति । एतदुपलक्षणम् । उपलक्षण किं । स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षण तेन विजन्तमपि धातुत्व न जहाति । क्षीरप । क्षीरपा। क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाभि । क्षीरपे । क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाभ्य । क्षीरप । क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाभ्य । क्षीरप । क्षीरपो । क्षीरपाम् । क्षीरपि । क्षीरपो । क्षीरपासु । एव सोमपा सीधुपा कीलालपा सौवीरपा मण्डपा अग्रेगा गिरिशा अब्जजा उदधिजा हाहा पुरोगादय । इत्याकारान्ता ।

---

१ समासितद्योतको वृत्शब्द इति ॥

२ 'ङसि स्मात्' 'ङि: स्मिन्' इति सूत्रद्वयमनुवर्त्तते ।

३ जहातीति हाहा इति व्युत्पत्तिरत्र, न तु गन्धर्ववाचीति पक्षे ।

इकारान्त पुल्लिङ्गो मुनिशब्दः। तत स्याद्युत्पत्तिः। सौ। मुनि। द्विवे।

इदुदग्नि.॥ १६१ ॥ इकारान्तमुकारान्तश्च लिङ्ग अग्निसंज्ञ भवति। तत्करणमसन्देहार्थं।

औकारः पूर्वं ॥ १६२ ॥ अग्निसंज्ञकात्पर औकार पूर्वस्वररूपमापद्यते। सन्धि । मुनी। जसि।

इरेदुरोज्जसि ॥१६३॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति जसि परे। मुनय।

सम्बुद्धौ च ॥ १६४ ॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति सम्बुद्धौ परत। प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात्। हे मुने। हे मुनी। हे मुनय।

अमेरगोकारः॥ १६५ ॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य अमोऽकारो लोपमापद्यते। मुनिम्। मुनी। शसादौ।

शसोऽकारः सश्च नोऽस्त्रियाम् ॥ १६६ ॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य शसोऽकार पूर्वस्वररूपमापद्यते सर्वत्र सस्य च नो भवत्यस्त्रियाम्। मुनीन्।

अस्त्रिया टा ना ॥ १६७ ॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य टा ना भवत्यस्त्रियाम्। मुनिना। मुनिभ्या। मुनिभि। ङयि।

ङे ॥ १६८ ॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति ङयि परे। मुनये। मुनिभ्या। मुनिभ्य।

ङसिङसोरलोपश्च ॥ १६९ ॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति ङसिङसो परत तयोरकारश्च लोपो भवति। मुने। मुनिभ्याम्। मुनिभ्य। मुने। मुन्यो। आमि नुरागम।

दीर्घमामि सनौ॥ १७० ॥ नाम्यन्त लिङ्ग दीर्घमापद्यते सनावामि परे। मुनीनाम्।

डिरौ सपूर्वः ॥ १७१ ॥ अग्निसञ्ज्ञकात्परो ङि पूर्वस्वरेण सह और्भवति । मुनौ । मुन्योः । मुनिषु । एवमग्नि गिरि रवि ऋषि यति कवि विधि राशि शीतरश्मि शालि दानवारि दैत्यारि सौरि सूरि त्रिपुरारि हैमाद्रि अद्रि हरि सारि वन्हि शकुनि पाकशासनि धूमयोनि पद्मयोनि अपांपति अतिथि ग्रन्थि पदाति मैत्रि बलि ध्वनि पाणि कपि अलि मणि जलधि अब्धि पयोधि निधि उपाधि नीरधि व्याधि शेवध्यादयः ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । तस्य द्व्यर्थवाचित्वात् द्विवचनमेव भवति । द्वि औ इति स्थिते ।

त्यदादीनाम विभक्तौ ॥ १७२ ॥ त्यदादीनामन्तः अकारो भवति विभक्तौ परतः । सन्धिः । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ त्रिशब्दस्य तु भेदः । तस्य बह्वर्थवाचित्वात् बहुवचनमेव भवति । त्रयः । हे त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । आमि ।

त्रेस्त्रयश्च ॥ १७३ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशो भवति नुरागमश्चामि परे । त्रयाणाम् । त्रिषु । कतिशब्दस्य तु भेदः । तस्यापि बहुवचनमेव भवति ।

कतेश्च जस्शसोर्लुक् ॥ १७४ ॥ सङ्ख्याया ष्णान्तायाः कतेश्च परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति । (सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्राप्ते सति ।

लुग्लोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ १७५ ॥ लुगिति लोपे सति प्रत्ययलोपे परं यत्कृतं कार्यं प्रकृतेस्तन्न भवति । इरेदुरोज्जसीत्येतन्न भवति । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । सखिशब्दस्य तु भेदः । सावनन्त इति वर्तते ।

सख्युश्च ॥ १७६ ॥ सख्युरन्तोऽन् भवति असम्बुद्धौ सौ परे ।

घुटि चासम्बुद्धौ ॥ १७७ ॥ नान्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति

व्यञ्जनाच्च ॥ १७८ ॥ व्यञ्जनाच्च परः सिर्लोपमापद्यते ।

लिङ्गान्तनकारस्य ॥ १७९ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । सखा ।

धुटि खेः ॥ १८० ॥ सख्युरन्त ऐर्भवति असम्बुद्धौ धुटि परे । सखायौ । सखायः । सम्बुद्धौ मुनिशब्दवत् । हे सखे । हे सखायौ । हे सखायः । सखायम् । सखायौ । शसि मुनिशब्दवत् । सखीन् । टादौ ।

न सखिष्टादावग्निः ॥ १८१ ॥ सखिशब्दष्टादौ स्वरे परे नाग्निर्भवति । सख्या । सखिभ्याम् । सखिभिः । सख्ये । सखिभ्याम् । सखिभ्यः ॥

ङसिङसोरुम् ॥ १८२ ॥ सखिपतिभ्यां परयोर्ङसिङसोरुमापद्यते । सख्युः । सखिभ्याम् । सखिभ्यः । सख्युः । सख्योः । सखीनाम् ॥

सखिपत्योर्ङिः ॥ १८३ ॥ सखिपतिभ्यां परो ङिरौर्भवति । पुनर्ङिग्रहणं किमर्थं । सपूर्वस्यापि निवृत्त्यर्थं ॥ सख्यौ । सख्योः । सखिषु । एवं सुसखि अतिसखि असखि प्रभृतयः । पतिशब्दस्य तु भेदः । पतिः । पती । पतयः । हे पते । हे पती । हे पतयः । पतिम् । पती । पतीन् । टादौ ।

पतिरसमासे ॥ १८४ ॥ पतिशब्दोऽसमासे टादौ स्वरे परे नाग्निर्भवति । पत्या । पतिभ्याम् । पतिभिः । पत्ये । पतिभ्याम् । पतिभ्यः । पत्युः । पतिभ्याम् । पतिभ्यः । पत्युः । पत्योः । पतीनाम् । पत्यौ । पत्योः । पतिषु । समासे तु प्रजापत्यादिशब्दानां समासस्थानामपि मुनिशब्दवत् । पथिशब्दस्य तु भेदः । पथिन् इति स्थिते । असम्बोधने इति वर्तते ।

पथ्यादिभ्यः सुभुक्षीणां सौ ॥ १८५ ॥ पथ्यादीनामन्त आकारो भवति सौ परे । पन्थाः ।

अनन्तो धुटि ॥ १८६ ॥ पथ्यादीनामकतोऽन् भवति धुटि परे ।

पन्थानौ । पन्थान । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । हे पन्था । हे पन्थानौ । हे पन्थान । अमेरमोकार इति प्राप्ते । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान् । अल्पाश्रितमन्तरङ्गम् । बह्वाश्रितं बहिरङ्गम् । पन्थानम् । पन्थानौ ।

अघुट्स्वरे लोपम् ॥ १८७ ॥ पन्थ्यादीनामन्तो लोपमापद्यते अघुट्स्वरे परे ।

व्यञ्जने चैषां निः ॥ १८८ ॥ पन्थ्यादीना नकारो लोपमापद्यते व्यञ्जने चाघुट्स्वरे परे । पथ । पथा । पथिभ्याम् । पथिभि । पथे । पथिभ्याम् । पथिभ्य । पथ । पथिभ्याम् । पथिभ्य । पथ । पथो । पथाम् । पथि । पथो । पथिषु । एव मन्थि ऋभुक्षि शब्दौ । इति इकारान्ता । ईकारान्त पुल्लिङ्गो यवक्री शब्द । तत स्याद्युत्पत्ति । सौ--यवक्री । स्यगदौ । आधातोरिति वर्तमाने ।

ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥ १८९ ॥ धातोरीदूतोरियुवौ भवतो विभक्तिस्वरे परे । पुन स्वरग्रहण किमर्थम् । अघुट्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । यवक्रियौ । यवक्रिय । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । यवक्रियम् । यवक्रियौ । यवक्रिय । यवक्रिया । यवक्रीभ्याम् । यवक्रीभि । इत्यादि । एव सुश्रीनीप्रभृतय । सेनानीशब्दस्य तु भेद । सौ–सेनानी । स्यगदावीदूतोरिति प्राप्ते ।

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद् य्वौ ॥ १९० ॥ अनेकाक्षरयोरीदूतोरसंयोगात्परयोरीदूतोर्यवौ भवतो विभक्तिस्वरे परे । सेनान्यौ । सेनान्य । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सेनान्यम् । सेनान्यौ । सेनान्य । सेनान्या । सेनानीभ्याम । सेनानीभि । सेनान्ये । सेनानीभ्याम । सेनानीभ्य । सेनान्य सेनानीभ्याम् । सेनानीभ्य । सेनान्य । सेनान्यो । सेनान्याम् ॥ अनेकाक्षरयोरिति कि । नियौ । निय । लुवौ । लुव । असयोगादिति कि ॥ यवक्रियौ । कटप्रुवौ । डौ ।

नियो ङिराम् ॥ १९१ ॥ नियः परो ङिराम् भवति । सेनान्याम् । सेनान्योः । सेनानीषु । ग्रामणीप्रभृतयः । सुधीशब्दस्य तु भेदः । सौ—सुधीः । स्वरादावनेकाक्षरयोरिति यत्वे प्राप्ते । ईदूतोरियुवौ स्वरे इति वर्तते ।

सुधीः ॥ १९२ ॥ सुधीशब्द इयं प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे । सुधियौ । सुधियः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सुधियम् । सुधियौ । सुधियः । सुधिया । सुधीभ्याम् । सुधीभिः । सुधिये । सुधीभ्याम् । सुधीभ्यः । सुधियः । सुधीभ्याम् । सुधीभ्यः । सुधियः । सुधियोः । सुधियाम् । सुधियि । सुधियोः । सुधीषु ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तः पुल्लिङ्गो भानुशब्दः ॥ स च मुनिशब्दवत् । अयं भेदः—उत ओत्वमवादेशश्च । भानुः । भानू । भानवः । हे भानो । हे भानू । हे भानवः । भानुम् । भानू । भानून् । भानुना । भानुभ्याम् । भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भान्वोः । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः । भानुषु । एवमृतु मेरु गुरु तरु धातु सेतु बाहु वायु बहुप्रभृतयः । इत्युकारान्ताः । ऊकारान्तः पुल्लिङ्गः कटप्रूशब्दः । स च यवक्रीशब्दवत् । उवादेशोऽत्र भेदः । कटप्रूः । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । कटप्रुवम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । कटप्रुवा । कटप्रूभ्याम् । कटप्रूभिः । इत्यादि । खलपू शरलू काण्डलू प्रभृतीनां सेनानीशब्दवत् । वत्वं भेदः । प्रतिभूशब्दस्य तु भेदः । सौ प्रतिभूः । स्वरादौ—

भूस्वर्षाभूपुनर्भ्वः ॥ १९३ ॥ भूरुवं प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे वर्षाभूपुनर्भ्वौ वर्जयित्वा । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । एवं स्वयंभू मित्रभू आत्मभू अग्निभू मनोभू प्रभृतयः । वर्षाभू पुनर्भू सेनानीवत् । वत्वं भेदः । इत्यूकारान्ताः । ऋकारान्तः पुल्लिङ्गः पितृशब्दः । सौ—

आ सौ सिलोपश्च ॥ १९४ ॥ ऋदन्तस्य लिङ्गस्य आ भवति सौ परे सिलोपश्च । पिता ।

घुटि च ॥ १९५ ॥ ऋदन्तस्य अर् भवति घुटि परे । पितरौ । पितर । सम्बुद्धौ च ।

आ च न सम्बुद्धौ ॥ १९६ ॥ ऋदन्तस्य आर् आ च न भवति सम्बुद्धौ परत । अपि तु घुटि चेत्यर्भवति । हे पित । हे पितरौ । हे पितर । पितरम् । पितरौ ।

अग्निवच्छसि ॥ १९७ ॥ ऋदन्तस्य अग्निवत्कार्य्यं भवति शसि परे । पितॄन् । पित्रा । पितृभ्याम् । पितृभि । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्य । ङसिङसो ।

ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ १९८ ॥ ऋदन्तात्परयोर्ङसिङसोरकार पूर्वस्वरेण सह उकारमापद्यते । पितु । पितृभ्याम् । पितृभ्य । पितु । पित्रो । पितॄणाम् ।

अडौ ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य अर् भवति ङौ परे । पितरि । पित्रो । पितृषु । एव भ्रातृ जामातृ सवितृ प्रभृतय । कर्तृशब्दस्य तु भेद । सौ—कर्ता । घुटि ।

धातोस्तृशब्दस्यार् ॥ २०० ॥ धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य ऋत आर्भवति घुटि परे । कर्तारौ । कर्तार । हे कर्त । हे कर्तारौ । हे कर्तार । कर्तारम् । कर्तारौ । कर्तॄन् । अन्यत्र पितृशब्दवत् । धातोर्विहितस्य किं ? मातरौ । मातर । यती प्रयत्ने । यते ऋन् दीर्घश्च उणादिप्रत्यय । तृशब्दस्येति किं ? ननान्दरौ । ननान्दर । एव धातृ भर्तृ ज्ञातृ वेतृ श्रोतृ नेतृ वक्तृ मोक्तृ पक्तृ प्रभृतय । क्रोष्टृशब्दस्य तु भेद । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टार । सम्बुद्धौ ।

क्रोष्टुः ऋत उत्सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च ॥ २०१ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य ऋत उर्भवति सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च परे । अग्निसंज्ञां विधाय भानुवत्कुर्यात् । हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ।

टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य ऋत उर्वा भवति टादौ स्वरे परे । क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः, क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टु, क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टूणाम्, क्रोष्ट्रनाम् । क्रोष्टरि, क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टुषु । स्वसृशब्दस्य तु भेद । सौ—स्वसा । घुटि ।

स्वस्रादीनां च ॥ २०३ ॥ स्वस्रादीनां च ऋत आर्भवति घुटि परे । स्वसारौ । स्वसारः । हे स्वसः । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । के स्वस्रादयः ?

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा क्षत्ता तथैव च ।
होता पोता प्रशास्ता चेत्यष्टौ स्वस्रादयः स्मृताः ॥ १ ॥

नृशब्दस्य तु भेदः । नृशब्दस्यामि विशेष । ना । नरौ । नरः । हे नः । हे नरौ । हे नरः । नरम् । नरौ । नॄन् । न्रा । नृभ्याम् । नृभिः । न्रे । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । न्रोः । न नामि दीर्घमिति वर्तते ।

नृ वा ॥ २०४ ॥ नृशब्दो वा दीर्घं प्राप्नोति सनावामि परे । नृणाम्, नॄणाम् । नरि । न्रोः । नृषु ॥ इति ऋदन्ताः । ऋकारऌकारॡकारान्ता अप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः पुल्लिङ्गो रैशब्दः । आत्वं व्यञ्जनादौ इति वर्तते ।

रैः ॥ २०५ ॥ रैशब्दस्य आद् भवति व्यञ्जनादौ परतः । राः ।

रायौ । राय । हे रा । हे रायौ । हे राय । रायम् । रायौ । राय । राया । राभ्याम् । राभि । राये । राभ्याम् । राभ्य । राय । राभ्याम् । राभ्य । राय । रायो । रायाम् । रायि । रायो । रासु । इत्यैकारान्त ॥ ओकारान्त पुलिङ्गो गोशब्द ।

गोरौ घुटि ॥ २०६ ॥ गोशब्दस्यान्त औभवति घुटि परे । गौ । गावौ । गाव । हे गा । हे गावौ । हे गाव ।

अमूशसोरा: ॥ २०७ ॥ गोशब्दस्यान्त आ भवति अमूशसो परत । गाम् । गावौ । गा । गवा । गोभ्याम् । गोभि । गवे । गोभ्याम् । गोभ्य । ङसिङसोरलोपश्चेति वर्तते ।

गोश्च ॥ २०८ ॥ गोशब्दात्परयोर्ङसिङसोरकारो लोपमापद्यते । गो । गोभ्याम् । गोभ्य । गो । गवो । गवाम् । गवि । गवो । गोषु । इत्योकारान्त । औकारान्त पुलिङ्गो ग्लौशब्द । ग्लौ । ग्लावौ ग्लाव । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लाव । ग्लावा । ग्लौभ्याम । ग्लौभि । इत्यादि । इत्यौकारान्त ।

इति स्वरान्ताः पुल्लिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्रसिद्ध । आकारान्त स्त्रीलिङ्गो रम्भाशब्द ।

मौ ।

आ श्रद्धा ॥ २०९ ॥ आकारान्त स्त्र्याख्य श्रद्धासंज्ञो भवति ।

श्रद्धायाः सिर्लोपम् ॥ २१० ॥ श्रद्धाया पर सिर्लोपमापद्यते ।

सम्बुद्धौ च ॥ २१२ ॥ श्रद्धाया एत्वं भवति सम्बुद्धौ परे। हे रम्भे। हे रम्भे। हे रम्भाः। रम्भां। रम्भे रम्भाः।

टौसोरे ॥ २१३ ॥ श्रद्धाया एत्वं भवति टौसोः परतः। रम्भया। रम्भाभ्याम्। रम्भाभिः। ङवत्सु।

टवन्ति यैयास्यास्याम् ॥ २१४ ॥ *श्रद्धायाः पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यम्। रम्भायै। रम्भाभ्याम्। रम्भाभ्यः।* रम्भायाः। रम्भाभ्याम्। रम्भाभ्यः। रम्भायाः। रम्भयोः। रम्भाणाम्। रम्भायाम्। रम्भयोः। रम्भासु। एवं शाला माला दोला भार्या कान्ता अङ्गना वनिता जाया माया प्रभृतयः। सर्वनाम्नस्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीलिङ्गे।

स्त्रियामादा ॥ २१५ ॥ स्त्रियां वर्तमानादकारान्तादाप्रत्ययो भवति विभक्तिपरे। सर्वा। सर्वे। सर्वाः। हे सर्वे। हे सर्वे। हे सर्वाः। सर्वाम्। सर्वे। सर्वाः। सर्वया। सर्वाभ्याम्। सर्वाभिः। ङवत्सु।

सर्वनाम्नस्तु ससवौ ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ २१६ ॥ सर्वनाम्नः श्रद्धायाः पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यं सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च। सर्वस्यै। सर्वाभ्याम्। सर्वाभ्यः। सर्वस्याः। सर्वाभ्याम्। सर्वाभ्यः। सर्वस्याः। सर्वयोः। आमि। सुरामि सर्वतः। सर्वासाम्। सर्वस्याम्। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम्। अल्पादीनां तु सप्तानां रम्भाशब्दवत्। अल्प प्रथम चरम तय अय कतिपय अर्ध एते सप्त। *द्वितीयाशब्दस्य तु भेदः। द्वितीया। द्वितीये। द्वितीयाः।* हे द्वितीये। हे द्वितीये। हे द्वितीयाः। द्वितीयाम्। द्वितीये। द्वितीयाः। द्वितीयया। द्वितीयाभ्याम्। द्वितीयाभिः। ङवत्सु।

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ २१७ ॥ द्वितीयातृतीयाभ्यां पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यं सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च वा।

द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयाभ्य । द्वितीयस्या ,द्वितीयाया । द्वितीयाभ्याम्, द्वितीयाभ्य । द्वितीयस्या द्वितीयाया , । द्वितीययो । सर्वादौ अपठितत्वात् न सुरागम । द्वितीयानाम् । द्वितीयस्याम्, द्वितीयायाम् । द्विती ययो । द्वितीयासु । एवं तृतीयाशब्दोऽपि । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् । जरा-शब्दस्य तु भेद । व्यञ्जने रम्भाशब्दवत् ।

जरा जरः स्वरे वा ॥ २१८ ॥ जराशब्दो जरस् वा भवति विभक्तिस्वरे परे । जरे, जरसौ । जरा , जरस । हे जरे । हे जरे, हे जरसौ हे । जरा , हे जरस । जरा, जरस । जरे, जरसौ । जरा , जरस । जरसा, जरया । जराभ्याम् । जराभि । जरायै, जरसे । जराभ्याम् । जराभ्य । जराया , जरस । जराभ्या, जराभ्य । जराया , जरस । जरयो , जरसो । जराणाम्, जरसाम् । जराया, जरसि । जरयो , जरसो । जरासु ।

ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥ २१९ ॥ अम्बार्थाना द्विस्वराणा श्रद्धासञ्ज्ञकाना सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । हे अत्त । एवमादयोऽम्बार्था । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् ।

न बहुस्वराणाम् ॥ २२० ॥ बहुस्वराणामम्बार्थाना श्रद्धासञ्ज्ञकाना ह्रस्वो न भवति सम्बुद्धौ सौ परे । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । इत्याकारान्ता । इकारान्त स्त्रीलिङ्गो रुचिशब्द । रुचि । रुची । रुचय । हे रुचे । हे रुची । हे रुचय । रुचिम् । रुची । स्त्रीलिङ्गत्वात्तस्य नत्वाभाव । रुची । तृतीयैकवचनेऽपि तस्माद्नत्वाभाव । रुच्या । रुचिभ्याम् । रुचिभि । इवत्सु ।

इस्वश्च इवति ॥ २२१ ॥ स्त्र्याख्याविवुर्णौ स्थानिनौ च ह्रस्वश्च इवति परे नदीसञ्ज्ञौ वा भवत । यत्र नदीसञ्ज्ञा तत्र ।

नद्या ऐआसासाम् ॥ २२२ ॥ नदीसञ्ज्ञकात्पराणि इवन्ति वच-

नानि ऐ आस् आस् आम् भवन्ति यथासंख्यम् । नदीसंज्ञाभावे मुनिशब्दवत् । रुच्यै, रुचये । रुचिभ्याम् । रुचिभिः । रुच्याः, रुचेः । रुचिभ्याम् । रुचिभ्यः । रुच्याः, रुचेः । रुच्योः । रुचीनाम् । रुच्याम्, रुचौ । रुच्योः । रुचिषु । एवं बुद्धि वृद्धि कीर्ति कान्ति द्युति युक्ति श्रेणि पङ्क्ति प्रभृतयः । द्विशब्दस्य तु भेदः । त्यदादित्वात् अ आदेशः आ प्रत्ययश्च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । त्रिशब्दस्य तु भेदः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ विभक्तौ ॥ २२३ ॥ स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोः तिसृ चतसृ आदेशौ भवतः विभक्तौ परतः । धुटि चत्वारि प्राप्ते बाधकबाधनार्थोऽयं योगः ।

तौ रं स्वरे ॥ २२४ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ रं प्राप्नुतो विभक्तौ स्वरे परे । तिस्रः । हे तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः ।

न नामि दीर्घम् ॥ २२५ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ दीर्घत्वं न प्राप्नुतः सनावामि परे । तिसृणाम् । तिसृषु । इति इकारान्तः । ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ।

ईदूतौ स्त्र्याख्यौ नदी ॥ २२६ ॥ स्त्र्याख्यावीदूतौ नदीसंज्ञौ भवतः ।

ईकारान्तात्सिः ॥ २२७ ॥ नदीसंज्ञकादीकारान्तात्परः सिर्लोपमापद्यते । नदीसंज्ञाद्यन्तग्रहणाधिकाराद्यच्चीत्यादिना विहितादीकारात्परः सिर्लोपमापद्यते । नदी । नद्यौ । नद्यः ।

संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ २२८ ॥ नद्याः संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे नदि । हे नद्यौ । हे नद्यः ।

अमृशसोरादिर्लोपम् ॥ २२९ ॥ नदीसंज्ञकात्परयोः अम्शसोरादि-

र्लोपमापद्यते। नदीम्। नद्यौ। नदीः। नद्या। नदीभ्याम्। नदीभिः। ङवत्सु। नद्यै ऐआसासामित्यादयः। नद्यै। नदीभ्याम्। नदीभ्यः। नद्याः। नदीभ्याम्। नदीभ्यः। नद्याः। नद्योः। नदीनाम्। नद्याम्। नद्योः। नदीषु। एवं गौरी गान्धारी वाणी भारती गायत्री सावित्री सरस्वती गोमती गोमिनी भामिनी क्रोष्ट्री महिषी मट्टी पृथ्वी सौरभेयी प्रभृतयः॥

महीं मन्दाकिनी गौरी सखी भागीरथी नदी।
पुरी नारी पुरन्ध्री च सैरन्ध्री सुरसुन्दरी॥ १॥
मृगी वनचरी देवी शर्वरी वरवर्णिनी।
सिंही हैमवती धात्री धरित्रीत्येवमादयः॥ २॥

स्त्रीशब्दस्य तु भेदः। स्त्री—

स्त्री नदीवत्॥ २३०॥ स्त्रीशब्दो नदीवद्भवति विभक्तौ परतः। स्त्रीशब्दस्य पृथग्नदीसंज्ञाकरणं किमर्थं? ह्रस्वश्च ङवति वा इति सूत्रोक्तविकल्पनिषेधार्थम्। स्त्री।

स्त्री च॥ २३१॥ स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे। स्त्रियौ। स्त्रियः। हे स्त्रि। हे स्त्रियौ। हे स्त्रियः।

वाम्शसोः॥ २३२॥ स्त्रीशब्दो वा धातुवद्भवति अम्शसोः परतः। स्त्रीम्, स्त्रियम्। स्त्रियौ। स्त्रीः, स्त्रियः। स्त्रिया। स्त्रीभ्याम्। स्त्रीभिः। स्त्रियै। स्त्रीभ्याम्। स्त्रीभ्यः। स्त्रियाः। स्त्रीभ्याम्। स्त्रीभ्यः। स्त्रियाः। स्त्रियोः। स्त्रीणाम्। स्त्रियाम्। स्त्रियोः। स्त्रीषु॥ श्रीशब्दस्य तु भेदः। श्रीः। ईदूतोरियुवौ स्वरे इति स्वरादावियादेशः। श्रियौ। श्रियः। अनित्यनदीत्वात्सम्बुद्धौ ह्रस्वो नास्ति। हे श्रीः। हे श्रियौ। हे श्रियः। श्रियम्। श्रियौ। श्रियः। श्रिया। श्रीभ्याम्। श्रीभिः। ङवत्सु—नद्या ऐआसासाम्। पश्चादीदूतोरियुवौ स्वरे। नदीपक्षे ऐआसादयः। श्रियै, श्रिये। श्रीभ्याम्। श्रीभ्यः।

श्रियाः, श्रियै । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः । श्रियाः, श्रियः । श्रियोः । आमि ।

स्त्र्याख्यावियुवौ वामि ॥ २३३ ॥ स्त्र्याख्याविवियुवस्थानिनौ आमि परे वा नदीसंज्ञौ भवतः । सिद्धे स्त्र्याख्यारम्भो नियमाय । किं नदीत्वकार्यं ? आमि च नुट् इति नुडागमः । अन्यत्र ' ईदूतोरियुवौ स्वरे ' इति इय् उव् । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रियाम् श्रियि । श्रियोः । श्रीषु । लक्ष्मीशब्दस्य तु भेदः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।

लक्षेरीमोऽन्तश्च ॥ २३४ ॥ लक्षधातोरीप्रत्ययो भवति मोऽन्तश्च ॥ ईकारेऽन्त यस्य लिङ्गस्येति वचनात् ईकारान्तात्सिरिति सेर्लोपो न भवति ।

अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीह्रीधीश्रीणामुणादितः ।
अपि स्त्रीलिङ्गजातीनां सिलोपो न कदाचन ॥ १ ॥

लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः । अन्यत्र नदीशब्दवत् । इति ईकारान्ताः । उकारान्तः स्त्रीलिङ्गश्चञ्चुशब्दः । स च रुचिशब्दवत् । विशेषस्तु उत ओत्वमसादेशश्च । चञ्चुः । चञ्चू । चञ्चवः । हे चञ्चो । हे चञ्चू । हे चञ्चवः । चञ्चुम् । चञ्चू । चञ्चूः । चञ्च्वा । चञ्चुभ्याम् । चञ्चुभिः । ह्रस्वश्च ङ्वितीति वा नदीसंज्ञायां आमादयः । पक्षे भानुशब्दवत् । चञ्च्वै, चञ्चवे । चञ्चुभ्याम् । चञ्चुभ्यः । चञ्च्वाः, चञ्चोः । चञ्चुभ्याम् । चञ्चुभ्यः । चञ्च्वाः, चञ्चोः । चञ्च्वोः । चञ्चूनाम् । चञ्च्वाम्, चञ्चौ । चञ्च्वोः । चञ्चुषु । एवं रज्जु तनु प्रियङ्गु स्नायु ऊरु करेणु धेनुप्रभृतयः । इत्युकारान्ताः ॥ ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वधूशब्दः । सौ—अवीत्यादित्वान्न ईकारान्तान्सिरिति सेर्लोपो न भवति । वधूः । वध्वौ । वध्वः । संबुद्धौ ह्रस्वः । हे वधु । हे वध्वौ । हे वध्वः । अन्यत्र नदीवत् । एवं अलाबू कच्छू यवागू चमू तनू [illegible] कर्क-न्धू प्रभृतयः । भ्रूशब्दस्य तु भेदः । सौ—भ्रूः ।

भ्रूधातुवत् ॥ २३५ ॥ भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे। भ्रुवौ । भ्रुव । सम्बोधनेऽप्यनित्यनदीत्वात् सम्बुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । अन्यत्र नदीवत् । हे भ्रू । हे भ्रुवौ । हे भ्रुव । भ्रुवम् । भ्रुवौ भ्रुव । भ्रुवा । भ्रूभ्याम् । भ्रूभि । भ्रुवे, भ्रुवै । भ्रूभ्याम् । भ्रूभ्य । भ्रुवा, भ्रुव । भ्रूभ्याम् । भ्रूभ्य । भ्रुवा, भ्रुव. । भ्रुवो । भ्रूणाम् । भ्रुवि, भ्रुवाम् । भ्रुवो । भ्रूषु ॥ इत्यूकारान्ता ॥ ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गो मातृशब्द । माता । मातरौ । मातर । हे मात । हे मातरौ । हे मातर । मातरम् । मातरौ । मातॄ । स्त्रीलिङ्गत्वात्तस्य नत्वाभाव । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । एव दुहितृ ननान्दृप्रभृतय । स्वस्रादीना च पूर्ववत् । स्वस्रादय के ?

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादिप्रभ्यगीपत ॥ १ ॥

शसादौ मातृशब्दवत् । इति ऋकारान्ता । ॠकार ऌकार ॡकार एकारान्ता अप्रसिद्धा । ऐकारान्त स्त्रीलिङ्गो सुरैशब्द । स च रैशब्दवत् । सुरा सुरायौ सुराय । सम्बोधनेपि तद्वत् । सुरायम् सुरायौ सुराय । सुराया सुराभ्याम् सुराभि । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुरायो सुरायाम् । सुरायि सुरायो सुरासु । इत्यैकारान्ता । ओकारान्त स्त्रीलिङ्गो गोशब्द । स च पूर्ववत् । औकारान्त स्त्रीलिङ्गो नौशब्द । स च ग्लौशब्दवत् । इत्यौकारान्ता ।

इति स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गा. ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्ग कुण्डशब्द । सौ—

अकारादसम्बुद्धौ मुश्च ॥ २३६ ॥ अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति मुगागमश्चासम्बुद्धौ । कुलं ।

औरीम् ॥ २३७ ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर औरीमापद्यते । कुले ।

जसूशसौ नपुंसके ॥ २३८ ॥ जस्शसौ नपुंसकलिङ्गे घुट्संज्ञौ भवतः ।

जस्शसोः शिः ॥ २३९ ॥ सर्वनपुंसकलिङ्गात्परयोर्जस्शसोः शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ।

धुट्स्वराद्‌घुटि नुः ॥ २४० ॥ धुटः पूर्वे स्वरात्परश्च नपुंसकलिङ्गे घुटि परे नुरागमो भवति। घुटि चासम्बुद्धौ इति दीर्घः ।कुलानि। हे कुल। हे कुले। हे कुलानि । पुनरपि । कुलम् । कुले । कुलानि । कुलेन । कुलाभ्याम् । कुलैः । अत परं पुरुषशब्दवत् ॥ एवं दान धन धान्य मित्र वस्त्र वमन वदन नयन पुण्य पाप सुख दुःखादयः । सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत् । सर्वम् । सर्वे । सर्वाणि । पुनरपि । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । अन्यशब्दस्य तु भेदः ।

अन्यादेस्तु तुः ॥ २४१ ॥ अन्यादेर्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति तुरागमश्च । द्वितीयस्तुशब्दः किमर्थम् ? असम्बुद्ध्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

वा विरामे ॥ २४२ ॥ विरामे धुटां प्रथमस्तृतीयो वा भवति । अन्यत्, अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । हे अन्यद्, हे अन्यत् । हे अन्ये । हे अन्यानि ॥ शेषं पुंवत् । एवमेकतरं वर्जयित्वान्यतरप्रभृतयः ।

नैकतरस्य ॥ २४३ ॥ एकतरशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे तुरागमो न भवति । एकतरम् । एकतरे । एकतराणि । हे एकतर । हे एकतरे । हे एकतराणि । पुनरपि । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । इत्यकारान्ताः । नपुंसकलिङ्गः सोमपाःशब्दः ।

स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ २४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानः स्वरो ह्रस्वो भवति । सोमपम् । सोमपे । सोमपानि । हे सोमप । हे सोमपे । हे सोमपानि । पुनरपि । सोमप । सोमपे । सोमपानि । शेषं पुलिङ्गवत् । इत्याकारान्ताः । इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । सौ–

नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्तं ॥ २४५ ॥ नपुंसकात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति तदुक्तं कार्यं न भवति । वारि ।

नामिनः स्वरे ॥ २४६ ॥ नाम्यन्तान्नपुंसकलिङ्गान्नुरागमो भवति स्वरे परे । औरीमिति ईत्वं णत्वञ्च । वारिणी । जसि पूर्ववत् नुरागमः । सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् । उक्तञ्च ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

घुटस्वराद्घुटि नुः इत्यनेन सूत्रेण नुरागमो भवतीत्यर्थः ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ च ॥ २४७ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति नपुंसकलिङ्गे जस्शसोरादेशे शौ चासम्बुद्धौ सौ च परे । वारीणि ।

नाम्यन्तचतुरां वा ॥ २४८ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य चत्वार् शब्दस्य च यदुक्तं कार्यं तद् वा भवति सम्बुद्धौ परे । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति इति न्यायात्, हे वारि हे वारे । हे वारिणी । हे वारीणि ।

---

१ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः । काण्डे कुड्ये काण्डीभूत कुल-मित्यत्र नपुंसक इति लिङ्गोपादानान्न भवति । युगवरत्राय युगवरत्रार्थमित्यत्रापि यद् बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न भवति ॥

२ तदुक्तं च कार्यं किं ? हे वारे इत्यत्र " सम्बुद्धौ च " इति सूत्रेण एत्वं न भवति ॥

पुनरपि–वारि । वारिणी । वारीणि । वारिणा । वारिभ्याम् वारिभि । वारिणे । वारिभ्याम् । वारिभ्य । वारिण । इत्यादि । आमि । 'नामिन स्वरे' प्राप्ते सति सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् आमि च नुरिति नुरागमो भवति । दीर्घमामि सनौ । वारीणाम् । वारिणि । वारिणो । वारिषु ॥ अस्थि दधि सक्थि अक्षिशब्दाना प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि । पुनरपि-अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि । टादौ–

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनन्तष्टादौ ॥ २४९ ॥ नपुसकलिङ्गाना-मस्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति टादौ स्वरे पर ।

अवमसयोगादनोऽल्लोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ २५० ॥ अवम-सयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति अधुटि स्वरे पर स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थ्ना । अस्थिभ्याम् । अस्थिभि । अस्थ्ने । अस्थिभ्याम । अस्थिभ्य । अस्थ्न । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्य । अस्थ्न । अस्थ्नो । अस्थ्नाम् ।

ईङ्योर्वा ॥ २५१ ॥ अवमसयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति वा ईङ्यो नपुसकलिङ्गे औकारादेशे ईकार सप्तम्येकवचन परत स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थ्नि, अस्थनि । अस्थ्नो । अस्थिषु । एव दधि सक्थि अक्षिशब्दा । शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । शुचि । शुचिनी । शुचीनि । सम्बुद्धाव विशेष । पुनरपि–शुचि । शुचिनी । शुचीनि ।

---

१ सयोगादेर्धुट इति सस्य लोपो भवति तदभावकारणात् अलुप्तवदिति वचन ।

टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्वा ॥ २५२ ॥ नाम्यन्तं भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे वा पुंवद्भवति ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गे प्रवर्त्तते ।
क्लीववृत्तौ तदेव स्यात्तद्धि भाषितपुंस्कम् ॥ १ ॥
शुचि भूमिगतं तोयं शुचिर्नारी पतिव्रता ।
शुचिर्धर्मपरो राजा ब्रह्मचारी सदा शुचिः ॥ २ ॥

शुच्या, शुचिना । शुचिभ्यां । शुचिभिः । शुचिने, शुचये । शुचिभ्याम् । शुचिभ्यः । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वं औरीमिति ईत्वं च । द्वे । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । त्रिशब्दस्य जसशसोर्निः शिशब्दवत् । त्रीणि । त्रीणि । त्रिभिः । अन्यत्र पुंलिङ्गवत् इति इकारान्ताः । ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ग्रामणीशब्दः । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे शुचिशब्दवत् । टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्भावो भवति विकल्पेन । ग्रामणि । ग्रामणिनी । ग्रामणीनि । पुनरपि—ग्रामणि । ग्रामणिनी । ग्रामणीनि । ग्रामणिना । अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद् य्वौ इति यत्वम । ग्रामण्या । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभिः । ग्रामणिने । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । इत्यादि । आमि नुरागमः । दीर्घमामि सनौ इति दीर्घः । ग्रामणीनाम् । पुंवद्भावे । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनि । पुंवति—नियो ङिराम् इति आम् । यत्वं पूर्ववत् । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनोः, ग्रामण्योः । ग्रामणिषु । सम्बोधने—नाम्यन्तचतुरां वा । हे ग्रामणे, हे ग्रामणि । हे ग्रामणिनी । हे ग्रामणीनि । एवम-

---

१ एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्त्तते । एकमेवार्थमाख्याति तद्धि भाषितपुंस्कम् । २ अत्र । त्रिषु लिङ्गेषु वर्त्तते । एकमेवार्थमाख्याति तद्धि भाषितपुंस्कम् । इति पाठोऽस्ति । उत्तरपद्यस्योदाहरणैरयमेव समीचीनो भाति ।

ग्रणी सेनानीप्रभृतय ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वस्तु-शब्दः । स च वारिशब्दवत् । वस्तु । वस्तुनी । वस्तूनि । सम्बोधने—हे वस्तु, हे वस्तो । हे वस्तुनी । हे वस्तूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे नित्यं नपुंसकं । आमि परे—आमि च नु. । दीर्घमामि सनौ इति दीर्घ. । वस्तूनां । वस्तुनि । वस्तुनो. । वस्तुषु । मृदुशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । मृदु । मृदुनी । मृदूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः । शुचिवत् । मृदुना २ । मृदुभ्यां । मृदुभि· । इत्यादि । एवं पटु लघु गुरु प्रभृतय. । इत्युकारान्ता· । ऊकारान्तो नपुंसकलिङ्ग खलपूशब्दः । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे सेनानीशब्दवत् । खलपु । खलपुनी । खलपूनि । पुनरपि । टादौ भाषितपुंस्कमिति विकल्पेन यत्र पुंवद्भावस्तत्र सेनानीशब्दवत् । खलपुना, खलप्वा । खलपूभ्यां । खलपूभिः । इत्यादि । एवं सरऋ काण्डल प्रभृतय. । इत्यूकारान्ता । ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कर्तृशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत । कर्तृ । कर्तृणी । कर्तॄणि । पुनरपि । टादौ पुंवद्भावात्पुलिङ्गवद्वा । कर्त्रा, कर्तृणा । कर्तृभ्यां । कर्तृभिः । कर्त्रे, कर्तृणे । कर्तृभ्या । कर्तृभ्य· । कर्तु, कर्तृणः । कर्तृभ्यां । कर्तृभ्य. । कर्तु·, कर्तृण । कर्तृभ्यां । कर्तृभ्य । कर्तु, कर्तृणः । कर्त्रो., कर्तृणो. । आमि परे नुरागमः । कर्तॄणाम् । कर्तृणि, कर्तरि । कर्त्रो. कर्तृणोः । कर्तृषु । सम्बोधने—हे कर्तृ, हे कर्त. । हे कर्तृणी । हे कर्तृणि । बहुक्रोष्टृशब्दस्य तु भेद । क्रोष्टु· ऋत उरस्मुदौ इत्यादिना उभरति । शसि व्यञ्जने नपुंसके च इति ऋत उकारः । बहुक्रोष्टु । बहुक्रोष्टुनी । बहुक्रोष्टूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः । अयमेकविकल्पः ।

× टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत उर्भवति

टादौ स्वरे परे । इति द्वितीयविकल्प. । इति उभयविकल्पे त्रैरूप्यं । बहुक्रोष्टुना, बहुक्रोष्ट्रणा, बहुक्रोष्ट्रा । बहुक्रोष्टुभ्यां । बहुक्रोष्टुभि । इत्यादि । सम्बोधने । हे बहुक्रोष्टु, हे बहुक्रोष्टो । हे बहुक्रोष्टुनी । हे बहुक्रोष्टूनि । इत्यादि । ॠकार ऌकार ॡकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गो अतिरैशब्द । तस्य ह्रस्वत्वे—

सन्ध्यक्षराणामिदुतौ ह्रस्वादेशे ॥ २५३ ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वादेशे सति इदुतौ भवत । तपरकरणमसन्देहार्थं । इति एकारस्यैकारस्य च ह्रस्व इकार । ओकारस्यौकारस्य च ह्रस्व उकार. । अतिरि । नामिन स्वरे इति नुरागमः । अतिरिणी । अतिरीणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भाव. । यत्र पुंवद्भावस्तत्र सुरैशब्दवत् । अतिरिणा, अतिराया । व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे रैरिति आत्वं । कुतः [१] एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायात् । अतिराभ्या । अतिराभि । अतिरिणे, अतिराये । अतिराभ्या । अतिराभ्य. । इत्यादि । इति ऐकारान्ताः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गश्चित्रगोशब्दः । तत्र ओकारस्य ह्रस्व उकारः । मृदुशब्दवत् । चित्रगु । चित्रगुणी । चित्रगूणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्प. । चित्रगुणा, चित्रगवा । इत्यादि । इति ओकारान्ता. । औकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽतिनौशब्द. । तत्रापि औकारस्य ह्रस्व उकार. । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अतिनु । अतिनुनी । अतिनूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । अतिनुना, अतिनावा । इत्यादि । इत्यौकारान्ताः ॥

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा ।

---

१ अत्र अग्रे च अतिनावादिषु मतान्तरमन्यतो द्रष्टव्यम् ।

अथ व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गशब्दा यथाक्रमेणोच्यन्ते ।

कवर्गान्ता पुल्लिङ्गशब्दा अप्रसिद्धा । चकारान्त पुल्लिङ्ग सुवाच शब्द । सो—व्यञ्जनाचेति सिलोप । दादर्हस्य ग इत्यनुवर्तन ।

चवर्गदृगादीना च ॥ २५४ ॥ चवर्गान्तस्य दृग इत्येवमादीना च गो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च ।

*** पदान्ते धुटा प्रथम ॥ ७६ ॥** पदान्ते वर्तमानाना धुटा वर्णाना प्रथमो भवति अघोषे । प्रथम इत्यनुवर्तन ।

*** वा विरामे ॥ २४२ ॥** विरामे धुटा प्रथमस्तृतीयश्च वा भवति । सुवाक् सुवाग, सुवाचौ । सुवाच । एव सम्बुद्धौ । सुवाच । सुवाचौ । सुवाच । सुवाचा । सुवाग्भ्या । सुवाग्भि । सुवाचे । सुवाग्भ्या । सुवाग्भ्य । सुवाच । सुवाचा । सुवाचा सुवाचि । सुवाचो । सुषि ग त्व ।

अघोषे प्रथम ॥ २५५ ॥ अघोषे परे धुटा प्रथमो भवति । इति कत्व । नामिकरात्परितात्पत्त्व ।

कषयोगे क्ष ॥ २५६ ॥ ककारषकारयोर्योगे क्षो भवति सुवाक्षु ।

कवर्गप्रथम शषसेषु द्वितीयो वा ॥ २५७ ॥ कवर्गप्रथमस्य द्वितीयो भवति शषसेषु परतो वा । सुवाख्सु । प्रत्यञ्चशब्दस्य तु भेद । चवर्गदृगादीना चेत्यत्र चवर्गग्रहणबलाच्च युज रुचा प्राणेर गत्व ।

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ २५८ ॥ अनन्त्ययोर्मकारनकारयोरनुस्वारो भवति धुटि परे ।

वर्गे वर्गान्त ॥२५९॥ अनुस्वारो वर्गे परे वर्गान्तो भवति ।

सयोगान्तस्य लोप ॥ २६० ॥ पदस्य सयोगान्तस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्च । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ।

व्यञ्जनान्नोऽनुषङ्गः ॥२६१॥ धातुलिङ्गयोरन्त्याद्व्यञ्जनाच्च पूर्वो नकार. सोऽनुषङ्गसंज्ञो भवति । अघुट् स्वरे लोपमित्यनुवर्तते । व्यञ्जने चैषा निरिति च ।

अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् ॥ २६२ ॥ अक्रुञ्चेरिदनुबन्धवर्जितस्यानुषङ्गो लोपमापद्यते अघुट्स्वरे व्यञ्जने च परे ।

अञ्चेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ २६३ ॥ अञ्चेर्लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति अघुट् स्वरादौ । प्रतीच । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्या । प्रत्यग्भि । इत्यादि । एव प्राञ्च् सम्यञ्च् प्रभृतय । अक्रुञ्चेरिति किं ? क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्च । क्रुञ्च । क्रुञ्चौ । क्रुञ्च । क्रुञ्चा क्रुङ्भ्या । क्रुङ्भि । सप्तम्या तु—

ङात् ॥ २६४ ॥ ङात्परस्य सस्य षो भवति । क्रुङ्षु । इत्यादि । इदनुबन्धवर्जितस्येति किं ? सुकन्सशब्द । कसि गतिशासनयो । अत एव वर्जनादिदनुबन्धाना धातूना नुरागमोऽस्तीति । सुपूर्वक सुष्ठु कंसे क्विप् । क्विप् सर्वापहारिलोप । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । प्रथमैकवचनं सि । व्यञ्जनाच्चेति सेर्लोप । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वारे प्राप्ते सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायात् संयोगान्तस्य लोप इति नित्यं सकारलोप । सुकन् । स्वरे परे मनोरनुस्वारो धुटि इति अनुस्वार । पदसाहचर्याद्धतोर्दीर्घो न स्यात् । सुकंसौ । सुकंस । सुकंसं । सुकंसौ । सुकंस । सुकंसा । सुकन्भ्या । सुकन्भि । इत्यादि । सम्बोधनेऽपि तद्वत् ।

नाञ्चेः पूजायां ॥ २६५ ॥ पूजार्थे वर्तमानस्य अञ्चेरनुषङ्गस्य लोपो न भवति अघुट्स्वरे व्यञ्जने च परे । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्च । हे प्राङ् । हे प्राञ्चौ । हे प्राञ्च । प्राञ्चं । प्राञ्चौ । प्राञ्च । प्राञ्चा । प्राङ्-

स्याम् । प्राङ्भि । इत्यादि । सुपि विशेष । ङात्परस्य सस्य षो भवति । प्राङ्षु । अञ्चु गतिपूजनयो । प्रपूर्वक प्राञ्चतीति क्विप् सर्वापहारिलोप । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । यत्र गत्यर्थस्तत्र अनुषङ्गश्चाकुञ्चेत् इत्यनुषङ्गलोप । यत्र पूजार्थस्तत्र नाञ्चे पूजायामिति अघुटस्वरे व्यञ्जने अनुषङ्गलोपो न भवति । अदसञ्चुशब्दस्य तु भेद । अञ्चु अदस्पूर्व — अमुमञ्चतीति क्विप् चेति क्विप् प्रत्यय । क्विपि सति—

विष्वग्देवयोश्चान्त्यस्वरादेरद्र्यञ्चतौ क्वौ ॥ २६६ ॥ विष्वग्देव यो सर्वनाम्नश्चान्त्यस्वरादेरवयवस्याञ्चतौ क्विन्ते परेऽद्रिरादेशो भवति । इति सकारसहितस्य अकारस्य अद्रिरादेश । इवर्णो यत्व । अदद्र्यञ्चु इति स्थिते सति—

अदसोऽसो दस्य वहुलं ॥ २६७ ॥ अदसो दकारस्य बहुलं मकारो भवति, मात् परस्य रस्य उत्वं च अदमुयङ् अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च । गव सम्बुद्धौ । अदमुयञ्च । अदमुयञ्चौ ।

नोतो वः ॥ २६८ ॥ अदद्र्यञ्च इत्येतस्य उतो वत्व न भवति । अनुषङ्गश्चाकुञ्चेत् इति नलोप । अञ्चेरलोप पूर्वस्य च दीर्घ इति अकारलोप पूर्वस्य च दीर्घो भवति । अदमुईच । अदमुईचा । अनुषङ्गश्चाकुञ्चेत् नलोप । चवर्गदृगादीना च गव । अदमुयग्भ्या । अदमुयग्भि । पूर्ववत् अनुषङ्गलोपो गत्व च । अघोषे प्रथम । क् । नामिकरेत्यादिना षत्व । अदमुयक्षु । अमुयङ् । अमुयञ्चौ । अमुयञ्च । अमुयञ्च । अमुयञ्चौ । अमुईच । अमुईचा । अमुयग्भ्या । अमुयग्भि । अमुयक्षु ॥ अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च । अमुमुयञ्च । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईच । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्या । अमुमुयग्भि । अमुमुयक्षु । अदद्र्यङ् । अदद्र्यञ्चौ । अदद्र्यञ्च । अदद्र्यञ्च । अदद्र्यञ्चौ । अदद्रीच । अदद्रीचा । अदद्र्यग्भ्या । अदद्र्यग्भि । अदद्र्यक्षु ।

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।
उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥ १ ॥

उदञ्च्शब्दस्य तु भेद । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्च । उदञ्चं । उदञ्चौ । शसादौ—

उदङ् उदीचिः ॥ २६९ ॥ उदङ् उदीचिर्भवति अघुट्स्वरादौ । उदीच । उदीचा । उदग्भ्या । उदग्भि । इत्यादि । तिर्यञ्च् शब्दस्य तु भेद । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्च । तिर्यञ्चं । तिर्यञ्चौ । शसादौ—

तिर्यङ् तिरश्चिः ॥ २७० ॥ तिर्यङ्शब्द तिरश्चिर्भवति अघुट्स्वरादौ । तिरश्च । तिरश्चा । तिर्यग्भ्या । तिर्यग्भि । इत्यादि । छकारान्त पुलिङ्ग प्राच्छ् शब्द । सौ—विरामे व्यञ्जनादिष्विति वर्तते ।

हशषछान्तेजादीनां डः ॥ २७१ ॥ हशषछान्तानां यजादीनां च डो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्राट्, प्राड् । द्विर्भावं स्वरपरश्छकार । प्राच्छौ । प्राच्छ । सबोधनेऽपि तद्वत् । प्राच्छं । प्राच्छौ । प्राच्छ । प्राच्छा । प्राड्भ्यां । प्राड्भि । इत्यादि । इति छकारान्ता । जकारान्त पुलिङ्गो युज्शब्द ।

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २७२ ॥ युज्शब्दस्य असमासे नुरागमो भवति घुटि परे ।

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥ २७३ ॥ उदनुबन्ध आगमोऽन्त्यात्स्वरात् परो भवति । मित्रवदागम । अथवा प्रकृतिप्रत्यययोरनुपघाती आगम उच्यते । शत्रुवदादेश । युङ् । युञ्जौ । युञ्ज । सम्बोधनेपि तद्वत् । युञ्जं । युञ्जौ । युज । युजा । युग्भ्यां । युग्भि । इत्यादि । अश्वयुजादीनां समासत्वान्नुरागमो नास्ति । अश्वयुग्, अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुज ।

सम्बोधनेऽपि तद्वत् । इत्यादि । एवं ऋत्विज् गुणभाज् प्रभृतयः । साधुमस्ज्शब्दस्य तु भेदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ २७४ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सिलोपश्चवर्गदृगादीनां च गकारककारौ । साधुमक्, साधुमग् ।

धुटां तृतीयः ॥ २७५ ॥ धुटां तृतीयो भवति घोषवति सामान्ये । इति सस्य तृतीयत्वे प्राप्ते लृवर्णतवर्गलसा दन्त्याः इति न्यायात् सकारस्य दकारः । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ इति दकारस्य जकारः । साधुमज्जौ इत्यादि । देवेज्शब्दस्य तु भेदः । सौ—इशषढान्ते इत्यादिना डत्वं । देवेट्, देवेड् । देवेजौ । देवेजः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । देवेजम् । देवेजौ । देवेजः । देवेजा । देवेड्भ्यां । देवेड्भिः ।

टात् सुप्सादिर्वा ॥ २७६ ॥ टकारात्परः सुप् सादिर्वा भवति । तेन देवेट्त्सु, देवेट्सु । एवं सम्राज्प्रभृतयः । झनटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः पुल्लिङ्गो मरुत्शब्दः । मरुत्, मरुद् । मरुतौ । मरुतः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । मरुतं । मरुतौ । मरुतः । मरुता । धुटां तृतीय इत्यनेन दत्वे मरुद्भ्याम् इत्यादि । उदनुबन्धस्य भवत्शब्दस्य तु भेदः । दीर्घनामि सनौ इति वर्त्ते ।

अन्त्वसन्तस्य चाधातोस्सौ ॥ २७७ ॥ अन्तु अस् इत्येवमन्तस्याधातोस्स्य दीर्घो सौ असम्बुद्धौ । लिङ्गान्तनकारस्य इति नकारस्य लोपे प्राप्ते ।

नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ २७८ ॥ नकारसंयोगान्तौ लुप्तावप्यलुप्तवद्भवतः पूर्वविधौ दीर्घादिके कर्त्तव्ये । नकारस्मरणं राजन्शब्दार्थम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः ।

भवतो वादेरुत्वं सम्बुद्धौ ॥ २७९ ॥ उदनुबन्धस्य भवन्तशब्दस्य वादेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे भोः । सन्निपातलक्षणविधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । यो यमाश्रित्य समुत्पन्नः स तं प्रति सन्निपातः । हे भवन् । हे भवन्तौ । हे भवन्त । भवन्तं । भवन्तौ । भवतः । भवता । भवद्भ्यां । भवद्भिः । इत्यादि । एवं भगवन्त् अघवन्त् शब्दौ । सम्बुद्धिं विना गोमन्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् प्रभृतयः । एते शब्दाकेन प्रकारेण सिद्धाः । भगं ज्ञानं । भगमस्यास्तीति भगवान् । अघं पापमस्यास्तीति अघवान् । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । धनमस्यास्तीति धनवान् । तदस्यास्तीति मत्वन्तिन् इति वन्तुप्रत्ययः ।

यत्तदेतेभ्यो डावन्तुः ॥ २८० ॥ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्यः परतो डावन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकार अनुबन्धः ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ २८१ ॥ डकार इति अन्त्यस्वरादेर्लोपार्थं । उकार उच्चारणार्थः । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । एतत्परिमाणमस्य एतावान् ।

इदमो डियन्तुः ॥ २८२ ॥ इदमः परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । इदं परिमाणमस्य इयान् ।

किमो डियन्तुः ॥ २८३ ॥ किमः शब्दात्परो डियन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । किम्परिमाणमस्य कियान् । पूर्वमन्त्यस्वरादेर्लोपं कृत्वा पश्चादेकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायात् । तत्रेदमिरिति इ आदेशः । इवर्णावर्णयोर्लोप इत्यादिना इकारलोपः । अनेन प्र-

१ यः सम्बुद्धेः सकारमाश्रित्योत्पन्नः स उकारस्तं सम्बुद्धेः सकारं प्रति सन्निपातः अथ सन्निपातलक्षणविधिः । तद्विघातस्य संबुद्धिसिलोपस्य अनिमित्त हेतुर्न भवतीत्यर्थः । व्यञ्जनादेरिति सूत्रात् इति पठले ॥

कारेण सिद्धा भवन्ति । नीतक्रम् । भगवान् । भगवन्तौ । भगवन्त । भगवन्त । भगवन्तौ । भगवत । भगवता । भगवद्भ्या । भगवद्भि । सुपि— भगवत्सु । एव सर्वत्र । सम्बोधने—

भगवदघवतोश्च ॥ २८४ ॥ भगवदघवतोश्च वाऽवयवस्य उव वा भवति सम्बुद्धौ सौ परे । एव सबुद्धि विना गोमन्त् धनवन्त् यावत् तावन्त् एतावत् इयन्त् प्रभृतय । वक्ष्यमाणमस्य यावन्त् । हे भगो, हे भगवन् । हे अघो, हे अघवन् । अन्यत्र हे गोमन् । हे धनवन् । हे यावन् । हे तावन् । हे एतावन् । हे इयन् । हे कियन् । शन्तृङन्तक्वि वन्ता धातुत्व न त्यजन्ति । शन्तृङन्तस्य क्विन्ताना च । भवन्त्शब्द स्य धातुत्वात् सौ दीर्घो न भवति । भवन् । भवन्तौ । भवन्त । इत्यादि । एव पचन् पठन् प्रभृतय । ददन्त्शब्दस्य तु भेद । युजेरसमासे नुर्धुटि इत्यनुवर्त्तते ।

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २८५ ॥ अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारो भवति धुटि परे । ददत्, ददद् । ददतौ । ददत । इत्यादि । एव दधन्त् जक्षन्त् जाग्रन्त् प्रभृतय । महन्त्शब्दस्य तु भेद । दीर्घमामि सनौ धुटि चासम्बुद्धौ इति वर्तते ।

सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ २८६ ॥ सान्त महन्त इ त्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ धुटि परे । महान् । महान्तौ । महान्त । हे महन् । हे महान्तौ । हे महान्त । महान्त । महान्तौ । महत । महता । महद्भ्या । महद्भि । इत्यादि ॥ इति तकारान्ता । थका रान्तोऽग्निमथ् शब्द । अग्निमत्, अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथ । सबोधनेऽपि तद्वत् अग्निमथ । अग्निमथौ । अग्निमथ । अग्निमथा ।

२ वा विरामे धुटा तृतीय इति थकारस्य दकार ।

अग्निमद्भ्याम् । अग्निमद्भिः । इत्यादि । इति थकारान्ताः । दकारान्त पुलिङ्गस्तत्त्वविद्शब्दः तत्त्ववित्, तत्त्वविद् । तत्त्वविदौ । तत्त्वविदः इत्यादि । द्विपाद्शब्दस्य तु भेदः द्विपात्, द्विपाद् । द्विपादौ । द्विपादः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । द्विपाद । द्विपादौ । शसादौ—

पात्पद् समासान्तः ॥ २८७ समासान्तः पाच्छब्दः पद्मापद्यते अघुटि स्वरे परे । द्विपदः द्विपदा । द्विपाद्भ्यामित्यादि । एवं चतुष्पाद् व्याघ्रपाद् प्रभृतयः । त्यदशब्दस्य तु भेदः । सौ—

तस्य च ॥ २८८ ॥ त्यदादीनां तकारस्य सकारो भवति सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । एवं एतत् तद् शब्दौ । एषः । एतौ । एते । इत्यादि । सः । तौ । ते । इत्यादि ।

एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैन. ॥ २८९ ॥ एतस्य इदमश्च गैसोर्द्वितीयायां च एनादेशो भवति कथितस्यानुकथनविषये । एनं । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । इति दकारान्ताः । धकारान्त पुलिङ्गस्तत्त्वबुध् शब्दः । विरामव्यञ्जनादिष्विति वर्त्तते ।

हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादि चतुर्थत्वमकृतवत् ॥२९०॥ हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेर्धातोरादि चतुर्थत्वं भवति विरामे व्यञ्जनादौ च। स चाकृतवत् । तत्त्वभुत् तत्त्वभुद् । तत्त्वबुधौ । तत्त्वबुधः । सबोधनेऽपि तद्वत् । तत्त्वबुधा । तत्त्वभुद्भ्याम् । तत्त्वभुद्भिः । इत्यादि । इति धकारान्ताः । नकारान्त पुलिङ्ग राजन् शब्दः । घुटि चासम्बुद्धाविति दीर्घः । लिङ्गान्तनकारस्येति नकारलोपः । राजा । राजानौ । राजानः ।

न सम्बुद्धौ ॥ २९१ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजानः । राजानौ (अघुटस्वरे अवमसंयोगादनो इत्यादिना लोपः)

तवगर्थटवर्गयोगे चटवर्गौ । २९२ । अनन्त्यस्तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ प्राप्नोति आऽनन्तरत्वात् । राज्ञ । राज्ञा । व्यञ्जनादौ नलोप । अकारो दीर्घं घोषवतीति दीर्घं प्राप्ते नसयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ इति नकारोऽलुप्तवद्भवति । राजभ्या । राजभि । राज्ञे । राजभ्या । राजभ्य । ङौ । ईङयोर्वेति अलोपो वा भवति । राज्ञि, राजनि । राज्ञो । राजसु । एव तक्षन् मूर्धन् प्रभृतय । आत्मनशब्दस्य तु भेद । आत्मा । आत्मानौ । आत्मान । हे आत्मन् । इत्यादि । आत्मान । आत्मानौ । अधुट्स्वरे- अवमसयोगादिति प्रतिषेधादनोऽल्लोपो नास्ति । आत्मन । आत्मना । इत्यादि । एव सुपर्वन् सुशर्मन् ब्रह्मन् कृतवर्मन् प्रभृतय । करिन् शब्द- स्य तु भेद । सौ—इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । करी । करिणौ । करिण । हे करिन् । इत्यादि । एव दण्डिन् हस्तिन् गोमिन् तपस्विन् प्रभृतय । वृत्रहन् शब्दस्य तु भेदः । वृत्रहा । वृत्रहणौ । वृत्रहण । हे वृत्रहन् । वृत्रहण । वृत्रहणौ । अधुट्स्वरे लोपे कृते ' इन्हन इत्यादिना दीर्घ । अस्मादेव हन उपधाया सर्वत्र दीर्घ क्विपि न दीर्घ ।

हनेर्हघिरुपधालोपे ॥ २९३ ॥ हनेरुपधाया लोपे कृते हे स्थाने घिर्भवति । घत्वे नस्य णत्वाभाव । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना । वृत्रहभ्या । वृत्र हभि । इत्यादि । एव ब्रह्महन् भ्रूणहन् ऋणहन् एते शब्दा । पूषन् शब्दस्य तु भेद । सौ दीर्घ । पूषा । पूषणौ । पूषण । हे पूषन् । पू- षणे । पूषणौ ।

हन्मामदोषपूषां शसादौ स्वरे वा ॥ २९४ ॥ हन मास दोष पूषन् इत्येतेषा उपधाया अकारस्य लोपो वा भवति शसादौ स्वरे परे । पूष्ण, पूषण । पूष्णा, पूषणा । पूषभ्या । पूषभि । इत्यादि । एव अर्यमन् शब्द । अर्वन्शब्दस्य तु भेद । सौ—अर्वा ।

दोऽद्वेर्मः ॥ ३०६ ॥ त्यदादीना दकारस्य मो भवति अद्वेर्विभक्तौ । इमौ । इमे । इम । इमौ । इमान् ।

टौसोरनः ॥ ३०७ ॥ अन्वर्जितस्य इदशब्दस्य अनादेशो भवति टौसो परत । अनेन ।

अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३०८ ॥ अन्वर्जितस्य इदशब्दस्य अद्भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ परत । आभ्याम् ।

तस्माद्भिस् भिर् ॥ ३०९ ॥ तस्मात्कृताकारादिदम परो भिस् भिर् भवति । एभि । अस्मै । आभ्याम् । एभ्य । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्य । अस्य । अनयो । एषाम् । अस्मिन् । अनयो । एषु । अन्वादेशे पूर्ववत् । इति मकारान्ता । यकारान्तोऽप्रसिद्ध । रेफान्त पुल्लिङ्गश्चत्वार् शब्द । तस्य वहुवचनमेव । चत्वार ।

चतुरो वाशब्दस्योत्वम् ॥ ३१० ॥ चत्वार् इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्व भवति अघुट्स्वरे व्यञ्जने च परे । चतुर ।

न रेफस्य घोषवति ॥ ३११ ॥ रेफस्य घोषवति परे विसर्जनीयो न भवति । चतुर्भि । चतुर्भ्य । चतुर्भ्य ।

आमि चतुरः ॥ ३१२ ॥ चत्वार् शब्दस्य नुरागमो भवति आमि पर । चतुर्णां । विसर्जनीये प्राप्ते ।

रः सुपि ॥ ३१३ ॥ रो रकारस्य विसर्जनीय सुपि परे न भवति । इति निषेध । चतुर्षु । इति रेफान्ता । लकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त पुल्लिङ्ग सुदिव्शब्द । सौ—

औ सौ ॥ ३१४॥ दिवो वकारस्य औ भवति सौ परे । सुद्यौ । सुदिवौ । सुदिव ।

१ इद सूत्रमेसवाधनार्थ ।

ग्राम्याः ॥ ३१५ ॥ दिवो वकारस्य वा आकारो भवति अमि पर । सुद्या, सुदिवं । सुदिवौ । सुदिव । सुदिवा ।

दिव उद्व्यञ्जने ॥ ३१६ ॥ दिवो वकारस्य उन् भवति व्यञ्जने परे । सुद्युभ्यां । सुद्युभि । इत्यादि । इति वकारान्ता । शकारान्त पुलिङ्गो विश् शब्द । हशषछान्त इत्यादिना डत्वम् । विट् विड । विशौ । विश । संबोधनेऽपि तद्वत् । इत्यादि । तादृश् शब्दस्य तु भेद । चवर्ग दृगादीनां चेति गत्वम् । तादृक्, तादृग् । तादृशौ । तादृश । एवं सदृश् यादृश् एतादृश् कीदृश् ईदृश् अमूदृश् प्रभृतय । इति शकारान्ता । षकारान्त पुलिङ्गो रत्नमुष् शब्द । रत्नमुट्, रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुष । रत्नमुषं । रत्नमुषौ । रत्नमुष । रत्नमुषा । रत्नमुड्भ्यां । रत्नमुड्भि । इत्यादि । साधुतक्ष् शब्दस्य तु भेद ।

* संयोगादेर्धुटः ॥ २७४ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सेर्लोप ।

* हशषछान्तेजादीनां डः ॥ २७१ ॥ हशषछान्तानां यजादीनां च डो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । इति डत्वं । साधुतट, साधुतड् । साधुतक्षौ । साधुतक्ष । संबोधनेऽपि तद्वत् । साधुतक्षं । साधुतक्षौ । साधुतक्ष । साधुतक्षा । साधुतड्भ्यां । साधुतड्भि इत्यादि । षष्शब्दस्य तु भेद । तस्य बहुवचनमेव । जश्शसोर्लुक् । षट्, षड् । षड्भि । षड्भ्य । आमि नुगमो डत्व च ।

षटो णो ने ॥ ३१७ ॥ षष्संज्ञाया ष्णान्ताया षडो णो भवति विभक्तौ ने परे । षण्णां । षट्सु षट्सु इत्यादि । मकारान्त पुलिङ्ग सुशम्

१ येन दृश्यव इति तादृक् ॥ २ ते के यजादय. यज् सृज् मृज् भ्राज् राज् परिव्राज् इति यजादयः ॥

शब्द। सौ अन्त्यसन्तस्येत्यादिना दीर्घ। सुवचा। सुवचसौ। सुवचस। हे सुवच। हे सुवचसौ। हे सुवचस। सुवचस। सुवचसौ। सुवचस। सुवचसा। सुवचोभ्या। सुवचोभि। इत्यादि। एव चन्द्रमस् पीतवासस् स्थूलशिरस् हिरण्यरेतस् सुश्रोतस् प्रभृतय। उशनस् शब्दस्य तु भेद।

उशनस्पुरुदंसोऽनेहसा सावनन्तः ॥ ३१८ ॥ उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतषामन्तोऽन् भवति सौ परे असम्बुद्धौ। उशना। उशनसौ। उशनस। नञा निर्दिष्टमनित्यम्।

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्।
श्वेव्याघ्रभृतिप्रतिपन्नमेतन्नञापि निर्दिष्टमनित्यमेव ॥ १ ॥

हे उशन, हे उशनन्, हे उशन। हे उशनसौ। हे उशनस। उशनस। उशनसौ। उशनस। उशनसा। उशनोभ्या। उशनोभि। इत्यादि। एव पुरुदशस अनेहस् शब्दौ सम्बुद्धि विना। विद्वस् शब्दस्य तु भेद। सौ– सान्तमहतोर्नोपधाया इति दीर्घ। विद्वान्। विद्वासौ विद्वास। हे विद्वन्। हे विद्वासौ हे विद्वास। विद्वास। विद्वासौ।

अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वम् ॥ ३१९ ॥ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्व भवति अघुट्स्वरादौ। विदुष। विदुषा।

विरामव्यञ्जनादिष्वनडुन्नहिवन्सीना च ॥ ३२० ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च अनडुन्नहिवन्सीनाम तस्य दो भवति। विद्वद्भ्या। विद्वद्भि। इत्यादि। पचिवान्। पेचिवासौ। पचिवास। पचिवास। पचिवासौ। निमित्ताभाव नैमित्तिकस्याप्यभाव। इतीडभाव। अघुटस्वरादौ

१ अकार विमर्श ? सत्युरत अ भवतीत्यत्र अनुप्रयाजनम्।
२ सेट्कस्य इडागमन सहितस्य ॥ ३ वन्सीति विद्वान्नित्यादिस्थले रूपम् ॥
४ आगम उदनुबन्ध स्वरादन्त्यात्पर ॥

सेटकम्येति उत्वम् । पेचुष । पेचुषः । पेचिवद्भ्या । पेचिवद्भि । पेचुषे । पचिवद्भ्या । पेचिवद्भ्य । एव तेनिवन्स् प्रभृतय । इत्यादि । उखाश्रस् शब्दस्य तु भेद । सौ–

असिध्वसोश्च ॥ ३२१ ॥ असिध्वसोर्लिङ्गयोरन्तस्य दो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । उखाश्रत्, उखाश्रद् ।

घुट्स्वरे नुः ॥ ३२२ ॥ असिध्वसोर्लिङ्गयोर्नुरागमो भवति घुटस्वरे परे । उखाश्रसौ । उखाश्रस । सबोधनेऽपि तद्वत् । उखाश्रस । उखाश्रसौ । उखाश्रस । उखाश्रसा । उखाश्रद्भ्याम । उखाश्रद्भि । उखाश्रत्सु । एव पर्णध्वस् शब्द । अदस् शब्दस्य तु भेद । तदाद्यत्वम् ।

सौ सः ॥ ३२३ ॥ त्यदादीना दकारस्य सकारो भवति सौ परे ।

सान्तौ सिलोपश्च ॥ ३२४ ॥ अदसोऽन्तस्य और्भवति स्वरे पर सिलोपश्च । असौ । द्वित्वे–

अदसः पदे मः ॥ ३२५ ॥ अदस पदे सति दस्य मो भवति ।

उत्वं मात् ॥ ३२६ ॥ अदसो मात्परो वर्णमात्रस्योत्व भवति आन्तरतम्यात् । अमू । जसि–

एद्बहुत्वे त्वी ॥ ३२७ अदसो मात्परो बहुत्वे निष्पन्ने एदीर्भवति । अमी । अमु । अमू । अमून् ।

अटो मुश्च ॥ ३२८ ॥ अदसो मुरादेशो भवति टावचनस्य च ना देशोऽस्त्रियाम् । अमुना । अमूभ्याम् ।

अदसश्च ॥ ३२९ ॥ अदसोऽपवर्जितात्परो भिस् भिर् भवति । पुरुषेत्वम् । अमीभि । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमीभ्य । अमुष्मात् । अमूभ्या । अमीभ्य । अमुष्य । अमुयो । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अ-

१ टावि सस्य च न ॥

सुयो । अमीषु ॥ श्रेयन्स् शब्दस्य तु भेद ॥ श्रेयान् । श्रेयासौ । श्रेयास । हे श्रेयन् । हे श्रेयासौ । हे श्रेयास । श्रेयास । श्रेयासौ । श्रेयस । श्रेयसा । श्रेयोभ्या । श्रेयोभि । पुमन्स्शब्दस्य तु भेद । पुमान् । पुमासौ । पुमास । हे पुमन् । पुमास । पुमासौ ।

पुसोऽन्शब्दलोप ॥ ३३० ॥ पुमान्स् इत्येतस्य अन्शब्दस्य लोपो भवति, अघुटस्वरे व्यञ्जने च परे । पुस । पुंसा ।

स्यादिधुटि पदान्तवत् ॥ ३३१ ॥ स्यादिधुटि परे पदान्तवत्कार्यं भवति । इति न्यायात् । मोऽनुस्वारव्यञ्जने । पुम्भ्या । पुंभि । इत्यादि । इति सकारान्ता ॥ हकारान्त पुलिङ्गो मधुलिह् शब्द । मधुलिट्, मधुलिड । मधुलिहौ । मधुलिह । सबोधनेऽपि तद्वत् । मधुलिट्सु । एव पुष्पलिट् इत्यादि । गोदुह् शब्दस्य तु भेद । हचतुर्थान्तस्य धातोरित्यादिना चतुर्थत्वम् ।

दादेर्हस्य ग. ॥ ३३२ ॥ दादेर्हकारस्य गकारो भवति, विरामे व्यञ्जनादौ च । गोधुक्, गोधुग । गोदुहौ । गोदुह । सबोधनेऽपि तद्वत् । गोदुह । गोदुहौ । गोदुह । गोदुहा । गोधुग्भ्या । गोधुग्भि । इत्यादि । मुह्शब्दस्य तु भेद ।

मुहादीना वा ॥ ३३३ ॥ मुहादीना हकारस्य गकारो भवति, वा विरामे व्यञ्जनादौ च । मुक्, मुग् मुड् । मुहौ । मुह । मुह । मुहौ । मुट् । मुहा । मुग्भ्या, मुड्भ्या । मुग्भि, मुड्भि । इत्यादि । एव द्रुह् स्नुह् स्निह् प्रभृतय । प्रष्ठवाह्शब्दस्य तु भेद । प्रष्ठवाट्, प्रष्ठवाड् । प्रष्ठवाहौ । प्रष्ठवाह । प्रष्ठवाह । प्रष्ठवाहौ ।

वाहेर्वाशब्दस्यौत्व ॥ ३३४ ॥ वाहेर्वाशब्दस्यौत्व भवति, अघुट्

१ पदान्तवत्कार्यं किं ? वर्गे तद्वर्गपञ्चममिति विकल्प ॥

स्वरे परे। प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। प्रष्ठवाड्भ्यां। प्रष्ठवाड्भिः। प्रष्ठवाट्सु। इत्यादि। अनड्वाह् शब्दस्य तु भेदः। सौ—

सौ नुः ॥ ३३५ ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य नुरागमो भवति सौ परे। अनड्वान्। अनड्वाहौ। अनड्वाहः।

सम्बुद्धावुभयोर्ह्रस्वः ॥ ३३६ ॥ चतुरनड्वहोरुभयोः सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति। हे अनड्वन् २। अनड्वाहं। अनड्वाहौ।

अनडुहश्च ॥ ३३७ ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य वाशब्दस्योत्वं भवति अघुट्स्वरे परे व्यञ्जने च परे। अनडुहः। अनडुहा। विरामव्यञ्जने-त्यादिना दत्वं। अनडुद्भ्यां। अनडुद्भिः। अनडुत्सु। इत्यादि। इति हकारान्ताः। प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः। प्रियचत्वारौ। प्रियचत्वारः। हे प्रियचत्व २। प्रियचत्वारं। प्रियचत्वारौ। प्रियचतुरः। प्रियचतुरा। प्रियचतुर्भ्यां। प्रियचतुर्भिः। इत्यादि।

इति व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गाः।

अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते।

कवर्गान्ताः स्त्रीलिङ्गा अप्रसिद्धाः। चकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्वच् शब्दः। त्वक्, त्वग्। त्वचौ। त्वचः। त्वक्षु। इत्यादि। एवं वाच् शब्दप्रभृतयः। छकारान्तोऽप्रसिद्धः। जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्रज् शब्दः। स्रक्, स्रग्। स्रजौ। स्रजः। स्रक्षु। इत्यादि। झञटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः। तकारान्तः स्त्रीलिङ्गो विद्युच्छब्दः। विद्युत्, विद्युद्। विद्युतौ। विद्युतः। इत्यादि। थकारान्तोऽप्रसिद्धः। दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शरद् शब्दः। शरत्, शरद्। शरदौ। शरदः। एवं संविद् विपद् परिषद् प्रभृतयः। त्यद्शब्दस्य तु

भेद । त्यदाद्यत्वं । स्त्रियामादेत्यादिना आप्रत्यय:। सौ–तस्य चेति सकार:। स्या । त्ये । त्या. । त्यां । त्ये । त्या । त्यया । त्याभ्यां । त्याभि । त्यस्यै । त्याभ्यां । त्याभ्य. । त्यस्या: । त्याभ्यां । त्याभ्य । त्यस्या. । त्ययो । त्यासां । त्यस्यां । त्ययो: । त्यासु । एवं तद्शब्द. । सा । ते । ता· । इत्यादि त्यद्शब्दवद्रूपं । एवं यद् एतद् शब्दौ। धकारान्त स्त्रीलिङ्गो वीरुधशब्द । वीरुत्. वीरुद् । वीरुधौ । वीरुध: । इत्यादि । एवं समिध् प्रभृतय । इति धकारान्ता: । नकारान्त: स्त्रीलिङ्ग. सीमन्शब्द । सीमा । सीमानौ । सीमान: । अघुटि । अवमसंयोगेत्यादिना अलोप. । सीम्न. । इत्यादि । एवं पंचन्शब्दादीनां पूर्ववत् । इति नकारान्ता । पकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्शब्द । तस्य बहुवचनमेव ।

अपश्च ॥३२८॥ अप् इत्येतस्य उपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । आप: । अप. ।

अपां भे द: ॥ ३२९ ॥ अपां दो भवति विभक्तौ भे परे । अद्भि: । अद्भ्य: । अद्भ्य. । अपां । अप्सु । इति पकारान्त । फकारबकारान्तावप्रसिद्धौ । भकारान्त स्त्रीलिङ्ग. ककुभ्शब्द: । ककुप्, ककुब् । ककुभौ । ककुभ. । इत्यादि । इति भकारान्त: । मकारान्त स्त्रीलिङ्ग: किम्शब्द: । तस्य कादेश । आप्रत्यय. । का । के । का· । कां । के । का: । कया । काभ्यां । काभि । कस्यै । काभ्यां । काभ्य । कस्या. । काभ्यां । काभ्य । कस्या. । कयो । कासाम् । कस्या । कयो: । कासु । इत्यादि । इदंशब्दस्य तु भेद. । सौ–इयं । अन्यत्र त्यदाद्यत्वं । दादेर्म इति दस्य मत्वं । स्त्रियामादेत्याप्रत्यय. । इमे । इमा । इमां । इमे । इमा: । टौसोरन इति अनादेश । अनया । अद्व्यञ्जनेऽनक् इत्यत्वं । आभ्यां । आभि. । भाविनि भूतवदुपचार । अस्यै । आभ्यां । आभ्य. । अस्या. । आभ्यां । आभ्य· ।

अस्या । अनयो । आसाम् । अस्या । अनयो । आसु । अन्वादेशे पूर्ववत् । एना । एने । एना । एनया । एनयो । यकारान्तोऽप्रसिद्ध । इत्यादि । रकारान्त स्त्रीलिङ्गश्चतसृशब्द । तस्य बहुवचनमेव । त्रिचतुरोरित्यादिना चतस्रादेश । तौ र स्वरे इति रत्व । चतस्र । चतस्र । चतसृभि । चतसृभ्य । चतसृभ्य । न नामि दीर्घमिति दीर्घो न भवति । चतसृणा । चतसृषु । इत्यादि । गिरशब्दस्य तु भेद । सौ—

* इरुरोरीरूरौ ॥ ११७ ॥ धातोरिरुरोरीरूरौ भवतो विरामे व्यञ्जनादौ च । गी । गिरौ । गिर । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । गिर । गिरौ । गिर । गिरा । गीर्भ्या । गीर्भि । गिरे । गीर्भ्यां । गीर्भ्य । गिर । गीर्भ्यां । गीर्भ्य । गिर । गिरो । गिरा । गिरि । गिरो । वाधिकारा द्विभक्तिव्यञ्जन रफस्य विसर्गो न स्यात् । गीर्षु । एवं पुर् धुर् प्रभृतय । इति रकारान्ता । लकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त स्त्रीलिङ्गो दिव्शब्द । स च सुदिव्शब्दवत् । द्यौ । दिवौ । दिव । दिव । दिवौ । दिव । दिवा । दिव उद्व्यञ्जने । द्युभ्या । द्युभि । इत्यादि । इति वकारान्ता । शकारान्त स्त्रीलिङ्गो दृश शब्द । दृक्, दृग् । दृशौ । दृश । इत्यादि । इति शकारान्ता । षकारान्त स्त्रीलिङ्गो विप्रुष्शब्द । विप्रुट्, विप्रुड् । विप्रुषौ । विप्रुष । इत्यादि । षकारान्ते दधृषशब्दस्य तु भेद । चवर्गदृगादीना च गत्व दधृक् दधृग । दधृक्षु । इत्यादि । सकारान्त स्त्रीलिङ्ग सुवचस् शब्द । स च पूर्ववत् सुवचा । सुवचसौ । सुवचस । इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेद । त्यदाद्यत्व । असौ । अन्यत्र आप्रत्यय । अदस पद म इति मत्व । उत्वमादीति पूर्ववत् । अमू । अमू । अमू । अमू । अमू । अमुया । अमूभ्या । अमूभि । अमुष्यै । अमूभ्या । अमूभ्य । अमुष्या । अमूभ्या । अमूभ्य । अमुष्या । अमुयो । अमूषा ।

अमुष्यां । अमुयो । अमूषु । इत्यादि । हकारान्त स्त्रीलिङ्ग उपानह् शब्द । विरामव्यञ्जनादिषु हस्य द । उपानत्, उपानद् । उपानहौ । उपानह । इत्यादि । अनड्वाह् शब्दस्य तु भेद ।

वा स्त्रीकारे ॥ ३४० ॥ अनड्वाह इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं वा भवति स्त्रीकारे परे । नदाद्यच इति ईप्रत्यय । अनडुही, अनड्वाही । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

कवर्गान्ता अप्रसिद्धा । चकारान्तो नपुंसकलिङ्ग प्राञ्चशब्द ।

विरामे व्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्स्यमोर्लोपेऽपि ॥ ३४१ ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च यदुक्त नपुसकलिङ्गात्सयो स्यमोर्लोपेपि तद्भवति । इति गत्वं अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत्सर्वत्र । प्राक् प्राग् । प्राची । प्राञ्ची । पुनरप्येवं । प्राचा । प्राग्भ्या । प्राग्भि । प्राक्षु । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एव प्रत्यञ्च् सम्यञ्च् उदञ्च् तिर्यञ्च् प्रभृतय । छजझञटवर्गान्ता अप्रसिद्धा । तकारान्तो नपुंसकलिङ्ग सकृत् शब्द । सकृत्, सकृद् । सकृती । सकृन्ति । पुनरपि । इत्यादि । ददत् शब्दस्य तु भेद । ददत्, ददद् । ददती ।

वा नपुंसके ॥ ३४२ ॥ अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारो वा भवति नपुंसकलिङ्गे धुटि परे । ददति, ददन्ति । पुनरपि । ददत्, ददद् । ददती । ददति, ददन्ति । ददता । ददद्भ्यां । ददद्भि । इत्यादि । थकारान्तोऽप्रसिद्ध । दकारान्तो नपुंसकलिङ्गस्तद् शब्द । नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च । तदुक्तमिति वचनात् त्यदाद्यत्वं न भवति तत्, तद् । ते ।

तानि । पुनरप्येवं । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एवं यद् शब्द. । धकारान्तोऽप्रसिद्धः । नकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सामन् शब्दः । साम । साम्नी, सामनी । सामानि । पृथक्करणान्नपुंसकस्य वा । हे साम, हे सामन् । हे साम्नी, हे सामनी । हे सामानि । पुनरप्येवं । इत्यादि । एवं मर्मन् लोमन् व्योमन् भूमन् प्रभृतयः । चर्मन् शब्दस्य तु भेद. । चर्म । चर्मणी । चर्माणि । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एवं वर्मन् कर्मन् शर्मन् प्रभृतयः । इत्यादि । अहन् शब्दस्य तु भेदः । सौ—

अह्नः सः ॥ ३४३ ॥ अहन्नित्येतस्य नकारस्य सो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । अहः । ईङ्योर्वा । अह्नी, अहनी । अहानि । हे अहः २ । पुनरपि । अह्ना । अहोभ्यां । अहोभि । अहःसु । इत्यादि । पफबभान्ता अप्रसिद्धा. । मकारान्तो नपुंसकलिङ्ग. किम्शब्दः । किं । के । कानि । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । इदं शब्दस्य तु भेद । इदमियमयं पुंसि ।

इदं नपुंसकेऽपि च ॥ ३४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे स्यमि च परे इदम् शब्दस्य इदमादेशो भवति । इदं । इमे । इमानि । इदं । इमे । इमानि । पुनरप्येवं । इत्यादि । यकारान्तोऽप्रसिद्ध. । रकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वार् शब्द । वाः । वारी । वारि । पुनरप्येवं । इत्यादि । चत्वार् शब्दस्य तु भेद. । जश्शसो शि. । चत्वारि । इत्यादि । लवशकारान्ता अप्रसिद्धा. । षकारान्तस्य पषशब्दस्य पूर्ववत् । सकारान्तो नपुंसकलिङ्गो यशस् शब्द । यशः । यशसी । सान्तमहतोरित्यादिना दीर्घ. । यशांसि । पुनरपि । यशसा । यशोभ्यां । यशोभिः । एवं वचस् ओजस् पयस् तपस् वयस् प्रभृतयः । इत्यादि । सर्पिस् शब्दस्य तु भेद. । सर्पिः । सर्पिषी । सर्पींषि । पुनरप्येवं । सर्पिषा ।

इसुसदोषां घोषवति रः ॥ ३४५ ॥ इसुस् दोस् इत्येतेषामन्तो रो भवति घोषवति परे । सर्पिर्भ्यां । सर्पिःषु, सर्पिष्षु । एवं धनुस् दोस् प्र-

भृतयः । इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेदः । अदः । अमू । अमूनि । पुनरप्येवं । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । हकारान्तोऽप्रसिद्धः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्तेष्वलिङ्गेषु युष्मदस्मदौ उच्येते ।

युष्मद् सि अस्मद् सि इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे ॥ ३४६ ॥ एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने त्वन्मदौ भवतः ।

त्वमहं सौ सविभक्त्योः ॥ ३४७ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्त्योस्त्वमहमित्येतौ भवतः सौ परे । त्वं । अहं ।

युवावौ द्विवाचिषु ॥ ३४८ ॥ युष्मदस्मदोः युवावौ द्विवाचिषु भवतः । अन्तलोपे सति—

अमौ चाम् ॥ ३४९ ॥ युष्मदादिभ्यः परः अम् औ च आम् भवति । सवर्णदीर्घः । युवां । आवां ।

यूयं वयं जसि ॥ ३५० ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्त्योर्यूयं वयमित्येतौ भवतो जसि परे । यूयं । वयं । त्वन्मदोरेकत्वे इति त्वत् अम् । मत् अम् इति स्थिते—

एषां विभक्तावन्तलोपः ॥ ३५१ ॥ एषां युष्मदादीनां अन्तस्य लोपो भवति विभक्तौ परतः । सवर्णे दीर्घः । त्वां । मां । युवां । आवां ।

आन् शसः ॥ ३५२ ॥ युष्मदादिभ्यः परस्य शस आन् भवति । युष्मान् । अस्मान् ।

एत्वमस्थानिनि ॥ ३५३ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य एत्वं भवत्यस्थानिनि अनादेशिनि प्रत्यये परे । त्वया । मया ।

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ ३५४ ॥ युष्मदादीनामन्त्यस्य आत्वं भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ आदेशवर्जिते प्रत्यये परे । युवाभ्या । आवाभ्या । युष्माभि । अस्माभि ।

तुभ्यं मह्य टयि ॥ ३५५ ॥ युष्मदस्मदो सविभक्त्यो तुभ्यं मह्यमित्येतौ भवतो टयि परे । तुभ्य मह्य । युवाभ्या । आवाभ्या ।

भ्यमभ्यम् ॥ ३५६ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्य परे भ्यस् अभ्य भवति । युष्मभ्य । अस्मभ्य ।

आदिलोपोऽन्त्यलोपश्च मध्यलोपस्तथैव च ॥
निभक्तिपदवर्णाना दृश्यते शार्ववर्मिके ॥ १ ॥

अत पञ्चम्यद्वित्वे ॥ ३५७ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्य परे अद्वित्वे वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वत । मत । युवाभ्या । आवाभ्या । युष्मत् । अस्मत ।

तव मम ङसि ॥ ३५८ ॥ युष्मदस्मदो सविभक्त्योस्तव मम इत्येतौ भवतो ङसि परे । तव । मम । युवयो । आवयो ।

सामाकम् ॥ ३५९ ॥ युष्मदादिभ्य पर सागमयुक्त आम आकम् भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि । मयि । युवयो । आवयो । युष्मासु । अस्मासु । एव नीतक । त्व युवा यूय । त्वा युवा युष्मान् । त्वया युवाभ्या युष्माभि । तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्यं । त्वत् युवाभ्या युष्मत् । तव युवयो युष्माक । त्वयि युवयो युष्मासु ॥ अहं आवा वयं । मा आवा अस्मान् । मया आवाभ्या अस्माभि । मह्य आवाभ्या अस्मभ्य । मत् आवाभ्या अस्मत् । मम आवयो अस्माक । मयि आवयो अस्मासु । ग्रामो युष्माक । ग्रामोऽस्माकं । स ग्रामो युष्मभ्य दीयते । ग्रामोऽस्मभ्य दीयते । ग्रामो युष्मान् रक्षति । ग्रामोऽस्मान् रक्षति । इति स्थिते—

युष्मदस्मदोः पदं पदात्पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वस्नसौ ॥३६०॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु बहुत्वे निष्पन्नं वस्नसावापद्यते यथासंख्यं। ग्रामो वः स्वं। ग्रामो नः स्वं। ग्रामो वो रक्षति। ग्रामो नो रक्षति। इति सिद्धं। ग्रामो युवयोः स्वं। ग्राम आवयोः स्वं। ग्रामो युवाभ्यां दीयते। ग्राम आवाभ्यां दीयते। ग्रामो युवां रक्षति। ग्राम आवां रक्षति। इति स्थिते—

वाम्नौ द्वित्वे ॥ ३६१ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं वाम्नौ आपद्यते यथासंख्यं। ग्रामो वां स्वं। ग्रामो नौ स्वं। ग्रामो वां दीयते ग्रामो नौ दीयते। ग्रामो वां रक्षति। ग्रामो नौ रक्षति। ग्रामस्तव स्वं। ग्रामो मम स्वं। ग्रामस्तुभ्यं दीयते। ग्रामो मह्यं दीयते। ग्रामस्त्वां रक्षति। ग्रामो मां रक्षति। इति स्थिते—

त्वन्मदोरेकत्वे तेमेत्वामा तु द्वितीयायां ॥ ३६२ ॥ युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदीभूतयोः पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु एकत्वे निष्पन्नं ते मे आपद्यते त्वा मा तु द्वितीयायां। ग्रामस्ते स्वं। ग्रामो मे स्वं। ग्रामस्ते दीयते। ग्रामो मे दीयते। ग्रामस्त्वा रक्षति। ग्रामो मा रक्षति। इति सिद्धं।

न पादादौ ॥ ३६३ ॥ पादस्यादौ वर्तमानानां युष्मदादीनां पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति।

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता।
स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥
भगवानीश्वरो भूयाद्युष्माकं वरदः प्रभुः।
सद्यो निराकृता दूरमस्माकं येन विद्विषः ॥ २ ॥

पादादाविति किं? पान्तु वः पार्वतीनाथमौलिचन्द्रमरीचयः।

आमन्त्रणात् ॥ ३६४ ॥ आमन्त्रणात्पर युष्मदादीना पदमेताना-देशान्न प्राप्नोति । हे पुत्र तव स्वमिदं । हे पुत्र मम स्वमिदं । हे पुत्र त्वा रक्षतु ।

चादियोगे च ॥ ३६५ ॥ चादीना योगे युष्मदादीना पदमेता नादेशान्न प्राप्नोति । पुत्रो युष्माक च । पुत्रोऽस्माकं च । पुत्रो युष्मभ्यं च दीयते । पुत्रोऽस्मभ्य च दीयते । पुत्रो युष्मांश्च रक्षति । पुत्रोऽस्मांश्च रक्षति । चादयः कति ? च वा ह अह एव इति चादयः ।

दृश्यार्थश्चानालोचने ॥ ३६६ ॥ अचक्षुरालोचन वर्तमानैर्दृश्यार्थ धातुभिर्योगे युष्मदस्मत्त्वन्मदादीना वसूनसादयो न भवन्ति । अनालोचन मिति किम् ? आलोचन चक्षुर्ज्ञानमनालोचन मनसा ज्ञान । ग्रामस्त्वा समीक्षते । ग्रामो मा समीक्षते । ग्रामो युष्मभ्य दीयमानं समीक्षते । ग्रामोऽस्मभ्य दीयमानं समीक्षते । ग्रामस्त्वा मनसा विलोकयति । वाञ्छतीत्यर्थः । मनसेति किं ? ग्रामो व पश्यति । ग्रामो न पश्यति । चक्षुरित्यर्थः ।

इत्यलिङ्गा ।

अथाव्ययान्युच्यन्ते ।

अव्ययमसंख्य । तानि कानि ? स्वर् प्रातर् पुनर् अन्तर् बहिर् च वा, ह, अह, एव प्र, परा, अप, सम अनु अव निर्, दुर्, नि, आङ्, नि अति अपि, अधि सु उत्, अभि, प्रति, परि उप इत्यादि प्रादयो निपाताः । विना, नाना, अन्तर्, नो, अथ अथो, अहो, प्रभृ, यावत् तावत्, मनाक्, प्रातर्, स्वन् हि यदि, खलु ननु तिर्यक्, मिथ्या, किल, हन्त, वै, तु ।

अव्ययाच्च ॥ ३६७ ॥ अव्ययाच्च परासा विभक्तीना लुग्भवति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ प्रत्यया उच्यन्ते ।

अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्त्यात्पूर्वोऽक्ः ॥ ३६८ ॥ अव्ययानां सर्वनाम्नां चान्त्यात्स्वरात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो वा भवति कप्रत्ययश्च बहुलं । बहुलमिति किं ?

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः,
क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य,
चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ १ ॥

उच्चकैः । उच्चैः । नीचकैः । नीचैः । सर्वे । सर्वके । विश्व । विश्वक । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । एभिः । इमकैः । अमीभिः । अमुकैः । भवन्त । भवन्तकः ।

विभक्तेश्च पूर्वे इष्यते ॥ ३६९ ॥ विभक्तेश्च पूर्वोऽक्प्रत्ययो वा इष्यते । त्वया त्वयका । मया मयका ।

आख्यातस्य चान्त्यस्वरात् ॥ ३७० ॥ आख्यातस्य चान्त्यस्वरात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो वा भवति । पचति पचतकि । भवन्ति भवन्तकि । इत्यादि । कप्रत्ययश्च । यावकः । यामकः । पणिकः । वन्मकः । पुत्रकः । अश्वकः । वृक्षकः । देवदत्तकः । इत्यादि ।

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥ ३७१ ॥ के प्रत्यये स्त्रीकृताकारे परे पूर्वोऽकार इकारमापद्यते । सर्विका । विश्विका ।

उष्ट्रिका । पाचिका । भूषिका । कारिका । पाठिका । इत्यादि ।

नदाद्यञ्चवाह्व्यंसन्तृमसिनान्तेभ्य ई ॥ ३७२ ॥ स्त्रियां वर्तमानेभ्यो नदादि अञ्च् वाह् उ इ अस् अन्त् ऋ मसि नान्तेभ्य ई प्रत्ययो भवति ।

ईकारे स्त्रीकृतेऽलोप्यः ॥ ३७३ ॥ स्त्रियां वर्तमाने ईप्रत्यये परे पूर्वोऽकारो लोप्यो भवति । नदी मही भषी प्लवी कुमारी किशोरी किशोरी प्रभृतय । अञ्च । प्राची प्रतीची समीची उदीची तिरश्चीत्यादि। वाह् । अनडुही (वा स्त्रीकारे) अनड्वाही प्रष्ठौही इत्यादि । उ । तन्वी । उर्वी पृथ्वी । पट्वी । इ—डाक्षी । देवदत्नी । भूरी । अस । श्रेयस् श्रेयसी विदुषी प्रेयसी । अन्त्—

तुदभादिभ्य ईकारे ॥ ३७४ ॥ तुदादिभ्यो भादिभ्यश्च परो अन्तिरनकारको वा भवति ईप्रत्यये पर । तुदती तुदन्ती स्त्री । भाती भान्ती स्त्री ।

स्यात् ॥ ३७५ ॥ स्यात्परोऽन्तिरनकारको वा भवति ईप्रत्यये परे । भविष्यती । भविष्यन्ती ।

न यनभ्यां ॥ ३७६ ॥ यन् अन् विकरणाभ्यां परोऽन्तिरनकारको न भवति ईकारे पर । दीव्यन्ती सीव्यन्ती पचन्ती गच्छन्ती स्त्री इत्यादि। न यनभ्यामिति किं? सुन्वती तन्वती क्रीणती मती आयुष्मती धनवती इत्यादि । ऋ । कर्त्री हर्त्री भर्त्री नप्त्री इत्यादि । सरि । सखी । इवर्णो वर्णस्य लोप ।

नान्तात् स्त्रीकारे नित्यमसमसंयोगादनोऽल्लोपोऽस्वसवच्च पूर्वविधौ

१ स्त्रीकारे नित्य ॥ ३८३ ॥ असमसंयोगादनोऽल्लोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे परे च चाऽसवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । राज्ञी । इति समीचीन इदं पदं।

॥ ३७७ ॥ अवमसंयोगादनोऽलोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे परे । राज्ञी दण्डिनी गोमिनी तपस्विनी यशस्विनी ।

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् ॥ ३७८ ॥ एभ्यः परो आन् प्रत्ययो भवति । तेभ्यश्च ई प्रत्ययः । वरुणानी शर्वाणी मृडानी इन्द्राणी भवानी रुद्राणी ।

नान्तसंख्यास्वस्रादिभ्यो न ॥ ३७९ ॥ नान्तेभ्यः संख्यादिभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ईप्रत्ययो न भवति । पञ्चदश । तिस्रः । चतस्रः । आदि-शब्दात् सीमा दामा । बहवो राजानो यस्यां पुर्यां सा बहुराजा । स्वसा माता दुहितेत्यादि ।

इति प्रत्ययान्ताः ॥

अथ कारकं किञ्चिदुच्यते ।

किं कारकं ? करोति क्रियां निर्वर्तयतीति कारकं । कस्मिन्नर्थे प्रथमा विभक्तिः ? कर्तरि प्रथमा । कः कर्ता ?

यः करोति स कर्ता ॥ ३८० ॥ यः क्रियां करोति स कर्तृसंज्ञो भवति । देवदत्तः करोति । मुनिरधीते । यज्ञदत्तौ लुनीतः । यती पठतः । विष्णुमित्रा गच्छन्ति । साधवोऽनुतिष्ठन्ति । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे द्वितीया ? कर्मणि द्वितीया । किं कर्म ?

यत्क्रियते तत्कर्म ॥ ३८१ ॥ कर्त्रा यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कुम्भं करोति । काष्ठं छिनत्ति । मार्गं रुणद्धि । स्तनौ पिबति । गुरून् वन्दते । इत्यादि ।

द्वितीयैनेन ॥ ३८२ ॥ एनप्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति ।

अदूरे एनोऽपञ्चम्या दिग्वाचिनः ॥ ३८३ ॥ अदूरार्थे दिग्वाचिनः प्रत्ययो भवति अपञ्चम्याः । अपञ्चम्या इति कोऽर्थः ? द्वितीयायाः ।

गणनया पञ्चमी विभक्ति षष्ठी । तेन षष्ठ्यर्थे द्वितीया भवति । अदूरवर्तिन्यां पञ्चम्या द्वितीयार्थे ॥ पूर्वेण ग्रामं । उत्तरेण गिरिं । दक्षिणेन नदीं । पश्चिमेन केदारमित्यादि । चकारान्निकषासमयाहाधिगन्तरान्तरेण संयुक्ताद् लिङ्गाद् द्वितीया भवति । निकषा ग्रामं । समया वनम् । हा देवदत्तम् । धिग् यज्ञदत्तं । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिं । अन्तरेण पुरुषाकारं न किञ्चिल्लभते ।

सर्वोभयाभिपरिभिस्तसन्तैः ॥ ३८४ ॥ तसन्तैः सर्वादिभिर्योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । सर्वतो ग्रामं वनानि । उभयतो ग्राम क्रमुकवनानि । अभितो ग्रामं पत्रवनानि । परितो ग्रामं रंभावनानि ।

कर्मप्रवचनीयैश्च ॥ ३८५ ॥ कर्मप्रवचनीयैर्योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । के कर्मप्रवचनीया [१]

लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिर्भागे च परिप्रती ।
अनुरेषु सहार्थे च हीने चोपश्च कथ्यते ॥ १ ॥

लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्थंभूतार्थे अभिशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति । भागे च परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवत । चशब्दात् लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्थंभूतार्थे परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवत । अनुशब्द एषु पूर्वोक्तेषु अर्थेषु कर्मप्रवचनीयो भवति । सहार्थे च। चशब्द समुच्चयार्थे । हीनार्थे उपशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति ॥ चशब्दाद् हीनार्थे अनुशब्द कर्मप्रवचनीयो भवति । लक्षणार्थे वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । वीप्सार्थे वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति विद्युत् । इत्थंभूतार्थे साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं प्रति तिष्ठति । वृक्षं वृक्ष प्रति तिष्ठति । साधु देवदत्तो मातरं परि । साधु देवदत्तो मातरं प्रति । यदत्र

[१] कर्मक्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मकारकमभिधीयमाना इत्यर्थः ।

मा परि स्यात् । तत्र मा प्रति स्यात् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमनुतिष्ठति । साधु देवदत्तो मातरमनु । यदत्र मामनु स्यात् । पर्वतमनु वसते सेना । अन्वर्जुनं योद्धारः । अर्जुनादन्ये योद्धारो निकृष्टा इत्यर्थः ।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ ३८६ ॥ चेष्टाक्रियाणां गत्यर्थानां धातूनां प्रयोगेऽध्वनि वर्जिते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं व्रजति । नगराय व्रजति । इत्यादि । चेष्टायामिति किं ? मनसा मेरुं गच्छति । मनसा स्वर्गं गच्छति । अनध्वनीति किं ? अध्वानं गच्छति । गत्यर्थानामिति किं ? पन्थानं पृच्छति ।

मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ ३८७ ॥ प्राणिगणवर्जिते मन्यते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः अनादरे गम्यमाने । न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा बुसं मन्ये, न त्वा बुसाय मन्ये । इत्यादि । अनादरे इति किं ? अश्मानं दृषदं मन्ये । पाषाणं रत्नं मन्ये । अप्राणिनीति किं ? न त्वा नावं मन्ये । न त्वामन्नं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शुकं मन्ये । न त्वां शृगालं मन्ये । नौ अन्न काक शुक शृगाला एते प्राणिनो वैयाकरणजनानां । इह स्यादेव—न त्वा श्वानं मन्ये, न त्वा शुने मन्ये ।

कस्मिन्नर्थे तृतीया ? करणे तृतीया । किं करणं ?

येन क्रियते तत्करणम् ॥ ३८८ ॥ येन क्रियते तत्कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । कराम्या हन्ति । बाणैर्विध्यति ।

दिवः कर्म च ॥ ३८९ ॥ दिवधातोः प्रयोगे करणे द्वितीया भवति । अक्षान् दीव्यति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थः ।

तृतीया सहयोगे ॥ ३९० ॥ सहार्थेन योगे लिङ्गात्तृतीया भवति ।

पुत्रेण सह आगत । स्यामसत्ताभ्या सार्ध निराजते । सौवर्गुणं साकमेधते यश । इत्यादि ।

हेत्वर्थे ॥ ३९१ ॥ हेत्वर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । अन्नेन सेवन । धनेन कुल । विद्यया यश ।

कुत्सितेऽङ्गे ॥ ३९२ ॥ कुत्सितेऽङ्गे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति। अक्ष्णा काण । पादेन खञ्ज । अक्षि काणमस्येति प्रधान्यात्प्रथमैव ।

विशेषणे ॥ ३९३ ॥ विशेषणे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति ।

शिखया वटुमद्राक्षीत् श्वेतच्छत्रेण भूपतिम् ।
केशवं शंखचक्राभ्यां त्रिभिर्नेत्रैः पिनाकिनम् ॥

कर्तरि च ॥ ३९४ ॥ कर्तरि च कारके वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । देवदत्तेन कृत । यज्ञदत्तेन भुक्त । छात्रेण हन्यते । सुराभ्या सुप्यते । सुजनैः क्रियते ।

तुल्यार्थे षष्ठी च ॥ ३९५ ॥ तुल्यार्थे योगे लिङ्गात् षष्ठी तृतीया च भवति । देवदत्तस्य तुल्य, देवदत्तेन तुल्य । देवदत्तस्य समान, देवदत्तेन समान इत्यादि ।

किं सम्प्रदान ? कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ? सम्प्रदानकारके चतुर्थी ।

यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत्सम्प्रदानम् ॥ ३९६ ॥ यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचते यस्मै धारयते वा तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञ भवति । ब्राह्मणाय गा ददाति । देवदत्ताय रोचते मोदक । यज्ञदत्ताय धारयते शत । विष्णुमित्रो यतिभ्यो दान ददाति । देवाय रोचते हविः । मोक्षाय ज्ञान धारयते । पुण्यार्थे चतुर्थी भवति नान्यत्र । राज्ञो दण्ड ददाति । न तत्र पुण्य । पुनरागमने षष्ठी रजकस्य वस्त्र ददाति

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगे चतुर्थी ॥ ३९७ ॥ नम

आदिभिर्योगे लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवाय । स्वस्ति जगते । स्वाहा हुताशनाय । स्वधा पितृभ्य· । अलं मल्लाय प्रतिमल्ल· । शक्तो मल्लाय प्रतिमल्ल । वषडिन्द्राय । स्वाहा स्वधा वषट् दाने ॥

तादर्थ्ये ॥ ३९८ ॥ तदर्थभावे द्योत्ये लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । मोक्षाय तत्त्वज्ञानं । भुक्तिप्रदानाभ्या धनं । गुणेभ्य सत्सङ्गतिः ।

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।
धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ ३९९ ॥ तुमः समानार्थाद्भाववाचिप्रत्ययान्ताल्लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय व्रजति । पक्तये व्रजति । पचनाय व्रजति । पक्तुं व्रजति इत्यर्थ ।

कस्मिन्नर्थे पञ्चमी ? अपादाने पञ्चमी । किमपादानं ?

यतोऽपैति भयमादत्ते तदपादानम् ॥ ४०० ॥ यस्मादपैति यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । वृक्षात्पर्णं पतति । व्याघ्राद्बिभेति । उपाध्यायादादत्ते विद्यां । इत्यादि ।

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ४०१ ॥ रक्षार्थाना धातूनां प्रयोगे ईप्सितमनीप्सितं च तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति । गौ. यवात् रक्षति । गां निवारयतीत्यर्थ. । पापात्पातु भगवान् । रोगकोपाभ्यां निवारयति मन. । अहिभ्य आत्मानं रक्षति ।

पर्यपाङ्योगे पञ्चमी ॥ ४०२ ॥ परि अप आङ् योगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति । इहापपरी वर्जने । आङ् मर्यादाभिविध्यो । परि पाटलिपुत्राद्वृष्टो देव. । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव. । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देव ।

दिगितरर्तेन्यैश्च ॥ ४०३ ॥ दिग् इतर ऋते अन्य एभिर्योगे वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति। पूर्वो ग्रामात्। उत्तरो ग्रामात्। इतरो देवदत्तात्। ऋते धर्मात् कुत सुख। अन्यो देवदत्तात्।

पृथग्नानाविनाभिस्तृतीया वा ॥ ४०४ ॥ पृथक् नाना विना एभिर्योगे लिङ्गात्तृतीयापञ्चम्यौ भवत। पृथग् देवदत्तेन। पृथग् देवदत्तात्। नाना देवदत्तेन। नाना देवदत्तात्। विना देवदत्तेन। विना देवदत्तात्।

हेतौ च ॥ ४०५ ॥ हेतौ च वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति। कस्माद्धेतो समागत। अभिमानयं धूमवत्वात्। अनित्योऽय कृतकत्वात् ॥ *कस्मिन्नर्थे षष्ठी? स्वाम्यादौ षष्ठी। के स्वाम्यादय? स्वामी* सम्बन्ध समीप समूह विकार अवयव स्व इति स्वाम्यादय। देवदत्तस्य स्वामी। देवदत्तस्य वस्त्र। पर्वतस्य समीप। हंसाना समूह। क्षीरस्य विकार। देवदत्तस्य बाहु। यज्ञदत्तस्य शिर। चैत्रस्य स्व

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः षष्ठी च ॥ ४०६ ॥ स्वाम्यादिभिर्योगे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति। गवा स्वामी। गोषु स्वामी। गवामीश्वर। गोष्वीश्वर। गवामधिपति। गोष्वधिपति। गवा दायाद। गोषु दायाद। गवा साक्षी। गोषु साक्षी। गवा प्रतिभू। गोषु प्रतिभू। गवा प्रसूत। गोषु प्रसूत।

निर्धारणे च ॥ ४०७ ॥ निर्धारणे चार्थे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति। जातिगुणक्रियाभि समुदायस्य एकदेशपृथक्करण निर्धारण। पुरुषाणा क्षत्रिय शूरतम। पुरुषेषु क्षत्रिय शूरतम। गवा कृष्णा गौ सम्पन्नक्षीरा। गोषु कृष्णा गौ सम्पन्नक्षीरा। गच्छता धावन्त शीघ्रा। गच्छत्सु धावन्त शीघ्रा। इत्यादि।

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ४०८ ॥ हेतौ प्रयोगे लिङ्गात्षष्ठी भवति । अध्ययनस्य हेतोर्वसति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ४०९ ॥ *स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे वर्तमाना* लिङ्गात् कर्मणि षष्ठी भवति । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यते । मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । पितुरध्येति । पितरमध्येति । इत्यादि ।

करोतेः प्रतियत्ने ॥ ४१० ॥ करोतेः प्रतियत्ने गम्यमाने लिङ्गात्कर्मणि षष्ठी भवति । सतो विशेषाधानं प्रतियत्नः । एधो दकस्योपस्कुरुते । एधो दकमुपस्कुरुते । इत्यादि ।

हिंसार्थानामज्वरि ॥ ४११ ॥ हिंसार्थानां ज्वरवर्जितानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरं प्रहन्ति । चौरस्योत्क्राथयति । चौरमुत्क्राथयति । चौरस्य पिनष्टि । रजो भङ्क्ते । चौरस्य रजति । इत्यादि । अज्वरीति किं ? चौरं ज्वरयति कर्कटी । चोरस्य सन्तापयतीत्यर्थः ।

कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१२ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोर्नित्यं षष्ठी भवति कृत्प्रत्ययप्रयोगे । भवत आसिका । भवतः शायिका । भुवनस्य स्रष्टा । पर्वतानां भेत्ता । तत्त्वानां ज्ञाता । इत्यादि ।

• **न निष्ठादिषु ॥ ४१३ ॥** कर्तृकर्मणोरर्थयोः षष्ठी न भवति निष्ठादिषु परतः । के निष्ठादयः ? क्त । क्तवत् । शन्तृङ् । आनश् । क्वस् । कान । कि । उदन्त् । क्त्वा । तुम् । भविष्यदर्थे वुण् । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्ण्यिन् । अव्ययं तृन् इत्येवमादयः । देवदत्तेन भुक्तमोदनं । त्वया कृतः कटः । देवदत्त ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तः कृतवान् कटं । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे सप्तमी ? अधिकरणे सप्तमी । किमधिकरणं ?

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ४१४ ॥ य आधारस्तत्कारकमधि

१ आध्रियन्ते क्रिया यस्मिन्नित्याधारः ।

करणमन भवति । स आधारस्त्रिविध । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेति । कटे आस्ते काष्ठ । औपश्लेषिकोऽय । करयो कङ्कण । दिवि देवा । वैषयिकोऽयम् । तिलेषु तैल । अभिव्यापकोऽय ।

कालभावयो· सप्तमी ॥ ४१५ ॥ कालभावयोर्वर्तमानाल्लिङ्गात्सप्तमी भवति । काले—शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदा । भाव—गोषु दुह्यमानासु गत ।

अधिशीङ्स्थासा कर्म ॥ ४१६ ॥ अधिपूर्वाणा शीङ् स्था आसु इत्येतेषा प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममधिशेते । ग्राममधितिष्ठति । ग्राममध्यास्ते । ग्रामे आस्त इत्यर्थ ।

उपान्वध्याङ्वस· ॥ ४१७ ॥ उप अनु अधि आङ्पूर्वस्य वसु इत्येतस्य धातो प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति । ग्रामे वसतीत्यर्थ ।

सति च ॥ ४१८ ॥ सत्यर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्सप्तमी भवति । दाने सति भोग । ज्ञाने सति मोक्ष । इत्यादि ।

निमित्तात्कर्मणि ॥ ४१९ ॥ निमित्तभूताल्लिङ्गात्सप्तमी भवति कर्मणि युक्ते ।

> चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
> केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत· ॥ १ ॥
> मुक्तौ चित्तलयं पैति स्वमुक्त्योर्जिनमर्चति ।
> गुणेषु गुरुमाप्नोति गोपः पयसि दोग्धि गाम् ॥ २ ॥
> सम्प्रदानमपादान करणाधारका तथा ।
> कर्म कर्ता कारकाणि षट् मतान्यस्तु सप्तम· ॥ ३ ॥

इति कारकप्रकरण समाप्तम् ।

अथ समास उच्यते ।

पान्तु वो नेमिनाथस्य पादपद्मारुणांशवः ।
यस्य पादौ समानम्य शीतीभूता जगज्जनाः ॥ १ ॥

समास क ?

नाम्नां समासो युक्तार्थः ॥ ४२० ॥ नाम्ना युक्तार्थ समासो भवति ।

वस्तुवाचीनि नामानि मिलितं युक्तमुच्यते ।
समासाख्यं तदेतत्स्यात्तद्धितोत्पत्तिरेव च ॥ १ ॥
चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः ।
यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः ॥ २ ॥
पदयोस्तु पदाना वा विभक्तिर्यत्र लुप्यते ।
स समासस्तु विज्ञेयः पुराणकविनाक्यतः ॥ ३ ॥

स चतुर्विध । तत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाव्ययीभावभेदात् । पुनरुत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि । सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्व । पूर्वाव्ययपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव । इति चतुर्विध । स च यथाक्रम प्रदर्श्यते । सुखं प्राप्त । गुणान् आश्रित । इति स्थिते—

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।
समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ १ ॥

द्वितीयादिविभक्त्यन्तं पूर्वपदं नाम्ना परपदेन सह यत्र समस्यते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति ।

तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥ ४२१ ॥ तस्मिन् समासे स्थिता विभक्तयो लोप्या भवन्ति ।

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ४२२ ॥ लुप्तासु विभक्तिषु स्वरान्तस्य व्यञ्जनान्तस्य च लिङ्गस्य प्रकृतिर्भवति । चकाराच्च चित्सन्धिर्भवति ।

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४२३ ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च शब्दा लिङ्गसंज्ञा भवन्ति । सुखप्राप्त । गुणाश्रित । एव ग्राम गत —ग्रामगत । एव स्वर्गं गत —स्वर्गगत । तृतीया–दध्ना संसृष्ट —दधिसंसृष्ट । धान्येन अर्थ । धान्यार्थ । यत्नेन कृत—यत्नकृत । चतुर्थी—कुबेराय बलि —कुबेरबलि । यूपाय दारु—यूपदारु । देवाय सुख—देवसुख । पञ्चमी–चौराद्भय–चौरभयं । ग्रामान्निर्गत –ग्रामनिर्गत । षष्ठी–चन्दनस्य गन्ध —चन्दनगन्ध । राज पुरुष —राजपुरुष । फलाना रस —फलरस । सप्तमी—व्यवहार कुशल —व्यवहारकुशल । काम्पिल्ये सिद्ध —काम्पिल्यसिद्ध । धर्मे नियत —धर्मनियत । एव मोक्षसुखम् । संसारसुखम् । इत्यादि । विश्वमतिक्रान्त । इति विग्रहे—

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ ४२४ ॥ अत्यादय शब्दा क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । उक्तार्थानामप्रयोग । अव्ययाना पूर्वनिपात । अतिविश्व । कोकिलया अवक्रुष्ट वनमिति विग्रह ।

अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ४२५ ॥ अवादय शब्दा क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति । स्वरो ह्रस्वो नपुसके इत्यत्र योगविभागात्—

गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां च ॥ ४२६ ॥ अप्रधानस्यान्तस्य गोशब्दस्य तथाविधस्त्रियामादादीना ह्रस्वो भवति । इति ह्रस्व । अवकोकिल वन । अवमयूर । अध्ययनाय परिग्लान इति विग्रह ।

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ४२७ ॥ पर्यादय शब्दा ग्ला-

नाद्यर्थे चतुर्थ्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पर्यध्ययन । कौशाम्ब्या निर्गत । मथुराया निर्गत इति विग्रहे—

निरादयो निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या ॥ ४२८ ॥ निरादय शब्दा निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । गोरप्रधानस्यान्तस्य इत्यादिना ह्रस्व । निष्कौशाम्बि । एवं निर्मथुर ॥ दीर्घश्चारायण । व्यास पाराशर्य । रामो जामदग्न्य । क्षेमंकर । शुभंकर । प्रियंकर । श्रियंमन्य । भुवंमन्य । अम्भसाकृतं । तमसाकृत । परस्मैपदं । आत्मनेपदं । स्तोकान्मुक्त । कृच्छ्रान्मुक्त । अन्त्यकादागत । दूरादागत । वाचोयुक्ति । दिशोदण्ड । पश्यतोहर । शुन पुच्छ । शुन शेफ । शुनोलाङ्गूल । सरसिजं । पङ्केजं । स्तंबेरम । कर्णेजप । कण्ठेकाल । उरसिलोमा । इत्यत्र समासे कृते विभक्तिलोपे प्राप्ते 'तत्स्था लोप्या विभक्तय ' इत्यत्र स्थग्रहणाधिक्याल्लोपो न भवति ।

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ४२९ ॥ कृदन्ते परे सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति समासे बहुलमलुग्भवति । गेहेनर्दी । गेहेक्ष्वेडा । प्रवाहेमूत्रितं । भस्मनिहुतं । क्वचिद्विकल्प । खेचर , खचर । वनेचर, वनचर । पङ्केरुहं, पङ्करह । सरसिजं, सरोजं । इत्यादि ॥ विदुषा गमनं । दिव गत । इत्यादौ समासे कृते—

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४३० ॥ लुप्तासु विभक्तिषु व्यञ्जनान्तस्य सुभोर्यदुक्तं तद्भवति । विद्वद्गमनं । द्युगत । इत्यादि । नीलं च तदुत्पलं च । रक्तं च तदुत्पलं च । चशब्द समुच्चयद्योतनार्थ । तच्छब्द एकाधिकरणद्योतनार्थ ।

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ४३१ ॥ यस्मिन् समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवत स कर्मधारयो भवति । भिन्नप्रवृत्ति-

निमित्तयो शब्दयोरेकाधिकरणे समावेशस्तुल्याधिकरण । उक्तार्थानामप्रयोग इति तत्–च–शब्दनिवृत्ति । विभक्तिलोप । अत्र नील किमित्यपेक्षते ? उत्पलमपेक्षते । उत्पलं किमित्यपेक्षते ? नीलमपेक्षते । नीलोत्पल । एव वीरश्चासौ पुरुषश्च वीरपुरुष । शुक्लश्चासौ पटश्च शुक्लपट । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । दीर्घा चासौ माला च दीर्घमाला ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४३२ ॥ इति ह्रस्व । इत्यादि ।

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ ४३३ ॥ स एव कर्मधारय संख्यापूर्वश्चेत् द्विगुरिति ज्ञेय । स च त्रिविध —उत्तरपदतद्धितार्थसमाहारभेदात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत ओदन पञ्चकपाल ओदन । दशसु गृहेषु प्रविष्ट दशगृहप्रविष्ट । अष्टसु कपालेषु संस्कृत पुरोडाश ।

अष्टनः कपालेषु हविषि ॥ ४३४ ॥ अष्टन शब्दस्य आत्व भवति कपाले परे हविष्यभिधेये । अष्टाकपाल पुरोडाश । अयमुत्तरपदद्विगु । पञ्च च ते गावश्च पञ्चगवा । समासान्तगताना वा राजादीनामदन्तता इति। चत्वारश्च ते पन्थानश्च चतुष्पथा । इति तद्धितपदार्थे । पञ्चाना पूलाना समाहार पञ्चपूली । एवं त्रिलोकी । अकारान्तो द्विगुसमाहारो नदादौ पठ्यते पात्रादिगण वर्जयित्वा । पात्रादिगण इति किं ? त्रयाणा भुवनाना समाहारस्त्रिभुवनं । समाहारद्विगुरय । त्रिभुवनेन । त्रिभुवनाय । त्रिभुवनात् । त्रिभुवनस्य । त्रिभुवने । सर्वत्रैकवचनमेव)

तत्पुरुषावुभौ ॥ ४३५ ॥ उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषौ भवत । अब्राह्मण । अनज । कदश्व इत्यादि । इति कर्मधारय । इति तत्पुरुषसमास ।

आरूढो वानरो यं वृक्ष । ऊढो रथो येन । उपहृत पशुर्यस्मै ।

पतितं पर्णं यस्मात् । चित्रा गावो यस्य । वीरा पुरुषा यस्मिन्देशे । लम्बौ कर्णौ यस्य । दीर्घौ बाहू यस्य । इति स्थिते—

स्याता यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युर्बहून्यपि तान्यन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहिः ॥ ४३६ ॥ यत्र समासे द्वे पदे यदि वा स्याता बहूनि वा स्युरन्यपदार्थे समस्यन्ते स समासो बहुव्रीहिर्भवति । आरूढवानर । ऊढरथ । उपहृतपशु । पतितपर्ण । चित्रगु । वीरपुरुषो देश । लम्बकर्ण । दीर्घबाहु । बहुपदानामपि । बहवो मत्ता मातङ्गा यस्मिन् वने तत् बहुमत्तमातङ्ग वन । बहूनि रसवन्ति फलानि यस्मिन् वृक्षे स बहुरसवत्फलो वृक्ष । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् अनुषङ्गलोप । उपगता दश येषा ते उपगतदशा । एवमासन्ना दश येषा ते आसन्नदशा । अदूरा दश येषा ते अदूरदशा । अधिका दश येषा ते अधिकदशा । पुत्रेण सह आगत सपुत्र सहपुत्र ।

सहस्य सो बहुव्रीहौ वा ॥ ४३७ ॥ सहशब्दस्य सो वा भवति बहुव्रीहौ समासे । एव सधर्म । जनकन सह वर्तते इति सजनक । जनन्या सह वर्तते इति सजननि । एव सवधु । गोरप्रधानस्येत्यादिना ह्रस्व । अव्ययाना पूर्वनिपात ।

युधि क्रियाव्यतिहारे इच् ॥ ४३८ ॥ ग्रहणप्रहरणसाधके युद्धे क्रियाव्यतिहारे बहुव्रीहिसमासात् इच् भवति ।

इचि पूर्वपदस्याकारः ॥ ४३९ ॥ इचि परे पूर्वपदस्याकारो भवति । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्त युद्ध दण्डादण्डि । एव गदागदि । खड्गाखड्गि । केशाकेशि । मुष्टामुष्टि । कचाकचि । दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तराल सा विदिक् ।

विदिक् तथा ॥ ४४० ॥ तथा विदिगभिधेये बहुव्रीहिर्ज्ञेय ।

सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भाव । दक्षिणपूर्वा । पश्चिमोत्तरा । दक्षिणपश्चिमा । उत्तरपूर्वा । इत्यादि ।

शुकश्च मयूरश्च । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च । इति स्थिते—

द्वन्द्वः समुच्चयो नाम्नोर्बहूनां वाऽपि यो भवेत् ॥ ४४१ ॥ द्वयोर्नाम्नोर्बहूना वापि समुच्चयो द्वन्द्वो भवेत् । स च इतरेतरयोग समाहारश्चेति द्विप्रकार ।

यत्र द्वित्व बहुत्व च स द्वन्द्व इतरेतरः ।
समाहारो भवेदन्यो यत्रैकत्वनपुंसके ॥

द्वित्वे द्विवचनं । बहुत्वे बहुवचन । शुकमयूरौ । धवखदिरपलाशा ।

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ ४४२ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे अल्पस्वरतर पदं पूर्वं निपात्यते । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । एवं रथपदाती । तरग्रहण द्विपदनियमार्थम् । अन्यत्र शंखदुन्दुभिवीणा ।

यथार्चितं द्वयोः ॥ ४४३ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे द्वयोर्यदर्चित तत्पूर्वं निपात्यते । वासुदेवार्जुनौ । शुक्लकाकौ । हंसबकौ । देवदैत्यौ । क्वचिद् व्यभिचरति च । तथा हि—

न नरनारायणादिषु ॥ ४४४ ॥ नरनारायणादिषु यदर्चित पद तत्पूर्वं न निपात्यते । नरश्च नारायणश्च नरनारायणौ । उमामहेश्वरौ । काकमयूरौ । इत्यादि ।

मातुः पितर्यरश्च ॥ ४४५ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे पितरि उत्तरपद मातृशब्दस्य ऋत अरादेशो भवति चकारात् च । माता च पिता च • मातरपितरौ । मातापितरौ ।

पुत्रे ॥ ४४६ ॥ पुत्रशब्दे उत्तरपदे द्वन्द्वविषये विद्यायोनिसम्ब-

न्विन ऋदन्तस्य आत्वं भवति । माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ । एवं होतापुत्रौ । इति द्वन्द्वसमास ॥

कुम्भस्य समीपं । अन्तरायस्य अभाव. ।

पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४४७ ॥ यस्य समासस्य पूर्वमव्ययं पदं वाच्यं भवेत्सोऽव्ययीभाव इष्यते । अव्ययानां स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदेन विग्रह इति वचनाद् समीपस्य उपादेश । अभावस्य निरादेश । समासे कृते अव्ययानां पूर्वनिपात ।

स नपुंसकलिङ्गः स्यात् ॥ ४४८ ॥ सोऽव्ययीभावसमासो नपुंसकलिङ्गः स्यात् । अव्ययत्वादलिङ्गे प्राप्ते वचनमिदं ।

अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनाममपञ्चम्याः ॥ ४४९ ॥ अकारान्तादव्ययीभावाद्विभक्तीनां स्थाने अपञ्चम्या अम् भवति । उपकुंभं । निरन्तरायं । एवमुपगृहं । उपगेहं । उपगजं । उपराजं । उपच्छत्रं । उपवनं । उपनगं । उपदेवं । उपभार्यं । उपशालं । वादस्याभावो निर्वादं । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं । शीतस्यातिक्रम अतिशीतं । एवमतिक्रमं । दिनं दिनं प्रति प्रतिदिनं । एवं प्रतिगृहं । प्रतिवृक्षं । प्रतिपुरुषं । प्रतिवनितं । प्रतिमासं । प्रतिवर्षं । प्रतिग्रामं । प्रतिनटं । पुरुषस्य अनुगमः अनुपुरुषं । एवमनुनटं । ग्रामस्यान्त. अन्तर्ग्रामं । अन्तर्गृहं । ग्रामस्य मध्ये मध्येग्रामं । एवं मध्येवनं । मध्येदिनं । मध्येरूपं । ग्रामस्य बहिर्बहिर्ग्रामं । उपरिपर्वतं । एवं बहिर्वणं । अन्तर्वणं ।

वा तृतीयासप्तम्योः ॥ ४५० ॥ अकारान्तादव्ययीभावात्परयोस्तृतीयासप्तम्योः स्थाने अम् वा भवति । उपकुंभं, उपकुंभेन । उपकुंभं. उपकुंभाभ्यामित्यादि । निरन्तरायं, निरन्तरायेण । उपकुंभं, उपकुंभे । उपकुं-

भयो । इत्यादि । निरन्तरार, निरन्तराये । अव्ययम्या इति किं ? उपकु मात् । निरन्तरायात् । इत्यादि । स्त्रीष्वधिकृत्य अधिकृत्यस्याधिराज्य । शक्तिमनतिक्रम्य अनतिक्रम्यस्य यथाशक्ति । इत्यादिषु समास इत ।

अन्यस्माल्लुक् ॥ ४५१ ॥ अकारान्तादन्यस्मादव्ययीभावात्सगमा विभक्तीना लुग् भवति । अधिस्त्रि । यथाशक्ति । एवमधिगायत्रि । अधिम रम्वति । अधिभारति । अधिनदि । आत्मन अधि अध्यात्म । गुरोरनतिक्रमेण यथागुरु । वध्वा अनतिक्रमेण यथावधु । लम्बा अनतिक्रमेण । यथाचमु । गिरेरनतिक्रमेण यथागिरि । वध्वा अनुगत अनुवधु । अनुकण्डु । अनुनदि । अनुस्त्रि । अनुपटु । अनुवायु । अनुगुरु । अनुपितृ । अनु मातृ । अनुकर्तृ । कर्तु समीपमुपकर्तृ । एवमुपगिरि । उपरवि । उपपति । उपगुरु । उपतरु । उपवधु । उपचमु । उपनदि । उपलि । उपगु । उपनु । कर्तुरतिक्रम अतिकर्तृ । एवमतिरि । अतिगु । अतिनु ।

सम भूमिपदात्योः ॥ ४५२ ॥ भूमिपदात्यो परयो समस्य इत्येतस्य समन्यिादेशो भवति । भूमे समस्य सममृमि । पदातीना समस्य समपदाति

सुविनिर्दुर्भ्य स्वपिसूतिसमानाम् ॥ ४५३ सुविनिर्दुर्भ्य परस्य स्वपिसूतिसमाना सकारस्य षकारो भवति । सुषम । विषम । निष्षम । दुष्षम । अपस्सम । इत्यादि ।

द्वन्द्वस्त्वम् ॥ ४५४ ॥ समाहारद्वन्द्वस्यैकत्व नपुसकलिङ्ग च स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधौ । तयो समाहार अर्काश्वमेध । एव स्थाय स्कार । हसमयूर । मथुरापाटलिपुत्र । पाणिपाद । बदरामलक । सुखदु ख । शुकश्च हसश्च मयूरश्च कोकिलश्च शुकहसमयूरकोकिल । इत्यादि ।

तथा द्विगोः ॥ ४५५ ॥ तथा समाहारद्विगोरप्येकत्व नपुसकलिङ्ग च स्यात् ।

समासान्तगताना वा राजादीनामदन्तता॥ ४५६ ॥ समासान्तगताना राजादीनामदन्तता अत्प्रत्ययो भवति । वा समुच्चये । पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगव । चतुर्णी पथा समाहार चतुष्पथ ।

न स्त्रे क्वचित् ॥ ४५७ ॥ क्वचित्सूत्रे द्वन्द्वैक व भवति, नपुसक लिङ्गत्व न स्यात् । विरामव्यञ्जनादौ । एव पचिवचिसिचिरुचिमुचेश्चात् । इत्यादि ।

पुंवद्भाषितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रिया तुल्याधिकरणे ॥ ४५८ ॥ स्त्रिया वर्तमान भाषितपुस्क अनूडन्त पूर्वपदभूत पुवद्भवति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जिते उत्तरपदे परे । शोभना भार्या यस्यासौ शोभनभार्य । एव दीर्घजङ्घभार्य । इत्यादि । भाषितपुस्कमिति किं ? द्रोणीभार्य । अनूङ् इति किम् ? ब्रह्मबधूभार्य । अपूरण्यादिष्विति किं ? कल्याणी पञ्चमी यासा रात्रीणा ता कल्याणीपञ्चमा रात्रय । के पूरण्यादय ? पूरणी पञ्चमी कल्याणी मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वकान्ता कुब्जा वामना ।

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ ४५९ ॥ स्त्रिया वर्तमाना भाषितपुस्कानूडन्ता सज्ञापूरणीप्रत्ययान्ता कोपधा पूर्वपदभूता पुवद्रूपा न भवन्ति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पदे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे पर । दत्ता भार्या यस्यासौ दत्ताभार्य । पञ्चमीभार्य । पाचिकाभार्य । गोरप्रधानस्येत्यादिना ह्रस्व । इत्यादि ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४६० ॥ स्त्रिया वर्तमाना भाषितपुस्का अनूडन्ता सज्ञापूरणीप्रत्ययान्ता कोपधा अपि कर्मधारयसमासे तु पुवद्भवन्ति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे परे । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । एव दत्त-

भार्या । पाचकभार्या । पञ्चमभार्या इत्यादि । भाषितपुम्कमिति किं ? खट्वावृन्दारिका । अनूङिति किं ? ब्रह्मबधूदारिका ।

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥ ४६१ ॥ महत आकार कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे परे । महाश्चासौ वीरश्च महावीर । अन्तरङ्गत्वात् व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायादनुषङ्गलोप । प्रथमतोऽनुषङ्गस्य लोपे कृते सति पश्चात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् तकारस्याकार । सर्वत्र सवर्णे दीर्घ । एव महापुरुष । महापर्वत । महादेश ।

नस्य तत्पुरुषे लोपः ॥ ४६२ ॥ तत्पुरुषसमासे नस्य नकारमात्रस्य लोपो भवति । न सवर्ण असवर्ण । न ब्राह्मण अब्राह्मण । एतल्लक्षण तत्पुरुषस्यैव, अन्येषां समासाना कथमिद लक्षण ? न विवृत घोषो ध्वनिर्येषा ते अघोषा ? तथा तत्पुरुष इहोपलक्षण । उपलक्षण किम् ? स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षण । यथा दधि काकेभ्यो रक्षति ।

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ ४६३ ॥ तत्पुरुष समास नस्य अक्षरविपर्ययो भवति स्वरे परे । न अज अनज । एवमनर्घ्य । अनर्थ । अनकार । अनिन्द्र । अनुदकमित्यादि ।

कोः कत् ॥ ४६४ ॥ कुशब्दस्य कद्भवति तत्पुरुष स्वरे परे । स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदविग्रह । कुत्सितश्चासौ अश्वश्च कदश्व । कदन्न । कदुष्ट । तत्पुरुष इति किम् ? कुत्सिता उष्टा यस्मिन्देशे स कूष्ट्रो देश ।

का त्वीषदर्थेऽक्षे ॥ ४६५ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेशो भवति तत्पुरुषे समासे अक्षशब्दे च परे । कु ईषल्लवण कालवण । काम्ल । कामधुर । काजय । काक्षीर । कादधि । कु ईषत् तन्त्र कातन्त्रम् । काक्षेण वीक्षते ।

कवञ्चोष्णे ॥ ४६६ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कवादेशो भवति तत्पुरुषे चोष्णशब्दे परे । चकारोऽत्र विकल्पार्थ । कु ईषच्च तत् उष्ण च कवोष्ण । पक्षे कोष्ण । कदुष्णं ।

पथि च ॥ ४६७ ॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति पथिन्शब्दे च परे । कुत्सितश्चासौ पन्थाश्च कापथ । समासान्तगतेत्यादिना अत्प्रत्यय । नस्तु क्वचिन्नलोप । इवर्णावर्णयोर्लोप स्वरे प्रत्यये ये च। इति इकारलोप ।

पुरुषे तु विभाषया ॥ ४६८ ॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति वा तत्पुरुषे पुरुषशब्दे परे । कुत्सितश्चासौ पुरुषश्च कापुरुष । कुपुरुष ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ ४६९ ॥ ईकारश्च आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवत समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । रेवत्या मित्र रेवतिमित्र । एव रोहिणिमित्र । इष्टकाना चित इष्टकचित । इषीकाणा तूल इषीकतूल । इत्यादि ।

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ ४७० ॥ ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । दात्राकारौ कणौ यस्यासौ दात्राकर्ण । द्विगुणाकर्ण ।

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिरुहिषु क्विबन्तेषु प्रादिकारकाणाम् ॥ ४७१ ॥ प्रादीना कारकाणामेषु क्विबन्तेषु दीर्घता भवति नह्यादिषु धातुषु परत । उपानत् । उपावृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । वीरुत् । इत्यादि ।

अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ ४७२ ॥ अनव्ययविसृष्टस्तु सकारमापद्यते कपवर्गयो परत । अयस्कार । अयस्कल्प । अयस्पाश । अयस्काम्यति । अयस्काम इत्यादि । कारकल्पपाशकाम्यकेषु सकारो दृश्यते ।

बहुव्रीह्यव्ययीभावौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ द्विगुः ।
कर्मधारय इत्येते समासाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥
वर्धमानकुमारेणार्हता पूज्येन वज्रिणा ।
कौमारे ऋषभेणापि कुमाराणां हितैषिणा ॥ १ ॥
सुष्टिव्याकरणं नाम्ना कातन्त्रं वा कुमारकं ।
कालापकं प्रकाशात्मलक्षणाममभिधायकं ॥ २ ॥
प्रकाशितं शीघ्रबोधपदे श्रेयसा परं ।
समासानां प्रकरणं भावसेन व्हाम्यधात् ॥ ३ ॥

इति समासः ।

अथ तद्धितं किंचिदुच्यते ।

कपटोरपत्य । भृगोरपत्य । विदेहस्यापत्य । उपगोरपत्य । इति स्थिते वाणपत्ये ॥ ४७३ ॥ षष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽण प्रत्ययो भवति वा अपत्ये अभिधेये । तस्यादयादिना विभक्तिलोप ।

वृद्धिरादौ सणे ॥ ४७४ ॥ स्वराणामादिस्वरस्य वृद्धिर्भवति सणकारानुबन्धे तद्धिते परे । का वृद्धि ?

आस्तारे च वृद्धिः ॥ ४७५ ॥ अवर्ण ऋवर्ण इवर्ण उवर्णानामा आर उत्तर–(ऐ औ) च द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धिमन्त भवन्ति । यथोगात्–अवर्णस्य आकारो वृद्धि । ऋवर्णस्य आर् वृद्धि । इवर्णस्य एकारस्य च ऐकारो वृद्धि । उवर्णस्य ओवर्णस्य च औकारो वृद्धि ।

उवर्णस्योत्तमापाद्यं ॥ ४७६ ॥ उवर्णस्य ओत्वमापादनीय तद्धिते स्वरे ये च परे ।

कार्यावमारावादेशावोकारौकारयोरपि ॥ ४७७ ॥ ओकारौ–

कारयोरवावौ आदेशौ भवतस्तद्धिते स्वरे ये च परे । कापटव । भार्गव । वैदेह । औपगव औपगवौ औपगवा इति । पुरुषशब्दवत् । एव यास्क यास्कौ । वैद वैदौ । आङ्गिरस । कौत्स । वासिष्ठ । गौतम । ब्राह्मण । ऐदम इत्यादि । पञ्चालस्यापत्य ।

रूढादण् ॥ ४७८ ॥ देशसमाननामान क्षत्रिया रूढा । रूढशब्दात्परो अण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४७९ ॥ इवर्णावर्णयो र्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । पाञ्चाल । पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालौ । बहुत्वे—

रूढाना बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ४८० ॥ रूढाना बहुत्व विहितस्या ऽप्रभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति । निमित्ताभावे नैमित्तिका भाव इति वृद्धेरपि लोपो भवति । पञ्चाला । एव विदेहा । मगधा । अङ्गा । अस्त्रियामिति किं ? पाञ्चाल्य । वैदेह्य । मागध्य । इत्यादि । भृगोरपत्य ।

ऋषिभ्योऽण् ॥ ४८१ ॥ ऋषिवाचिभ्य परोऽण् भवति अपत्येऽर्थे । भार्गव । भार्गवौ । बहुत्वे—

भृग्वत्र्यङ्गिरस्कुत्सवसिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ ४८२ ॥ भृग्वादिभ्यो बहुत्वे विहितस्याऽस्त्र्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति । भृगव । अत्रय । अङ्गिरस । गोतमा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं ? भार्गव्य । षट्कारानुबन्धादिति नदादित्वादीप्रत्यय । गर्गस्यापत्य इति स्थिते—

ण्यो गर्गादेः ॥ ४८३ ॥ गर्गादेर्गणाद् ण्यो भवति अपत्येऽभिधेये ।

* इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४७९ ॥ इवर्णावर्ण योर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । गार्ग्य । गार्ग्यौ । वत्सस्यापत्य वा

स्यः । वात्स्यौ । कौत्स्यः । कौत्स्यौ । बहुत्वे—

गर्गयस्कविदादीनां च ॥ ४८४ ॥ गर्गादीनां यस्कादीनां विदादीनां च बहुत्वे विहितस्य अस्त्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति । गर्गाः । वत्साः । कुत्साः । उभयत्र ष्यो लुक् । ऊर्वाः । यस्काः । विदाः । अणो लुक् । इत्यादि ।

कुर्वादेर्ण्यः ॥ ४८५ ॥ कुर्वादिगणाद् यण्प्रत्ययो भवति अपत्येऽर्थे । कुरोरपत्यं कौरव्यः । रहस्यापत्यं राह्य ।

कुञ्जादेरायनण् स्मृतः ॥ ४८६ ॥ कुञ्जादेर्गणात् आयनण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽर्थे तदन्ते ष्यश्च स्मृत । अस्त्रीनडादिबहुत्वे । कुत एतत्? स्मृतग्रहणाधिक्यात् । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । एवं ब्राध्नायन्यः ब्राध्नायन्यौ । स्त्रियां तु । कौञ्जायनी । नडादेस्तु । नाडायनः । चारायणः । मौञ्जायनः । शाकटायनः । बहुत्वे । कौञ्जायनाः कुञ्जस्यापत्यानि । एवं ब्राध्नायनाः ।

स्त्र्यत्र्यादेरेयण् ॥ ४८७ ॥ स्त्रियामादादिभ्योऽत्र्यादेश्च एयण् भवति अपत्येऽभिधेये । विनताया अपत्यं वैनतेयः । एवं सौपर्णेयः । यौवतेयः । कौन्तेयः । अत्रेरपत्यं आत्रेयः आत्रेयौ । बहुत्वे । अभिसंज्ञायामेत्वमर्यादेशश्च । अत्रयः भृग्वत्र्यङ्गिरेत्यादिना अपत्यप्रत्ययस्य लुक् । सत्यामभिसंज्ञायां इरेदुरोर्जसि । इत्येत्वं जसि । एवं सौभ्रेयः । गाङ्गेयः । भद्रबाहोरपत्यं ।

एयेऽकद्र्वादिस्तु लुप्यते ॥ ४८८ ॥ एये प्रत्यये परे उवर्णो लुप्यते नतु कद्रूशब्दस्य । भाद्रबाहेयः । कामण्डलेयः । अकद्र्वा इति किम् । काद्रवेयः ।

सर्वनाम्नः संज्ञाविषये स्त्रियां विहितत्वात् ॥ ४८९ ॥ सर्व-

नाम्न पर सज्ञाविषये एयण् भवति अपत्येभिधेये । सर्वा काचित् स्त्री। सर्वाया अपत्य सार्वेय । इत्यादि ।

इणतः ॥ ४९० ॥ अकारान्तान्नाम्न इण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये । दक्षस्यापत्य दाक्षि । एव दाशरथि । आर्जुनि । दैवदत्ति । अस्यापत्य इ इत्यादि ।

बाह्वादेश्च निधीयते ॥ ४९१ ॥ बाह्वादिगणादिण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये । उपबाहोरपत्यमौपबाहवि । भाद्रबाहवि ।

नस्तु क्वचित् ॥ ४९२ ॥ नस्य लोपो भवति क्वचित् लक्ष्यानुरोधात् ॥ उडुलोम्नोऽपत्य औडुलोमि । एवमाग्निशर्मि ।

मनो' यण्ष्यौ ॥ ४९३ ॥ षष्ठ्यन्तान्मनुशब्दात्परौ यण्ष्यौ प्रत्ययौ भवत अपत्यार्थे । मनोरपत्य मानुष । मनुष्य । मानव । वाणपत्ये इति अण् भवति ।

* **कुर्वादेर्यण** ॥ ४८५ ॥ कुर्वादिगणात् यण् प्रत्ययो भवति अपत्यार्थे। पक्षे कुरोरपत्य कौरव्य । वाणपत्ये इति अण् भवति । कौरव । लह्यापत्य लाह्य ।

क्षत्रादियः ॥ ४९४ ॥ षष्ठ्यन्तात् क्षत्रशब्दात्पर इय प्रत्ययो भवति अपत्यार्थे । क्षत्रिय ।

कुलादीन ॥ ४९५ ॥ कुलशब्दात्पर इन प्रत्ययो भवति जातार्थे। कुले जात कुलीन । इत्यादि ।

> गगानक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्य देवता ।
> तद्वेत्त्यधीते तस्येदमवमादेराणष्यते ॥ १ ॥

रागात् अण् । कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भ । एव हारिद्र वस्त्र । कौङ्कुम । माञ्जिष्ठ । काषाय । नक्षत्रयोगात् । पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्त काल ।

पुष्यतिष्ययोर्नक्षत्रे ॥ ४९६ ॥ नक्षत्रार्थे वर्तमानयोः पुष्यतिष्ययोर्यकारस्य लोपो भवति अणि परे । इति यकारलोपः । मत्स्यस्य यस्य ङ्यां कार्ये इये चागस्त्यमृर्ययोः ॥ इति सूत्राच्च इति अनुवर्तते । पौषः कालः । पौषो मासः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । एवं तैषो मासः । तैषी रात्रिः । तैषमहः । चित्रया चन्द्रयुक्तया युक्तः कालः चैत्रः । वैशाखः । एवं ज्यैष्ठ । आषाढ । श्रावण भाद्रपद । आश्वयुज । कार्तिक । मार्गशिर । माघ । फाल्गुन । एवं सर्वत्र । समूहात् । युवतीनां समूहो यौवतं एवं हांसं । काकं । क्षात्रं । शौद्रं । आर्षं । मार्गं । सास्य देवता । जिनो देवता अस्य इति जैनः । एवं शैवः । वैष्णवः ब्राह्मणः । बौद्धः । कापिलः । सौर । ऐन्द्रः । तद्वेत्ति । जिनं वेत्तीति जैन इत्यादि । छन्दो वेत्त्यधीते वा छान्दसः । व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणः । भारतः । तस्येदं । मृगस्य इदं मांसं मार्गं । सौकरं । कौमारं । पुत्रस्येदं पौत्रं । दैवं । पौरुषं । यून इदं यौवनं । एवमादिर्यस्येति गणो गृह्यते । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं । एवं श्रावणः शब्दः । रासनो रसः । स्पार्शनः स्पर्शः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखलेन क्षुण्णा औलूखलास्तण्डुलाः । अश्वैरुह्यते रथ आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं । चतुर्दश्यां दृष्टश्चातुर्दशो राक्षसः । त्रिविध एव त्रैविधः । पटोर्भावः पाटवं । लाघवं । कौशलमित्यादि ।

सेन दीव्यति संसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि ।
पण्याच्छिल्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥ २ ॥

तेन दीव्यति तेन संसृष्टं तेन तरति तेन चरतीत्यर्थे पण्यात् शिल्पात् नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादप्यनीकण् प्रत्ययो भवति । तेन दीव्यतीत्यत्र इकण् । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । एवं गिरिणा दीव्यति गैरिकः । दा-

ण्डिकः । तेन संसृष्टमित्यादि । दध्ना संसृष्टं दाधिकमौदनं एवं क्षैरिक । तात्रिकः । घार्तिक । शार्ङ्ग्वेरिक । सार्पिषिक । लावणिक । मारिचिक । तेन तरतीत्यत्रापि । उडुपेन तरतीति औडुपिक । एवं वाहित्रिक । द्रोण्या तरतीति द्रौणिक । गोपुच्छिक । नावा तरतीति नाविक । चरतीत्यत्रापि । शिविकया चरतीति शैबिकिक एवं आश्विक । औष्ट्रिक । शृङ्गवेरेण चरतीति शार्ङ्गवेरिक । पण्यात् । ताम्बूलं पण्यमस्य ताम्बूलिक । एवमपिशब्दग्रहणात् यथाशिष्टप्रयोगं भवति । गन्ध पण्योऽस्येति गान्धिक । एवं सार्पिषिक । लाक्षिक । राजतिक । लौहितिक शिल्पात् । मृदङ्गं शिल्पमस्येति मार्दङ्गिक । एवं पाणविक । शाङ्खिक । मौद्गलिक । वैणिक । वैनविक । वार्शिक । तालिक । नियोगात् । शुल्कं नियोगो यस्येति शौल्किक । एवं भाण्डागारिक । महानसिक प्रातीहारिक । क्रीतादे । सहस्रेण । क्रीतं साहस्रिक एवं शातिक । लाक्षिक । सुवर्णेन क्रीतं सौवर्णिक । आदिशब्दात् । लक्षेण युक्तो लाक्षिक । देवेन प्रवृत्तो दैविक । कार्षापणेन अर्हतीति कार्षापणिक । आयुधादपि । चक्रमायुधमस्येति चाक्रिक एवं कौन्तिक । तौमरिक । ग्रामिक । क्रीतादे-रित्यत्रादि ग्रहणादस्येति [illegible] वाप [illegible] इकण् प्रत्ययो भवति । प्रस्थस्य वाप प्राष्टिकं [illegible] । कुम्भस्य वाप कौम्भिकमित्यादि ।

कर्मणि साधु कर्मण्य । अपि चेति वचनाद् गिरिणा तुल्यो हस्ती गिरितुल्य । तुल्य सदृश कुशलो योग्यो हितश्चेति साधुरुच्यते।

ईयस्तु हिते ॥ ४९८ ॥ हितार्थे ईय प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । एवमश्वीय । जनकेभ्यो हितो जनकीय । जननीय । त्वदीय । मदीय । युष्मदीय । इदमीय ।

तत्र जातस्तत आगतो वा ॥ ४९९ ॥ इत्यादिषु च ईय प्रत्ययो भवति । शालाया जात शालीय । शालाया आगत शालीय ।

यदुगवादिभ्यः ॥ ५०० ॥ उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च हितार्थे यद्भवति । इक्ष्वाकुभ्यो हित ऐक्ष्वाकव्य । वधूभ्यो हिता वधव्य । गोभ्यो हितो गव्य । पटुभ्यो हित पटव्य । हविर्भ्यो हिता हविष्यास्तण्डुला । गवादय इति के । गो हविस् इध्मका बर्हिस् मेधा मन स्रुच् इति गवादिगण ।

उपमाने वति. ॥ ५०१ ॥ उपमानेऽर्थे वति प्रत्ययो भवति । गजेन वर्तते गजवत् । ब्राह्मणस्येव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादा मथुरावत् । देवमिव त्वा पश्यामि देववत् । इत्यादि । सर्वत्र द्रव्यगुणक्रियाभि साम्यमुपमानमस्तीति वत्प्रत्ययेन भवितव्यम्। द्रव्ये। देवदत्त इव धनवान् देवदत्तवत् । एव कुबेरवत् । धनिवत् । गुणे । यतिरिव गुणवान् यतिवत् । जल्पमिव शैत्य जलवत् । अग्निरिव औष्ण्यमग्निवत् । श्रीखण्ड इव सुरभि श्रीखण्डवत् । क्रियायां । ब्राह्मण इव वर्तते ब्राह्मणवत् । एव पितृवत् ।

त्वतौ भावे ॥ ५०२ ॥ भावेऽभिधेये त्वतौ भवत । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त भावो भवति । तदन्यपदस्य स्त्रियां वृत्ति । त्वप्रत्ययस्य

१ महता प्रासादा अभिधाननरूपाणि भाव ।

नपुंसके वृत्ति । पटस्य भाव पटता पटत्वं एव अश्वता अश्वत्वं । गोता गोत्व । इति द्रव्यभाव । शुक्लता शुक्लत्व । रूपता रूपत्व । रसता रसत्वं । ज्ञानता ज्ञानत्व । सुखता सुखत्व इति गुणभाव । उत्क्षेपणता उत्क्षेपणत्व । गमनता गमनत्व । इति क्रियाभाव ।

यण् च प्रकीर्तितः ॥ ५०३ ॥ भावेऽभिधेये यण् प्रकीर्तितस्त त्वौ च । जटस्य भावो जाड्यं जडता जटत्व । एव ब्राह्मण्य ब्राह्मणता ब्राह्मणत्व ।

अघुट्स्वरवत्तद्धिते ये ॥ ५०४ ॥ तद्धिते ये परे अघुट्स्वरवत्कार्य भवति । अघुट्स्वरादौ सेटक्स्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वमित्युक्तं । विदुषा भावो वैदुष्य । प्रकीर्तितग्रहणाधिक्यादन्यस्मिन्नर्थेऽपि . यण् प्रकीर्तितस्तत्वौ च भवत । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्य ब्राह्मणता ब्राह्मणत्व । पुन पुनर्भाव पौन पुन्यं । क्वचिदुभयपदवृद्धि । पौन पौन्य । सौभाग्य । अणि च पद-द्वये वृद्धौ आग्निमारुत कर्म । सौहार्द ।

तदस्यास्तीति मन्त्वन्त्वीन् । ५०५ ॥ तदिति प्रथमान्तादस्या-स्तीत्येतस्मिन्नर्थे मन्तु वन्तु विन् इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् । इतिशब्दस्य विवक्षार्थत्वा त् अवर्णान्तात् अवर्णोपधात् मकारान्तात् मकारोपधात् धुडन्तात् अशि-डन्तात् परो वन्तु प्रत्ययो भवति । अशिडन्तादित्युक्ते सति तद्वचन सामा-न्यमेव । तत्र टकारो वर्जनीय । अवर्णान्तात्—वृक्षोऽस्यास्तीति वृक्षवान् । शालास्यास्तीति शालावान् । इत्यादि । अवर्णोपधात्—तक्षास्यास्तीति त-क्षवान् । कर्मास्यास्तीति कर्मवान् । क्वचिन्नकारलोप । मकारान्तात्—इद-मस्यास्तीति इदवान् । किमस्यास्तीति किंवान् । इत्यादि । मकारोपधात्—लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । एव धर्मवान् । इत्यदि । धुडन्तात् । विद्यु

दस्यास्तीति विद्युत्वान् । वर्गप्रथमा इत्यादिना तृतीये प्राप्ते सति । तमो र्न तृतीयो मत्वर्थे इत्यनेन सूत्रेण तृतीयत्वं न भवति । अशिडन्तादिति किं ? आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् ।

अमन्तमायामेधास्रग्भ्यो वा विन् ॥ ५०६ ॥ एभ्य परो विन् प्रत्ययो वा भवति । यशोऽस्यास्तीति यशस्वी । पक्षे वन्तु यशस्वान् । अत्र सकारस्य दकारो विसर्गश्च न भवति । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । तपस्वान् । एव तेजस्वी तेजस्वान् । धुटां तृतीय । धुटा तृतीयो भवति घो षवति सामान्ये । लृवर्णतवर्गल्सा दन्त्या इति न्यायात् सकारस्य दकारे प्राप्ते सति—

तमोर्न तृतीयो मत्वर्थे ॥ ५०७ ॥ तकारसकारयोस्तृतीया मत्वर्थे न भवति । मत्वर्थे इति कोऽर्थः ? अस्त्यर्थे । पश्चात् रेफसोर्विसर्जनीये प्राप्ते सकृद्‌बाधितो विधिर्बाधित एव सत्पुरुषवत् । मायास्यास्तीति मायावी मायावान् । मेधास्यास्तीति मेधावी मेधावान् । स्रगस्यास्तीति स्रग्वी स्र ग्वान् । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् चवर्गदृगादीनां चेति गत्वमनेन न्यायेन अघोषे प्रथम । वर्गप्रथमास्तृतीयान् । बहुलमिन् भवति । ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । शिखास्यास्तीति शिखी । देवोऽस्यास्तीति देवी । इत्यादि ।

तदस्य सजातं तारकादेरितच् ॥ ५०८ ॥ तदिति प्रथमान्ता- दस्य सजातमित्यस्मिन्नर्थे तारकादेराकृतिगणात् पर इतच् प्रत्ययो भवति । तारका सजाता अस्येति तारकितं नभ । एव कण्टकितं कर । पल्लवितो वृक्ष ।

संख्यायाः पूरणे डमौ ॥ ५०९ ॥ संख्याया पूरणे डमौ भवत । एकादशपर्यन्त सख्या । तत परसंख्या ॥ सख्यादेर्नान्ताया मो भवति

शेवायाश्च डो भवति। तत्कथ ? वाशब्दात्।वाशब्द क्वास्ते ? वाणपत्ये इत्यत्र।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१० ॥ डानुबन्धे प्रत्यये परे अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशाना पूरण एकादश एकादशी एकादश। द्वादश एव । अत्र आत्व निपात । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपात । चतुर्दश । पञ्चदश । पञ्चम । पंचमी । पञ्चम । एव सप्तम । अष्टम । नवम । दशम । इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ५११ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयो पूरणो द्वितीय। द्वितीया । द्वितीय ।

त्रेस्तृ च ॥ ५१२ ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे। त्रयाणा पूरणस्तृतीय । तृतीया । तृतीय ।

अन्तस्थो डे पौ. ॥ ५१३ . ष्फषकारयोरन्तस्थो भवति डे पर। चतुर्णा पूरणश्चतुर्थ । चतुर्थी । चतुर्थ ।

तवर्गस्य षटवर्गाट्टवर्ग ॥ ५१४ ॥ षकारटवर्गान्तात्परस्य तव र्गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णा पूरण षष्ठ षष्ठी षष्ठ ।

कतिपयात्कतेश्च ॥ ५१५ ॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति डे परे । कतिपयाना पूरण कतिपयथ । कतीना पूरण कतिथ । कतिपयथी। कतिथी । कतिपयथ । कतिथ ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५१६ ॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पूरणेऽर्थे । विंशतितम । विंशते पूरणी विंशतितमी । विंशतितम त्रिंशत पूरण त्रिंशत्तम । त्रिंशत्तमी । त्रिंशत्तम । चत्वारिंशत्तम । पंचाशत्तम । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो ऽन्यत्र । उत्तरत्र नित्यग्रहण क्वास्ते ? नित्य शतादेरित्यत्र । यत्र सख्या वियत तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

तेर्विंशतेरपि ॥ ५१७ ॥ विंशतेरपि तर्लोपो भवति डानुबन्धे प्रत्य

ये परे । अपिशब्दात् अस्य लोपो भवति । विंशः । त्रिंशः । चत्वारिंशः । पञ्चाशः ।

नित्यं शतादेः ॥ ५१८ ॥ शतादेर्गणात् पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् प्रत्ययो भवति । एकशतस्य पूरण एकशततमः । एकशततमी । एकशततमं । एकसहस्रस्य पूरण एकसहस्रतमः । एकसहस्रतमी । एकसहस्रतमं । एककोटितमः ।

षष्ट्याद्यतत्परात् ॥ ५१९ ॥ षष्ट्यादेरसंख्यायाः परात् पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् भवति । षष्टेः पूरणः षष्टितमः । षष्टेः पूरणी षष्टितमी । षष्टितमं । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः । अतत्परादिति किं ? एकषष्टेः पूरण एकषष्टः । एकषष्टितमः । यत्र संख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट् प्रत्ययो भवति ।

विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ॥
येऽव्यादेः सर्वनाम्नस्ते बहोर्थेव पराः स्मृताः ॥ ३ ॥

अतः परं द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्नः परा ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते विभक्तिसंज्ञा विज्ञेयाः । तु पुनः । बहोर्थेव इति कोऽर्थः ? बहुशब्दात्परा प्रत्ययाः कथिताः श्रुतत्वात्सर्वनाम्नः कार्यं प्रति विभक्तिसंज्ञा भवन्ति । तेन तदा कदा इति घोषवति न दीर्घ । तस्मिन् काले तदा " दादानीमौ तदः स्मृतौ " इति दा प्रत्ययः । कस्मिन्काले कदा । काले किं ? सर्वयदेकान्येभ्य एव दा इति दाप्रत्ययः । विभक्तिसंज्ञा इति विभक्तिकार्यं किं ? त्यदादित्वं अकारे लोपं । एकत्र । किं क इति कादेशः ।

पञ्चम्यास्तस् ॥ ५२० ॥ पञ्चम्यन्तात् द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्नो बहोश्च परस्तस् भवति । सर्वस्मात् सर्वतः । तस्प्रत्ययान्ता अव्ययानि भाष्यन्ते । अव्ययाद्विभक्तेर्लोपः । तस्मात् ततः । यस्मात् यतः । बहुभ्यो बहुतः । एवं विश्वतः । उभयतः । अन्यतः । पूर्वतः । परतः । इत्यादि ।

शेपायाश्च डो भवति। तत्कथं ? वाशब्दात् । वाशब्द कास्ते ? वाणपत्ये इत्यत्र ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१० ॥ टानुबन्धे प्रत्यये परे अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशाना पूरण एकादश एकादशी एकादश। द्वादश एव । अत्र आत्व निपात । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपात । चतुर्दश । पञ्चदश । पञ्चम । पंचमी । पञ्चमं । एव सप्तम । अष्टम । नवम । दशम । इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ५११ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयो पूरणो द्वितीय । द्वितीया । द्वितीय ।

त्रेस्तृ च ॥ ५१२ ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे । त्रयाणा पूरणस्तृतीय । तृतीया । तृतीय ।

अन्तस्थो डे पोः ॥ ५१३ ॥ रेफपकारयोरन्तस्थो भवति डे परे। चतुर्णा पूरणश्चतुर्थ । चतुर्थी । चतुर्थ ।

तवर्गस्य षटवर्गाट्टवर्गः ॥ ५१४ ॥ षकारटवर्गान्तात्तवर्गस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णा पूरण षष्ठ षष्ठी षष्ठ ।

कतिपयात्कतेश्च ॥ ५१५ ॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति डे परे । कतिपयाना पूरण कतिपयथ । कतीना पूरण कतिथ । कतिपयथी। कतिथी । कतिपयथ । कतिथ ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५१६ ॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पूरणेऽर्थे । विंशतितम । विंशते पूरणी विंशतितमी । विंशतितम त्रिंशत पूरण त्रिंशत्तम । त्रिंशत्तमी । त्रिंशत्तम । चत्वारिंशत्तम । पंचाशत्तम । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यत । उत्तरत्र नित्यग्रहण कास्ते ? नित्य शतादेरित्यत्र । यत्र सख्या विधने तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

तेर्विंशतेरपि ॥ ५१७ ॥ विंशतेरपि तेर्लोपो भवति डानुबन्धे प्रत्य

अत् क च ॥ ५२८ ॥ किम सप्तम्यन्तात् अद् भवति क्वादेशश्च । कस्मिन् क ।

काले किमसर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ५२९ ॥ काले वर्तमानेभ्य सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यो दा भवति । कस्मिन् काले कदा । एवं सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किं ? सर्वत्र देशे । सदा इति निपातः । सर्वशब्दात्परो दाप्रत्ययो भवति । सर्वस्य समावश्च । सर्वस्मिन्काले सदा ।

इदमो र्हधुनादानीम् ॥ ५३० ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्तादिदम परा र्हि अधुना दानीम् एते प्रत्यया भवन्ति ।

रथोरेतेत् ॥ ५३१ ॥ रथो परत इदम्शब्द एत इत् इत्येतौ प्राप्नोति । अस्मिन् काले एतर्हि । इवर्णावर्णयोर्लोप । अधुना । इदानीम् । इत्थम् ।

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ५३२ ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्तात्तद परौ दादानीमौ स्मृतौ । तस्मिन् काले तदा । तदानीं ।

सद्यआद्या निपात्यन्ते ॥ ५३३ ॥सद्यआद्या शब्दा कालेऽभिधेये निपात्यन्ते । लक्षणसूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धशब्दरूपोच्चारण निपातन । समाने अहनि सद्य । समानस्य सभावो द्यश्च परनिधि । अस्मिन्नहनि अद्य । इदमो अद्भावोद्य च परनिधि । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे परारि ।

पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ ५३४ ॥ पूर्वपूर्वतरयो उत्आरी च भवत । चशब्दात्पर आदेशश्च संवत्सरेर्थे ।

इदमः समसण् ॥ ५३५ ॥ सप्तम्यन्तादिदम समसण् प्रत्ययो भवति संवत्सरेर्थे । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः ।

अद्यादेरिति किं ? द्वाभ्यां । उगवादित इत्यत्र कथं, प्रयोगतश्चेति ज्ञापयति । तेन **असर्वनाम्नोप्यवधिमात्रात्तस् वक्तव्यः** असर्वनाम्नोऽपि परस्तस् प्रत्ययो भवति अवधिमात्रात् । अवधिमात्रादिति कोऽर्थः ? प्रयोगमात्रादित्यर्थः । इत्यनेन सूत्रेण तस्प्रत्ययो भवति । ग्रामात् ग्रामतः । प्रयोगात् प्रयोगतः । एवं वृक्षात् वृक्षतः । पटतः । घटतः ।

तत्रेदमिः ॥ ५२१ ॥ तेषु विभक्तिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परत इदम् इकारतां प्राप्नोति । अस्मात् इतः ।

तेषु त्वेतदकारताम् ॥ ५२२ ॥ तेषु तकारादिषु विभक्तिसंज्ञकेषु परत एतद्शब्द अकारतां प्राप्नोति । एतस्मात् अतः । तकारादिष्विति किं ? एतेन प्रकारेण एतधा ।

तहोः कुः ॥ ५२३ ॥ तकारहकारयोः परयोः किंशब्दः कुर्भवति । कस्मात् कुतः ।

त्रः सप्तम्याः ॥ ५२४ ॥ सप्तम्यन्ताद् द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्नो बहोश्च परतः त्रप्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एतस्मिन् अत्र । कस्मिन् कुत्र । अमुष्मिन् अमुत्र । तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । बहुषु बहुत्र । अद्व्यादेरिति किं ? द्वयोः । त्वयि । मयि । इत्यादि ।

आद्यादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च ॥ ५२५ ॥ सप्तम्यन्तेभ्य आद्यादिभ्यश्च परस्तस् प्रत्ययो भवति । आदौ आदितः । एवं मध्ये मध्यतः । अन्ते अन्ततः । अग्रे अग्रतः । मुखे मुखतः । पृष्ठे पृष्ठतः । पार्श्वे पार्श्वतः । पूर्वे पूर्वत । परे परत इत्यादि ।

इदमो हः ॥ ५२६ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् हो भवति त्रापवादः । अस्मिन् इह ।

किमः ॥ ५२७ ॥ किमः सप्तम्यन्तात् हो भवति । कस्मिन् कुह ।

प्रकृष्टे तमतररूपाः ॥ ५४५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति । प्रकृष्ट आढ्यः आढ्यतरः आढ्यतमः आढ्यरूपः । एवं वैयाकरणतमः वैयाकरणतरः वैयाकरणरूपः । पचतितमः पचतितरः पचतिरूपः ।

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५४६ ॥ ईषदपरिसमाप्तौ अर्थे कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईषदपरिसमाप्तः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । पचतिकल्पं । पचतिदेश्यं । पचतिदेशीयं । पचतिकल्पं ।

कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५४७ ॥ कुत्सितवृत्तेर्नाम्न परः पाशः प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ।

भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरट् ॥ ५४८ ॥ भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नः परश्चरट् प्रत्ययो भवति । टकारः पगटकारादुवन्त्यादिति विशेषणार्थं । भूतपूर्व आढ्य आढ्यचरः । आढ्यचरी । आढ्यचरं । भूतपूर्वो राजा राजचरः । भूतपूर्वा राज्ञी राजचरी । एवं देवचरः । देवचरी ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस्रा मङ्गले गम्यमाने ॥ ५४९ ॥ बह्वर्थात् अल्पार्थाच्च परः शस्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । बहून् देहि । बहुशो देहि । एवं अल्पशो, देहि अल्पं देहि । स्तोकशो देहि, स्तोकं देहि । शतशो देहि, शतं देहि । सहस्रशो देहि, सहस्रं देहि । लक्षशो याचते, लक्षं याचते ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वसुच् ॥ ५५० ॥ वारस्य सम्बन्धिन्याः संख्यायाः परः कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थं । कृत्वसुच्प्रत्ययान्ता अव्ययानि स्युः । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । एवं गणकृत्वः । कतिकृत्वः । बहुकृत्वः । एवं सप्तकृत्वो गच्छति । दशकृत्वो ददाति । शतकृत्वो याचते । सहस्रकृत्वो मन्यते इति ।

पूर्वादेरेद्युस् ॥ ५३६ ॥ सप्तम्यन्तात्पूर्वादिगणात् पर एद्युस् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्यु । एव परेद्यु । अन्येद्यु । अन्यतरेद्यु । इतरेद्यु । कतरेद्यु । अपरेद्यु ।

उभयाद् द्युश्च ॥ ५३७ ॥ सप्तम्यन्तादुभयशब्दात्परो द्युस् भवति । चकारात् एद्युस् भवति। उभयस्मिन्नहनि उभयेद्यु । उभयद्यु ।

परादेरेद्यविस् ॥ ५३८ ॥ परादिगणात्पर एद्यविस् प्रत्ययो भवति । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । एवमन्येद्यवि । अन्यतमेद्यवि । इत्यादि ।

प्रकारवचने तु था ॥ ५३९ ॥ अद्व्यादे सर्वनाम्न प्रकारवचने तु था भवति। प्रकारशब्द सदृशार्थो विशेषार्थश्च। सामान्यभेदक प्रकार । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवमन्यथा । यथा । तथा । उभयथा । पूर्वथा। अपरथा । वाक्यार्थविशेषेण सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेय थाप्रत्यय । सर्वस्मिन् प्रकाराय यदि वा सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वथा इत्यादि ।

सख्याया प्रकारे धा ॥ ५४० ॥ सख्याया पर प्रकारवचने धा भवति । चतुर्भि प्रकारै चतुर्धा । एव द्विधा । एकधा । बहुभि प्रकारैर्बहुधा । पञ्चधा । षोढा षट्प्रकारा अस्य इति विग्रह ।

षष् उत्वम् ॥ ५४१ ॥ षष्शब्दस्यात उत्व भवति । सप्तधा। अष्टधा । नवधा । दशधा । सहस्रधा । लक्षधा । कोटिधा ।

द्वित्रिभ्या धमणेधा च ॥ ५४२ ॥ द्वित्रिभ्या परो धमण् एधा च प्रत्ययौ भवत प्रकारवचने । द्वैध । त्रैध । द्वेधा । त्रेधा ।

इदंकिम्भ्या थमु कार्य ॥ ५४३ ॥ इदंकिम्भ्या पर थमु कार्य प्रकारवचने । अनेन प्रकारेण इत्थ । केन प्रकारेण कथम् ।

आख्याताच्च तमादयः ॥ ५४४ ॥ नाम्न आख्याताच्च परास्तमादय प्रत्यया भवन्ति ।

प्रकृष्टे तमतररूपाः ॥ ५४५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति । प्रकृष्ट आढ्य आढ्यतर आढ्यतम आढ्यरूप । एवं वैयाकरणतम वैयाकरणतर वैयाकरणरूप । पचतितम पचतितर पचतिरूप ।

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५४६ ॥ ईषदपरिसमाप्तौ अर्थे कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईषदपरिसमाप्त पटु पटुकल्प । पटुदेश्य । पटुदेशीय । पचतिकल्प । पचतिदेश्य । पचतिदेशीय । पचतिकल्प ।

कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५४७ ॥ कुत्सितवृत्तेर्नाम्न पर पाश प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाश ।

भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरट् ॥ ५४८ ॥ भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्न परश्चरट् प्रत्ययो भवति । टकार पगटकारादुन्यादिति विशेषणार्थं । भूतपूर्व आढ्य आढ्यचर । आढ्यचरी । आढ्यचर । भूतपूर्वो राजा राजचर । भूतपूर्वा राज्ञी राजचरी । एवं देवचर । देवचरी ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस् मङ्गले गम्यमाने ॥ ५४९ ॥ बह्वर्थात् अल्पार्थाच्च पर शस्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । बहून् देहि । बहुशो देहि । एवं अल्पशो, देहि अल्पं देहि । स्तोकशो देहि, स्तोकं देहि । शतशो देहि, शतं देहि । सहस्रशो देहि, सहस्रं देहि । लक्षशो याचते, लक्षं याचते ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वसुच् ॥ ५५० ॥ वारस्य संबन्धिन्या संख्याया पर कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थं । कृत्वसुच्प्रत्ययान्ता अव्ययानि स्यु । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्व । एवं गणकृत्व । कतिकृत्व । बहुकृत्व । एवं सप्तकृत्वो गच्छति । दशकृत्वो ददाति । शतकृत्वो याचते । सहस्रकृत्वो मन्यते इति ।

द्विनिचतुर्भ्यं सुच् ॥ ५५१ ॥ वारस्य सबन्धिभ्यो द्वित्रिचतुर्भ्यं पर सुच् प्रत्ययो भवति । द्वौ वारौ भुङ्क्ते द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ।

संख्याया अवयवान्ते तयट् ॥ ५५२ ॥ सख्याया अवयवान्तार्थे तयट् प्रत्ययो भवति । द्वौ अवयवौ यस्य असौ द्वितय । त्रितय । चतुष्टय । पञ्चतय । सप्ततय ।

परिमाणे तयट् ॥ ५५३ ॥ परिमाणेऽर्थे तयट् प्रत्ययो भवति । चत्वारि परिमाणानि यस्य चतुष्टय । एव द्वितय त्रितय ।

द्वित्रिभ्यामयट् ॥ ५५४ ॥ द्वित्रिशब्दाभ्या परोऽयट् प्रत्ययो भवति समूहेऽर्थे । द्वयो समूह द्वय । त्रयाणा समूह त्रय । उत्सेधमान तिर्यैमानमिति द्विविध मान ।

मात्रट् ॥ ५५५ ॥ परिमाणे मात्रट प्रत्ययो भवति । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुमात्रमुदक । ऊरुमात्री परिखा ।

यत्तदेतद्भ्यो डावन्तु ॥ ५५६ यद् तद एतद् इत्येतेभ्य परो डावन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । उकार उच्चारणार्थ । यत्परिमाणमस्य यावान् । एम तावान् । एतावान् ।

किमो डियन्तु ॥ ५५७ ॥ किम शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । किं परिमाणमस्य कियान् ।

इदम ॥ ५५८ ॥ इदम परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । इद परिमाणमस्य इयान् ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकारात च्वि ॥५५९॥ अभूततद्भाव विकारात् च्विप्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिषु परत ।

च्वौ चावर्णस्य ईत्वम् ॥ ५६० ॥ अवर्णस्य इत्व भवति च्वौ परे । सर्वापहारी प्रत्ययस्य लोप । च्विप्रत्यये परे पूर्वस्वरस्य दीर्घ ।

गुरूकरोति। दीर्घीभवति। पुत्रीस्यात्। पटुस्यात्। कवीकरोति। कवी भवति। कवीस्यात्। मात्रीकरोति। मात्रीभवति। मात्रीस्यात्।

ऊर्ध्वे दघ्नद्वयसमात्रटौ च ॥ ८८१ ॥ ऊर्ध्ववाचिनि प्रमाणेऽर्थे दघ्नद्वयसटौ प्रत्ययौ भवत। चकारान्मात्रट् भवति। ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुदघ्न। ऊरुद्वयस। ऊरुमात्रमुदक।

हस्तिपुरुषादण् च ॥ ८८२ ॥ हस्तिन् पुरुष इत्येताभ्या मान अण् भवति। चकारान्मात्रट् दघ्नट् द्वयसट् च भवति। हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिन। हस्तिमात्र। हस्तिदघ्न। हस्तिद्वयस। पुरुष प्रमाणमस्य पौरुष। पुरुषमात्र। पुरुषदघ्न। पुरुषद्वयस। उच्चमित्यर्थ।

प्रस्तुतवृत्तेर्मयट् ॥ ८८३ ॥ प्रस्तुतवृत्तेर्नाम्न परो मयट् प्रत्ययो भवति। सुवर्ण प्रस्तुत सुवर्णमय। एवम्न प्रस्तुतम् मय। भस्ममय। यदि वा अन्न प्रस्तुतमत्र अन्नमय काय। अन्न प्रस्तुतमत्र अन्नमय भावन। भस्म प्रस्तुतमत्र भस्ममय पाकस्थान। भस्ममया मठ। भस्ममयी तपस्विनी। भस्ममयी तनु।

न य्वो पदाद्योर्वृद्धिरागम ॥ ८८४ ॥ न इति प्रतिषेधो निर्दिश्य गम्यत। आदिशब्द समीपवचन। य्वो इति य् तयोर्वा स्वराणामाद्यो स्वरात्पूर्वयोरिकारोकारयोर्वृद्धिर्न भवति तयोरागमो वृद्धिरागमो भवति णकारानुबन्धे तद्धित प्रत्यये परे। स्थानान्तरतम इति न्यायात् यकारस्य ऐकार वकारस्य औकार। व्याकरण वत्ति अधीत वा वैयाकरण। द्वारे नियोगो यस्येति दौवारिक। य्वोरिति किं? महानस नियोगोऽस्यति माहानसिक। इत्यादि।

मन्धिर्नाम समासश्च तद्धितश्चति नामत।
चतुष्कमिति तत्प्रोक्तमित्येत उर्ववर्मणा॥ १॥

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायां चतुष्कं पर्यपूर्यत ॥ २ ॥
चतुःषष्टिः कलाः स्त्रीणां ताश्चतुःसप्ततिर्नृणाम् ।
आपकः प्रापकस्तासां श्रीमानृषभतीर्थकृत् ॥ ३ ॥
तेन ब्राह्म्यै कुमाय च कथितं पाठहेतवे ।
कालापक तत्कौमार नाम्ना शब्दानुशासनम् ॥ ४ ॥
यद्वदन्त्यधिय केचित् शिखिन' स्कन्दवाहिनः ।
पुच्छान्निर्गतसूत्रं स्यात्कालापकमतः परम् ॥ ५ ॥
तन्न युक्तं यत' केकी वक्ति प्लुतस्वरानुगम् ।
त्रिमात्र च शिखी ब्रूयादिति प्रामाणिकोक्तितः ॥ ६ ॥
न चात्र मातृकाम्नाये स्वरेषु प्लुतसंग्रहः ।
तस्मात् श्रीऋषभादिष्टमित्येव प्रतिपद्यताम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभावसेनरचितायां कातन्त्ररूपमालायां स्यादिनिरूपण
प्रथम सदर्भ ॥

अथ द्वितीयः संदर्भः ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

सर्वकर्मविनिर्मुक्तं मुक्तिलक्ष्म्याश्च वल्लभम् ।
चन्द्रप्रभजिनं नत्वा तिङन्तः कथ्यते मया ॥ १ ॥

अथ त्यादयो विभक्तयः प्रदर्श्यन्ते ॥ १ ॥ ताश्च दशविधा भवन्ति । कास्ताः ? वर्तमाना । सप्तमी । पञ्चमी । ह्यस्तनी । अद्यतनी । परोक्षा । श्वस्तनी । आशीः । भविष्यन्ती । क्रियातिपत्तिरिति ।

वर्तमाना ॥ २ ॥ ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे—इमानि अष्टादश वचनानि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ।

सप्तमी ॥ ३ ॥ यात् यातां युस्, यास् यातं यात, यां याव याम । ईत ईयातां ईरन् । ईथास् ईयाथां ईध्वं, ईय ईवहि ईमहि —इमानि अष्टादश वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

पञ्चमी ॥ ४ ॥ तु तां अन्तु, हि तं त, आनि आव आम, तां आतां अन्तां, स्व आथां ध्वं, ऐ आवहै, आमहै—इमानि वचनानि पञ्चमीसंज्ञाति भवन्ति ॥

ह्यस्तनी ॥ ५ ॥ दि तां अन्, सि तं त, अम् व म, त आतां अन्त, थास् आथां ध्वं, इट् वहि महि—इमानि वचनानि ह्यस्तनी-संज्ञानि भवन्ति ॥

एवमेवाद्यतनी ॥६॥ एतान्येवाद्यतनेऽर्थेभिधेयेऽद्यतनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

परोक्षा ॥ ७ ॥ अट् अतुस् उस्, थल् अथुस् अ, अट् व म, ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे—इमानि वचनानि परोक्षसंज्ञानि भवन्ति ॥

श्वस्तनी ॥ ८ ॥ ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे ता स्वहे तास्महे—इमानि वचनानि श्वस्तनीसज्ञानि भवन्ति ॥

आशीः ॥ ९ ॥ यात् यास्ता, यासुस्, यास् यास्त यास्त, यास यास्व यास्म, सीष्ट सीयास्ता सीरन्, सीष्ठास् सीयास्था सीध्व, सीय सीवहि स महि—इमानि वचनानि आशी सज्ञानि भवन्ति ॥

स्यसहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ १० ॥ स्यति स्य-तस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे—स्येन सहितानि त्यादीनि वचनानि भविष्यन्तीसज्ञानि भवन्ति ॥

द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥ ११ ॥ स्यत् स्यता स्यन्, स्यस् स्यत स्यत, स्य स्याव स्याम, स्यत स्येता स्यन्त, स्यथास् स्येथा स्यध्व, स्ये स्यावहि स्यामहि-स्येन सहितानि द्यादीनि क्रियातिपत्तिसज्ञानि भवन्ति ॥

षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ १२ ॥ षण्णा विभक्तीना आद्याश्चतस्रो विभक्तय सार्वधातुकसज्ञा भवन्ति ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १३ ॥ सर्वविभक्तीना आदौ नववचनानि परस्मैपदसज्ञानि भवन्ति । उत्तरत्र नवग्रहणात्परग्रहणाच्चेह पूर्वा नवेति अवगन्तव्य। ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । एव सर्वविभक्तिषु ।

नव पराण्यात्मने ॥ १४ ॥ सर्वविभक्तीना पराणि नववचनानि आत्मनेपदसज्ञानि भवन्ति । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । एव सर्वविभक्तिषु ।

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १५ ॥ परस्मैपदानामात्मने-

पदाना च त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसंज्ञानि भवन्ति । ति तस् अन्ति इति प्रथमपुरुष । सि थस् थ इति मध्यमपुरुष । मि वस् मस् उत्तमपुरुष ते आते अन्ते इति प्रथमपुरुष । से आथे ध्वे इति मध्यमपुरुष । ए वहे महे उत्तमपुरुष । एव सर्वविभक्तिषु । एता विभक्तयो धातोर्योज्यन्ते । को धातु ?

क्रियाभावो धातुः ॥ १६ ॥ य शब्द क्रिया भावयति सपादयति स धातुसज्ञो भवति । इति भ्वादीना धातुसज्ञाया । भू सत्ताया । भू इति स्थिते ।

प्रत्ययः परः ॥ १७ ॥ प्रतीयते अनेनार्थ स प्रत्यय । विकमि तार्थ इत्यर्थ । प्रकृते पर प्रत्ययो भवति । इति सर्वत्यादिप्रसङ्ग ।

काले ॥ १८ ॥ वर्तमानातीतभविष्यल्लक्षण काल । काल इत्यधिकृत भवति ।

सम्प्रति वर्तमाना ॥ १९ ॥ प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियालक्षण सम्प्रतीत्युच्यते । सम्प्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति । तत्रापि युगपदष्टादशवचनप्राप्तौ—

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ २० ॥ शेषाद्वक्ष्यमाणकारणरहिताद्धातो कर्त्तरि परस्मैपद भवति । तत्रापि—

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ २१ ॥ नाम्नि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । तत्राप्येकत्वविवक्षाया प्रथमैकवचन ति।

अन् विकरणः कर्त्तरि ॥ २२ ॥ धातोर्विकरणसज्ञकोऽन् भवति कर्त्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

अनि च विकरणे २३ ॥ नाम्यन्तस्य लघुनाम्युपधायाश्च गुणो भवत्यन्विकरणे परे । को गुण ? .

अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणः ॥ २४ ॥ यूंणा (ऋवर्णइवर्ण उवर्णाना) अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणो भवति । इत्युवर्णस्य ओकारो गुण । सन्धि । स भवति। तथैव द्वित्वविवक्षाया प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्। भू तस् इति स्थिते—

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २५ ॥ पदान्ते रेफसकारयोर्विसृष्टो भवति । तौ भवत ॥ तथैव बहुत्वविवक्षाया प्रथमपुरुषबहुवचन अन्ति । भू अन्ति इति स्थिते–

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥ २६ ॥ इह धातुप्रस्ताव अकारसन्ध्यक्षरयो परतोऽकारस्य अकारसन्ध्यक्षरौ भवतस्तत्परयोर्लोपो भवति । ते भवन्ति ।

युष्मदि मध्यमः ॥ २७ ॥ युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यम पुरुषो भवति । त्व भवसि । युवा भवथ । यूयं भवथ ।

अस्मद्युत्तमः ॥ २८ ॥ अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तम पुरुषो भवति ।

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ २९ ॥ अस्य दीर्घो भवति वमो परत । अहं भवामि । आवा भवाव । वय भवाम । अप्रयुज्यमानेऽपि । भवति भवत , भवन्ति । भवसि, भवथ , भवथ । भवामि, भवाव , भवाम । भावकर्मविवक्षाया—

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ३० ॥ धातोरात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयो । अकर्मकाद्धातोर्भावे, सकर्मकात्कर्मणि च ।

लज्जासत्तास्थितिजागरण वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
स्वप्[1]नक्रीडारुचिदीप्त्यर्था धातव एते कर्मविमुक्ताः ॥ १ ॥

---

१ शयन इति पाठान्तरं।

क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं
व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षां ।
सकर्मकं तं सुधियो वदन्ति
शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् ॥ २ ॥

को भाव ?

सत्तामात्रं भावलिङ्गं स्यादसंपृक्तं तु कारकैः ।
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमैकवचनमेव । किं कर्म ? क्रियाविषयं कर्म । तत्र द्विवचन-बहुवचनमपि । मध्यमोत्तमपुरुषावपि ।

सार्वधातुके यण् ॥ ३१ ॥ धातोर्यण् भवति भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परे ।

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ ३२ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो भवति । इति गुणे प्राप्ते—

न णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः ॥ ३३ ॥ नाम्यन्तानां नाम्युपधानां च गुणो न भवति णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः परतः । भावे—भूयते । कर्मणि—

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ३४ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा भवन्ति । के ते प्रादयः ?

प्रपराऽपसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ॥
उपआङितिविंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविभिः ॥ १ ॥

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । अनुभूयते ।

आते आथे इति च ॥ ३५ ॥ अकारात्परयोरात आथे इत्येतयो-रादिरिर्भवति । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । अनुभूयसे अनुभूयेथे अनुभूयध्वे ।

अनुभूये अनुभूयावहे अनुभूयामहे । एव सर्वधातूना । एधद् वृद्धौ ।

कर्त्तरि रुचादिडानुबन्धेभ्यः ॥ ३६ ॥ रुचादिभ्यो डानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । भावे—एध्यते । डुपचष् पाके । अकार समाहारानुबन्धे ।

इन्ञ्यजादेरुभयम् ॥ ३७ ॥ इन्नन्तात् ञानुबन्धाद्यजादेश्च कर्त्तर्युभयपदानि भवन्ति । पचति पचत पचन्ति । पचसि पचथ पचथ । पचामि पचाव पचाम । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचध्वे । पचे पचावहे पचामहे । भावे—पच्यते । अविवक्षितकर्मकोऽकर्मको भवति । कर्मणि—पच्यते पच्येते पच्यन्ते । पच्यसे । पच्येथे पच्यध्वे । पच्ये पच्यावहे पच्यामहे ।

स्मेनातीते ॥ ३८ ॥ स्मेन सयोगेऽतीते काले वर्त्तमाना विभक्ति र्भवति । भवति स्म । एधते स्म । पचति स्म । पचते स्म इत्यादि ।

विध्यादिषु सप्तमी च ॥ ३९ ॥ विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातो सप्तमी पञ्चमी च भवति । के विध्यादय ? विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषणसम्प्रश्नो विधि । विधि कर्त्तव्योपदेश । अथवा अज्ञातज्ञापको विधि । देवान् यजेत । यजतु । यजता । होम जुहुयात् । जुहोतु । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायोऽस्ति तन्निमन्त्रणं । इह श्राद्धे न भुञ्जीत । न भुङ्क्ता भवान् । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायो नास्ति तदामन्त्रण । इहासीत । आस्ता भवान् । सत्कारपूर्वको व्यापारोऽध्येषण । यूय माणवकमध्यापयेध्वम् । कर्त्तव्यालोचना सम्प्रश्न । अहो किं व्याकरणमधियीय उत वदमधियीय । अहो किं नाटकमध्ययै आहोस्विदलङ्कारमध्यये । याच्ञा प्रार्थना । भिक्षा मे दद्या । क्षेत्रं मे दधीथा । कन्या मे देहि । मम सुवर्णं दत्स्व । आदिशब्दा

प्रेषणविज्ञापनाज्ञापनादय । क्षीण प्रति कर्मप्रतिपादन प्रेषण । गृहीतवतन त्व । कर्माणि कुर्या । कुर्वीथा । कुरु । कुरुष्व । अधिक प्रति स्वकार्यसूचन विज्ञापन । अहो देव इद कार्यमवधारये । अवधारय । सर्वेषा स्वस्वकार्यनियमप्रतिपादनमाज्ञापन । विप्रा एव प्रवर्तेरन् प्रवर्तन्ताम् । यतय एव चरेयु ।

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ४० ॥ अकारात्परस्य सप्तमीयाशब्दस्य इर्भवति । भवेत् भवेता ।

याम्रुसोरियमियुसौ ॥ ४१ ॥ अकारात्परयोर्याम्रुसोरियमियुसौ भवत । भवेयु । भवे भवेत भवेत । भवेय भवेव भवेम ॥ भाव—भूयेत । कर्मणि । अनुभूयेत अनुभूयेयाता अनुभूयेरन् । एधेत एधेयाता एधेरन् । एधेथा एधेयाथा एधेध्व । एधेय एधेवहि एधेमहि । भावे—एध्येत । पचेत् पचेता पचेयु । पचे पचेत पचेत । पचेय पचेव पचेम । पचेत पचेयाता पचेरन् । भावे—पच्येत । कर्मणि—पच्येत । पच्येयाता पच्येरन् ।

पञ्चम्यनुमतौ ॥ ४२ ॥ अनुज्ञानमनुमति । तदुपाधिकेऽर्थे पञ्चमी भवति ।

समर्थनाशिषोश्च ॥ ४३ ॥ क्रियासु प्रोत्साह समर्थना । इष्टस्यार्थस्य आशसन आशी । समर्थनाशिषोरर्थयोश्च पञ्चमी भवति । भवतु । आशिषि । आशिषि तुह्योस्तातण् वा वक्तव्य । भवतात् भवता भवन्तु ।

हेरकारादहन्ते ॥ ४४ ॥ अकारात्परस्य हेर्लोपो भवति अहन्ते । भव, भवतात्, भवताद् भवत भवत । भवानि भवाव भवाम । भावे—भूयता । कर्मणि—अनुभूयता ।

आदाताम्राथामाटेरिः ॥ ४५ । अकारात्परयो आता

त्येतयोरादिर्भिर्भवति । अनुभूयेता । अनुभूयन्ता । अनुभूयस्व अनुभूयेथा अनुभूयध्व । अनुभूयै अनुभूयावहै अनुभूयामहै । एधता एधेता एधन्ता । एधस्व एधेथा एधध्वं । एधै एधावहै एधामहै । भावे—एध्यता । कर्मणि—एध्यता एध्येता एध्यन्ता । पचतु पचतात् पचताद् पचता पचन्तु । पचता पचेता पचन्ता । भावे–पच्यता । कर्मणि–पच्यता पच्येता पच्यन्ता ।

भूतकरणवत्यश्च ॥ ४६ ॥ भूतमतीत करण क्रिया यस्य तद्भूतकरण साधन तद्विद्यते यासा ता भूतकरणवत्य । भूतकरणवत्यो ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपतयोऽतीते काले भवन्ति । ह्यो भव काले ह्यस्तन तत्र ह्यस्तनी भवति ।

अड् धात्वादिर्ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ॥ ४७ ॥ धातोरादावडागमो भवति ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु परत ।

* **पदान्ते धुटां प्रथमः** ॥ २५ ॥ पदान्ते वर्तमानाना धुटा अन्तरतम प्रथमो भवति । अभवत् अभवता अभवन् । अभव अभवतं अभवत । अभव अभवाव अभवाम । भावे—अभूयत । कर्मणि—अन्वभूयत अन्वभूयेता अन्वभूयन्त । अड् धात्वादिसूत्रबाधनार्थमुत्तरयोग ।

स्वरादीना वृद्धिरादेः ॥ ४८ ॥ स्वरादीना धातूना आदिस्वरस्य वृद्धिर्भवति ह्यस्तन्यादिषु परत । ऐधत ऐधेता ऐधन्त । ऐधथा ऐधेथा ऐधध्व । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि । भावे–ऐध्यत । कर्मणि–ऐध्यत ऐध्येता । ऐध्यन्त । । अपचत् अपचता अपचन् अपचत अपचेता अपचन्त । भावे–अपच्यत । कर्मणि–अपच्यत अपच्येता अपच्यन्त ।

मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥ ४९ ॥ मास्मयोगे ह्यस्तन्यद्यतनी च भवति ।

न मामास्मयोगे ॥ ५० ॥ मायोगे मास्मयोगे च धातोरादावडा-

गमो न भवति। मास्म भवत् मास्म भवता मास्मभवन्॥ मास्म एधत मास्म एधेता मास्म एधन्त । मास्म पचत् मास्म पचता मास्म पचन्॥ मास्म पचत मास्म पचेता मास्म पचन्त । भावे—मास्म भूयत । कर्मणि—मास्मानुभूयत मास्मानुभूयता, मास्मानुभूयन्त । श्रु श्रवणे ।

श्रुवः शृ च । ५१ ॥ श्रुवो धातोर्नुप्रत्ययो भवति सार्वधातुके परे शृ आदेशश्च । शृणोति शृणुत शृण्वन्ति । अन्विकरण कर्त्तरीति निर्दे शात् द्विलनहुलयोश्च परसे सप्तम्या च द्वि वचने च गुणो न भवति । उत्तरत्र प्रदर्श्यते । शृणुयात् शृणुयाता शृणुयु ।शृणोतु । न णकारानुबन्ध चेक्रीयितयेति श्रवस्तातण्प्रत्यये गुणनिषेध । शृणुतात् शृणुता शृण्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ५२ ॥ असयोगात् पूर्वान्नुविकर-णात् परस्य हेर्लोपो भवति । शृणु शृणुतात् शृणुत शृणुल । शृणवानि शृणवाव शृणवाम । अशृणोत् अशृणुता अशृण्वन् । कर्मणि—

नाम्यन्ताना यणायियिन्नाशीश्विचेक्रीयितेषु ये दीर्घः॥ ५३ ॥ नाम्यन्ताना धातूना दीर्घो भवति यणादिपु ये च्वौ च परे। श्रूयेत श्रूयते । श्रूयता। अश्रूयत । इत्यादि । षिधु गत्या । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

धात्वादेः षः सः ॥ ५४ । धात्वादे षस्य सो भवति । सेधति । स्थासेनयसेधतिसिचसञ्जिष्वञ्जा अडभ्यासान्तरेऽपीति सस्य षत्व । प्र-तिषेधति । तत्र सेधतेर्गताविति वचनाद्गतौ न षत्व । परिसेधति । सेधत । सेधन्ति । सेधेत्।सेधतु । असेधत् । णीञ् प्रापणे ।

णो नः ॥ ५५ ॥ धात्वादेर्णस्य नो भवति । नयति नयत नयन्ति नयते नयेते नयन्ते । नयेत् । नयेत । नयतु । नयता। अनयत्।अनयत। भावे—नीयते। कर्मण्येव । स्रस् भ्रस् अवस्रंसने । ध्वस् गतौ च । मनोर-

नुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वार. । स्रंसते स्रंसेते स्रंसन्ते । भ्रंसते । ध्वंसते ।

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः ॥ ५६ ॥ इदनुबन्धवर्जितानां धातूनां अनुषङ्गलोपो भवति अगुणे प्रत्यये परे कर्मणि । स्रस्यते स्रस्येते स्रस्यन्ते । एवं भ्रस्यते । ध्वस्यते । अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां नुगागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । श्रथि वकि कौटिल्ये। शकि शङ्कायां । श्रन्थते। वङ्कते । शङ्कते । श्रन्थ्यते श्रन्थ्येते । शङ्क्यते शङ्क्येते शङ्क्यन्ते । वङ्क्यते। वङ्क्येते। वङ्क्यन्ते। टुनदि समृद्धौ । नन्दति नन्दतः नन्दन्ति। नन्द्यते । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते वन्देते वन्दन्ते । कर्मणि— वन्द्यते । दंश दशने । षञ्ज स्वङ्गे । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । रञ्ज रागे ।

दंशिषञ्जिष्वञ्जिरञ्जीनामनि ॥ ५७ ॥ एतेषामनि विकरणे परेऽनुषङ्गलोपो भवति । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । भावे— दश्यते । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । सज्यते । परिष्वजते । रजति। रजेदित्यादि ।

रञ्जेरिनि मृगरमणार्थे वा ॥ ५८ ॥ मृगरमणार्थे रञ्जेरनुषङ्गलोपो वा भवति इनि परे । रजति कश्चित्तमन्य. प्रयुङ्क्ते । धातोश्च हेतौ इति इन् भवति । रजयति । पक्षे रञ्जयति । ष्ठिवु क्षिवु निरसने । क्लमु ग्लानौ । चमु छमु जमु जिमु अदने ।

ष्ठिवुक्लमाचामामनि ॥ ५९ ॥ ष्ठिवु क्लम आचम् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति परस्मैपदेऽनि परे । क्रियायोगे प्रादय उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । निष्ठीवति निष्ठीवतः निष्ठीवन्ति । क्लामति । भावे—क्लम्यते । आचामति। आचम्यते । आङिति किं ? चमति । विचमति । क्रमु पादविक्षेपे ।

क्रमः परस्मै ॥ ६० ॥ क्रमो दीर्घो भवति परस्मैपदे अनि परे । क्रामति । परस्मै इति किं ?

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ६१ ॥ लक्षणसूत्रे लक्षण व्यभिचरन्त्याचार्या । प्रोपाभ्या पर क्रम् आरम्भेऽर्थे आत्मनेपदी भवति । प्रक्रमते । उपक्रमते । प्रक्रम्यते उपक्रम्यते । गुसुद्रुप्रुस्रुच्छगम्लसृप्तृ गतौ । इषु इच्छायां । यमु उपरमे ।

गमिष्यमां छः ॥ ६२ ॥ गम इषु यम् एषामन्त्यस्य छो भवत्यनि परे । गच्छति । इच्छति । यच्छति । गम्यते । इष्यते । यम्यते । पा पाने ।

पः पिवः ॥ ६३ ॥ पाधातो पिवादेशो भवत्यनि परे । पिवति । दामागायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ चैत्याकारस्य ईकार । पीयते । घ्रा गन्धोपादाने ।

घ्रो जिघ्रः ॥ ६४ ॥ घ्राधातोर्जिघ्रादेशो भवत्यनि परे । जिघ्रति । घ्रायते । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो ।

ध्मो धमः ॥ ६५ ॥ ध्माधातोर्धमादेशो भवत्यनि परे । धमति । ध्मायते । स्था गतिनिवृत्तौ ।

स्थस्तिष्ठः ॥ ६६ ॥ स्थाधातोस्तिष्ठादेशो भवत्यनि परे । तिष्ठति । स्थीयते । म्ना अभ्यासे ।

म्नो मनः ॥ ६७ ॥ म्नाधातोर्मनादेशो भवत्यनि परे । मनति । म्नायते । दाण् दाने ।

दाणो यच्छः ॥ ६८ ॥ दाण्धातोर्यच्छादेशो भवत्यनि परे । प्रयच्छति । प्रदीयते । दृशिर् प्रेक्षणे ।

दृशेः पश्यः ॥ ६९ ॥ दृशेर्धातो पश्यादेशो भवत्यनि परे । पश्यति । दृश्यते । ऋ प्रापणे । ऋ सृ गतौ ।

अर्तेः ऋच्छः ॥ ७० ॥ अर्ते ऋच्छादेशो भवत्यनि परे । ऋच्छति ।

गुणोर्तिसयोगाद्योः ॥ ७१ ॥ अर्ते सयोगादेश्च धातोर्गुणो भवति । यकारादौ प्रत्यये परे । अर्य्यते ।

सर्त्तेर्धावः ॥ ७२ ॥ सर्त्तेर्धावादेशो भवत्यनि परे । धावति । यणाशिषोर्य इति इकारागम । स्त्रियते । ननु धावुगतावित्ययमपि धातुरस्ति। जवाभिधाने यथा स्यात् । तेन प्रियामनुसरति । शद्ल शातने ।

शदेः शीय ॥ ७३ ॥ शदे शीयादेशो भवत्यनि परे ।

शदेरनि ॥ ७४ ॥ शदेरनि परे आत्मनेपद भवति । शदि धातु रचादिर्भवत्यनि परे । शीयते शीयेते शीयन्ते । कर्मणि–शद्यते । पक्षे कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते शादयति । षदल्ट विशरणगत्यवसादनेषु ।

सदेः सीदः ॥ ७५ ॥ सदे सीदादेशो भवत्यनि परे । सीदति सीदत सीदन्ति । इति भ्वादय ॥

अथ अदादिगणः ।

अद् प्सा भक्षणे । पूर्ववत् वर्तमानादीना ।

अदादेर्लुग्विकरणस्य ॥ ७६ ॥ अदादेर्गणाद्विकरणस्य लुग्भवति ।

अघोषेष्वशिटां प्रथमः ॥ ७७ ॥ अघोषेषु प्रत्ययेषु परे अशिटा धुटा प्रथमो भवति । अत्ति अत्त अदन्ति । अत्सि अत्थ अत्थ । अद्मि अद्व अद्म । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके ॥ ७८ ॥ शीङो गुणो भवति सार्वधातुके परे । शेते शयाते ।

आत्मने चानकारात् ॥ ७९ ॥ अनकाराच्चात्मनेपदे अन्तेर्नकारस्य लोपो भवति ।

शेतेरिरन्तेरादिः ॥ ८० ॥ शेतेः परस्य अन्तेरादिरिर्भवति । शेते । शेपे शयाथे शेध्वे । शये शेवहे शेमहे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

ब्रुव ईड्वचनादिः ॥ ८१ ॥ ब्रुव ईड् भवति वचनादिर्भूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नाम्यन्तयोरिति गुणः । ब्रवीति ।

द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥ ८२ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके परस्मैपदे पञ्चम्युत्तमवर्जिते द्वित्वबहुत्वयोश्च गुणो न भवति । ब्रूत ।

स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ८३ ॥ इवर्णउवर्णान्तस्य धातोरियुवौ भवतः स्वरादावगुणे । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथ ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूम. ।

ब्रुवस्त्यादीनामडादयः पञ्च ॥ ८४ ॥ ब्रूधातोः परेषां त्यादिपञ्चकानामडादयः पञ्च भवन्ति । अट् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते वक्तव्याः ।

तत्सन्निधौ ब्रुव आहः ॥ ८५ ॥ तेषामडादीनां सन्निधौ ब्रूधातोराहादेशश्च भवति । आह आहतुः आहु ।

थल्याहः ॥ ८६ ॥ थलि परे आहेरित्येतस्य हकारस्य थकारो भवति । आत्थ आहतुः ।

सर्वेषामात्मनेसार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ ८७ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणाना च सार्वधातुके आत्मनेपदे परे पञ्चम्युत्तमवर्जिते गुणो न भवति । ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते । ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे । ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे । अयात् अयातां अयु. । अयाः अयातं अयात । अयां अयाव अयाम । शयीत शयीयातां शयीरन् । शयीथा. शयीयाथां शयीध्वं । शयीय शयीवहि शयीमहि ।

सप्तम्या च ॥ ८८ ॥ सर्वेषा धातुविकरणाना गुणो न भवति सप्तम्या च परस्मैपदे परे । ब्रूयात् ब्रूयाता ब्रूयु । ब्रूया ब्रूयात ब्रूयात । ब्रूया ब्रूयाव ब्रूयाम । ब्रुवीत ब्रुवीयाता ब्रुवीरन् । ब्रुवीथा ब्रुवीयाथा ब्रुवीध्व । ब्रुवीय ब्रुवीवहि ब्रुवीमहि । अत्तु अत्तात् अत्ता अदन्तु ।

हुधुड्भ्या हेर्धि ॥ ८९ ॥ हुधुडभ्या परस्य हेर्धिर्भवति । अद्धि अत्तात् अत्त अत्त । अदानि अदाव अदाम । शेता शयाता शेरता । शेष्व शयाथा शेध्व । शयै शयावहै शयामहै । ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूता ब्रुवन्तु ।

हौ च ॥ ९० ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भवति हौ च परे । ब्रूहि ब्रूतात् ब्रूत ब्रूत । ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम । ब्रूता ब्रुवाता ब्रुवता । ब्रूष्व ब्रुवाथा ब्रूध्व । ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै ।

अदोट् ॥ ९१ ॥ अद परयोर्दिस्योरादेरड भवति ।

अवर्णस्याकारः ॥ ९२ ॥ धातोरादेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्त न्यादिपरत । आदत् आत्ता आदन् । आद आत्त आत्त । आद आद्व आद्म । अशेत अशेयाता अशेरत । अशेथा अशेयाथा अशेध्व । अशयि अशेवहि अशेमहि । अब्रवीत् अब्रूता अब्रुवन् । अब्रवी अब्रूत अब्रूत । अब्रुव अब्रूव अब्रूम । अब्रूत अब्रुवाता अब्रुवत । अब्रूथा अब्रुवाथा अब्रूध्व । अब्रुव अब्रूवहि अब्रूमहि । भावकर्मणो । अद्यते अद्येते अद्यन्ते ।

अयीर्ये ॥ ९३ ॥ शेत ईकारोऽय् भवति ये परे । शय्यते शय्येत । शिष्वप् शये । धात्वादे ष स ।

ब्रुवो वचि ॥ ९४ ॥ ब्रुवो वचिर्भवति अगुणे सार्वधातुके परे ।

स्वपिवचियजादीना यणपरोक्षाशी पु ॥ ९५ ॥ स्वपिवचियजा दीनामन्तस्थाया सम्प्रसारण भवति यणूपरोक्षाशी पु परत । किं सम्प्रसारण?

सम्प्रसारणं ग्रहतोन्तस्यानिमित्ताः ॥ ९६ ॥ अनन्यानिमित्ता इउऋत सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । सुप्यते सुप्येते सुप्यन्ते । यज देवपूजा-सगतिकरणदानेषु । इज्यते इज्येते इज्यन्ते । अनु भुवि । अस्ति । उच्यते उच्येते उच्यन्ते ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । स्त सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्त्यस्य लोपो भवति सौ परे असि स्थ स्थ । अस्मि स्व स्म । स्यात् स्याता । स्यु । स्या स्यात स्यात । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्तात् स्तां सन्तु । एकदेशविकृतमनन्यवत् ।

दास्त्योरेस्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासंज्ञकस्य अस्तेरन्त्यस्य ए भवति अभ्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्ते परस्य हेर्धिर्भवति ।

स्थानिवदादेशः ॥ १०१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानी इतर आदेश । एधि स्तात् स्तं स्त । असानि असाव असाम ।

अस्तेर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अस्ते परयोर्दिस्योरादिरीद्भवति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिषु परत । आसीत् आस्ता आसन् । आसी आस्त आस्त । आसम् आस्व आस्म ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ १०४ ॥ अस्तेर्भूरादेशो भवति असार्व-धातुके परे । भूयते । रुदिर् अश्रुविमोचने ।

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादे परस्य सार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेर्यकारादेरीडागमो भवति ।

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ सर्वेषां धातूनां उपधाभूतस्य पूर्वस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिति रुदित रुदन्ति । रोदिषि

रुदिथ रुदिथ । रोदिमि रुदिव रुदिम ।

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।
जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥

रुद्यात् रुद्याता रुद्यु । रोदितु रुदितात् रुदिता रुदन्तु । हौ चेति गुणनिषेध । रुदिहि रुदितात् रुदित रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ।

रुदादिभ्यश्च ॥ १०७ ॥ रुदादिभ्यश्च परयोर्दिस्योरादिरीद्भवति । अरोदीत् ।

रुदादेश्च ॥ १०८ ॥ रुदादेश्च परयोर्दिस्योरादिरद्भवति । अरोदत् अरुदिता अरुदन् । अरोदी अरोद अरुदित अरुदित । अरोदं अरुदिव अरुदिम । एवं पञ्चानाम् । ञिष्वप् शये । स्वपिति स्वपित स्वपन्ति । स्वपिषि । स्वप्यात् स्वप्याता स्वप्यु । स्वपितु स्वपितात् स्वपिता स्वपन्तु । अस्वपीत् । अस्वपत् अस्वपता अस्वपन् । श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् । अनपि च । प्राणिति । प्राण्यात् । प्राणितु । अप्राणीत् । अप्राणत् । जक्ष भक्षहसनयो ।

जक्षादिश्च ॥ १०९ ॥ जक्षादीनामभ्यस्तसंज्ञा भवति । जक्षिति जक्षित ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ११० ॥ अभ्यस्तात्परस्य अन्तेर्नकारस्य लोपो भवति । जक्षति । जक्ष्यात् जक्ष्याता जक्ष्यु । जक्षितु जक्षितात् जक्षिता जक्षतु । अजक्षीत् । अजक्षत् अजक्षता । अनउस्सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुव । इत्यनेन उस् भवति । अजक्षु । भावकर्मणो । रुद्यते । सुप्यते । इत्यादि । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते सुवाते सुवते । सुवीत सुवीयाता सुवीरन् । सूता सुवाता सुवता । सूष्व सुवाथा । सूध्वम् ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १११ ॥ सूतं पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति।

सुवै सुवावहै सुवामहै । असूत असुवाता । सूयते । हन् हिंसागत्योः । हन्ति ।

धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ ११२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो भवति धुडादावगुणे सार्वधातुके परे । हत ।

गमहनजनखनघसामुपधायाः स्वरादावनण्यगुणे ॥ ११३ ॥ गमादीनामुपधाया लोपो भवत्यनण्वर्जिते स्वरादावगुणे परे ।

लुप्तोपधस्य च ॥ ११४ ॥ लुप्तोपधस्य च हन्तेर्हस्य घिर्भवति । घ्नन्ति । हसि हथ हथ । हन्मि हन्व हन्म । हन्यात् हन्याता हन्युः । हन्तु हतात् हता घ्नन्तु । पूर्वोत्तपरोक्तयोः परोक्तो विधिर्बलवान् इति न्यायात्—

हन्तेर्जो हौ ॥ ११५ ॥ हन्तेर्जकारादेशो भवति हौ परे । जहि हतात् हत हत । हनानि हनाव हनाम ।

व्यञ्जनादिस्योः ॥ ११६ ॥ व्यञ्जनात्परयोर्दिस्योर्लोपो भवति । अहन् अहता अघ्नन् । अहन् अहत अहत । अहन अहन्व अहन्म । चक्षङ् व्यक्तायां वाचि ।

स्कोः सयोगाद्योरन्ते च ॥ ११७ ॥ सयोगाद्यो सकारककारयो र्लोपो भवति धुट्यन्ते च ।

* **तवर्गस्य षटवर्गाट्टवर्गः** ॥ ११८ ॥ तवर्गस्य षकारटवर्गाभ्यां परस्य टवर्गो भवत्यान्तरतम्यात् । आचष्टे आचक्षाते आचक्षते ।

षढोः कः से ॥ ११९ ॥ षढोः को भवति सकारे परे । आचक्षे आचक्षाथे ।

* **धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु** ॥ १२० ॥ धुटां तृतीयो भवति चतुर्थेषु परतः । ऋवर्णटवर्गरषा मूर्द्धन्या इति न्यायात् षकारस्य डकारः ।

आचड्ढ्वे । आचक्षे आचक्ष्वहे आचक्ष्महे । आचक्षीत आचक्षीयाता आचक्षीरन् । आचष्टा आचक्षाता आचक्षता । आचक्ष्व आचक्षाथा आचड्ढ्व । आचक्षै आचक्षावहै आचक्षामहै। आचष्ट आचक्षाता आचक्षत। आचष्ठा आचक्षाथा आचड्ढ्वं । आचक्षि आचक्ष्वहि आचक्ष्महि ।

चक्षङ् ख्याञ् ॥ १२१ ॥ चक्षङ् इत्येतस्य ख्याञादेशो भवति असार्वधातुके परे । आख्यायते । ईश् ऐश्वर्ये ।

छशोश्च ॥ १२२ ॥ छशोश्च षो भवति धुट्यन्ते । ईष्टे ईशाते ईशते ।

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईश परस्य सादे सार्वधातुकस्यादाविट् भवति धुटि परे । ईशिषे ईशाथे ईड्ढ्वे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत ईशीयाता ईशीरन् । ईष्टा ईशातां ईशता । ईशिष्व ईशाथा ईड्ढ्वं । ऐशि ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासेरुपधाया इद्भवति अण्व्यञ्जनयोः परत ।

शासिवसिघसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्पर शासिवसिघसीना सं षत्वमापद्यते । शिष्ट शासति । शास्सि । शिष्यात् शिष्याता शिष्यु । शास्तु शिष्टात् शिष्टा शासतु ।

शा शास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्हौ परे शादेशो भवति चकारात्, हेर्धिर्भवति । शाधि, शिष्टात् शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्या दौ परे सस्य तो भवत । अशात् अशिष्टा अशासु ।

सौ वा ॥ १२८॥ सस्य तो भवति वा ह्यस्तन्या सौ परे। अशात

अशाः अशिष्ट अशिष्ट। अशासं। अशिष्व। अशिष्म। शिष्यते। दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। वेवीङ् वेतनातुल्ये। आदीधीते। य इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इति यः। आदीध्याते आदीध्यते।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः॥ १२९॥ दीधीवेव्योरन्तस्य लोपो भवति इवर्णयकारयोः परतः। आदीधीत आदीध्यातां आदीधीरन्। आदीधीतां आदीध्यातां आदीध्यतां। आदीधीष्व आदीधीयाथां आदीधीध्वं।

दीधीवेव्योश्च॥ १३०॥ अनयोः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति। आदीध्यै आदीध्यावहै आदीध्यामहै। आदीधीत आदीध्यातां आदीध्यत। आदीध्यते। वेवीते वेव्याते वेव्यते। वेवीत वेवीयातां वेवीरन्। वेवीतां वेव्यातां वेव्यतां। वेवीष्व वेव्याथां वेवीध्वं। वेव्यै वेव्यावहै वेव्यामहै। अवेवीत अवेव्यातां अवेव्यत। अवेवीथाः अवेव्याथां अवेवीध्वं। अवेवि अवेवीवहि अवेवीमहि। वेव्यते। ईड् स्तुतौ। ईट्टे ईडाते ईडते।

ईड्जनोः स्ध्वे च॥ १३१॥ ईड्जनोः स्ध्वे च सार्वधातुके परे इड् भवति। ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे। ईडे ईड्वहे ईड्महे। ईडीत ईडीयातां ईडीरन्। ईट्टां ईडातां ईडतां। ऐट्ट ऐडातां ऐडत। ईड्यते। इत्यादि। णु स्तुतौ।

उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके॥ १३२॥ धातोरुतो वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे। वृद्धिग्रहणाधिक्यादभ्यस्तस्य वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः॥ नौति नुतः नुवन्ति। नौषि नुथः नुथ। नौमि नुवः नुमः। नुयात् नुयातां नुयुः। नौतु नुतात् नुतां नुवन्तु। अनौत् अनुतां अनुवन्। नूयते। एवं। ष्टुञ् स्तुतौ। स्तौति स्तवीति। स्तुतः स्तुवन्ति। स्तुते स्तुवाते स्तुवते। स्तूयते। ऊर्णुञ् आ.

ऊर्णोतेर्गुणः ॥ १३३ ॥ ऊर्णोतेर्गुणो भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । प्रोर्णोति । वृद्धिग्रहणाधिक्यात् अभ्यस्तस्य पृथक्करणाद्वा प्रोर्णाति प्रोर्णुत प्रोर्णुवन्ति । प्रोर्णोषि प्रोर्णाषि प्रोर्णुथ प्रोर्णुथ । प्रोर्णोमि प्रोर्णौमि प्रोर्णुवः प्रोर्णुमः । प्रोर्णुते प्रोर्णुवाते प्रोर्णुवते । प्रोर्णुयात् प्रोर्णुयाता प्रोर्णुयुः । प्रोर्णुवीत । प्रोर्णोतु प्रोर्णौतु प्रोर्णुता प्रोर्णुवन्तु । प्रोर्णुता प्रोर्णुवाता प्रोर्णुवता ।

ह्यस्तन्या च ॥ १३४ ॥ ऊर्णुञ इत्येतस्य ह्यस्तन्या गुणो भवति व्यञ्जनादौ वचने परे । प्रौर्णोत् प्रौर्णुता प्रौर्णुवन् । प्रौर्णुत प्रौर्णुवाता प्रौर्णुवत । प्रोर्णूयत इत्यादि । विद ज्ञाने । वत्ति वित्तः विदन्ति । विद्यात् विद्याता विद्युः । वत्तु वित्तात् वित्ता विदन्तु ।

विद आम् कृञ पञ्चम्या वा ॥ १३५ ॥ विदः परे आम् भवति तत्र कृञ् प्रयुज्यते पञ्चम्या । आमि विदेरगति गुणो न भवति । विदां करोतु विदांकुरुतात् विदांकुरुता विदांकुर्वन्तु । विदांकुरु । अवत् अवित्ता अविदन् ।

विदादेर्वा ॥ १३६ ॥ विद आदन्ताद् द्विषश्चान् उस वा भवति ह्यस्तन्यां । अविदुः । विद्यत । एवं ह्यस्तन्यां । आदन्तात् । प्सा भक्षणे । अप्सात् अप्साता । अप्सन् ।

आकारस्योसि ॥ १३७ ॥ आकारस्य लोपो भवति उसि परे । अप्सुः । रा ला आदाने । अलात् अलाता अलान् अलुः । अरात् अराता अरान् अरुः । द्विष अप्रीतौ । अद्वेट् अद्विष्टा अद्विषन् अद्विषुः । भावकर्मणो –रायते । लायते प्सायते । द्विष्यते ।

समो गमृच्छप्रच्छिसृश्रुवेत्त्यर्तिदृशाम् ॥ १३८ ॥ सम परस्मात्मनेपदं भवति । संवित्ते संविदाते संविदते ।

वेत्तेर्वा ॥ १३९ ॥ वेत्ते पन्यानेरिर्वा भवति । संविद्रते । सवि
दीत संविदीयाता संविदीरन् । सविद्रा सविदाता मविद्रता संविद्रता ।
ममवित्त ममविदाता समविद्रत रमविदत ॥ इण् गतौ । एति इत ।

इणश्च ॥ ४० ॥ इणश्च यो भवति स्वरादावगुणे । यन्ति । एषि
इथ इथ । एमि इव इम । इयात् इयाता इयु । एतु इतान् इता यन्तु ।
इहि इतात् इतं इत । अयानि । अयाव अयाम । ऐत् ऐता । परापि वृ-
द्धिरिण्मात्राश्रितेन यत्वेन बाध्यते । सावकाशानवकाशयोरनवकाशो विधि-
र्बलवान् । इति न वृद्धि । इणश्चेति यत्व ।

एतेर्ये ह्यस्तन्याम् ॥ १४१ ॥ एतेर्ये परे अटोऽवर्णस्य दीर्घो भ-
वति ह्यस्तन्या । आयन् । ऐ ऐतं ऐत । आय ऐव ऐम । दुह् प्रपूरणे ।

दादेर्घः ॥ १४२ ॥ दादेर्हस्य घो भवति धुट्यन्ते च ।

घटधभेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥ १४३ ॥ एभ्य धात्ववर्तिभ्य परयो-
स्तथोर्धो भवति । दोग्धि दुग्ध दुहन्ति ।

तृतीयादेर्घढधभान्तस्य धातोरादिचतुर्थत्वं स्ध्वोः ॥ १४४ ॥
घढधभान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्ध्वो परत । धोक्षि दुग्ध
दुग्ध । दोह्मि दुह्व दुह्म । दुग्धे दुहाते दुहते । दुह्यात् दुह्याता दुह्यु ।
दुहीत दुहीयाता दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धा दुहन्तु । दुग्धि
हेधि । दुग्धि दुग्धात दुग्ध दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धा दु-
हाता दुहता ।

लोपे च दिस्योः ॥ १४५ ॥ घढधभान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य
चतुर्थत्व भवति दिस्योर्लोपेऽपि । अधोक् अदुग्धा अदुहन् । अधोक् अदुग्ध
अदुग्ध । अदोह अदुह्व अदुह्म । अदुग्ध अदुहाता अदुहत । लिह् आस्वादने ।

हो ढः ॥ १४६ ॥ धातोर्हस्य ढो भवति धुट्यन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो भवति उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीढ लिहन्ति । लेक्षि लीढ लीढ । लेह्मि लिह्व लिह्म । लीढे लिहाते लिहते । लिक्षे लिहाथे लीढ्वे । लिहे लिह्वहे लिह्महे । लिह्यात् । लिहीत । लेढु लीढात् लीढा लिहन्तु । लेढि लीढात् लीढ लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीढा लिहाता लिहता । लिक्ष्व लिहाथा लीढ्व । लेहै लेहावहै लेहामहै । अलेट् अलीढा अलिहन्–अली ढ । लिह्यते ॥ इत्यदादि समाप्त. ।

अथ जुहोत्यादिगणः

हु दानादनयो ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेश्च परस्य विकरणस्य लुग्भवति ।

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ धातोरवयवस्या नभ्यासस्य एकस्वरस्याद्यस्य वर्णस्य द्विर्वचन भवति । इति वर्त्तते ।

जुहोत्यादीना सार्वधातुके ॥ १५० ॥ जुहोत्यादीना द्विर्वचनं भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वोऽभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य धातो पूर्वोऽवयवोऽभ्याससज्ञो भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जुहोति जुहुत ।

द्वयमभ्यस्तम् ॥ १५३ ॥ धातोरभ्यास इतरश्चेति द्वयमभ्यस्तसंज्ञ भवति ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ १५४ ॥ अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य लोपो भवति ।

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ १५५ ॥ जुहोते उकारस्य वकारो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । जुह्वति । जुहोषि जुहुथ जुहुथ । जुहोमि जुहुव जुहुम ॥ इत्यादि । ओहाङ् गतौ ।

भृञ्हाङ्माङामित् ॥ १५६ ॥ भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषामभ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके परे ।

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥ १५७ ॥ उभयेषामभ्यस्तक्र्यादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जिहीते ।

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ १५८ ॥ अभ्यस्तानामाकारस्य लोपो भवत्यगुणे सार्वधाके परे । जिहाते जिहते । जिहीषे जिहाथे जिहीध्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे ॥ जिहीत जिहीयाता जिहीरन् । जिहीता जिहाता जिहता । जिहीष्व जिहाथा जिहीध्व । जिहै जिहावहै जिहामहै । अजिहीत अजिहाता अजिहत ॥ एव माङ् माने शब्दे च । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मिमीमहे । डुधाञ् डुभृञ् धारणपोषणयो ।

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥ १५९ ॥ अभ्यासस्य द्वितीयचतुर्थयो॰ प्रथमतृतीयौ भवत । बिभर्ति बिभृत बिभ्रति । बिभर्षि बिभृथ बिभृथ । बिभर्मि बिभृव बिभृम । बिभृत बिभ्राते बिभ्रत। बिभृष बिभ्राथे बिभृध्वे । बिभ्रे बिभृवहे बिभृमहे ।

ह्रस्वः ॥ १६० ॥ अभ्यासस्य ह्रस्वो भवति । दधाति ।

तयोश्च दधातेः ॥ १६१ ॥ दधातर्धातो आदेस्तृतीयचतुर्थत्व भवति तथो सध्वोश्चागुणे परत । धत्त दधति । दधासि धत्थ धत्थ । दधामि दध्व दध्म । धत्ते दधाते दधते । धत्से दधाथे धद्ध्वे । दधे द-

ध्वहे दध्महे । भावकर्मणोश्च ।

नाम्यन्तानां यणायियन्नाशीश्च्विचेक्रीयितेषु दीर्घः ॥ १६२ ॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यणादीनां ये च्वौ च परे । हूयते ।

अदाप् दाधौ दा ॥ १६३ डुदाञ् दाने । दाण् दाने । दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । एते चत्वारो दारूपाः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पा पाने इत्यतौ धारूपौ । दाप् लवने, दैप् शोधने इत्येतौ वर्जयित्वा दाधा इत्येतौ दासंज्ञो भवत ।

दामागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ ॥ १६४ ॥ दासञ्ज्ञकमारूपकगायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामन्तस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । दीयते । धीयते । माङ् माने शब्दे च । मीयते मीयेते मीयन्ते । कै गै रै शब्दे । गीयते । पीयते । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव । स्थीयते । षो अन्तकर्मणि । अवसीयते । ओहाक् त्यागे । हीयते । जुहुयात् जुहुयातां जुहुयुः । धेट् पा पाने । दध्यात् दध्यातां दध्युः । दधीत दधीयातां दधीरन् । जुहोतु जुहुतात् जुहुतां जुह्वतु । जुहुधि जुहुतात् जुहुतं जुहुत । जुहवानि जुहवाव जुहवाम । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीतां मिमातां मिमतां । मिमीष्व मिमाथां मिमीध्वं । मिमै मिमावहै मिमामहै । बिभर्तु बिभृतां बिभ्रतु । बिभृतां बिभ्राताम् बिभ्रतां । दधातु धत्तात् धत्तां दधतु । अभ्यस्तानामकारस्य इति लोपे प्राप्ते । " लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान् " इति स्वरादेशो भवति ।

दास्त्योरभ्यासलोपश्च ॥ १६५ । दासञ्ज्ञकस्यास्तेश्च हौ परेऽन्तस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च । यथासङ्ख्यं । धेहि धत्तात् धत्तं धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्तां दधातां दधतां । अजुहोत् अजुहुतां ।

अन उस्सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥ १६६ ॥ सिजभ्यस्तवि-दादिभ्य परस्य अन उस् भवति । अभुव ।

अभ्यस्तानामुसि ॥ १६७ ॥ अभ्यस्ताना गुणो भवति उसि परे। अजुहवु । अजुहो अजुहुत अजुहुत । अजुहव अजुहुव अजुहुम । अजिहीत अजिहीता अजिहत । अबिभ अबिभृता अबिभरु । अबिभर अबिभृत अबिभृत । अबिभर अबिभृव अबिभृम । अमिमीत अमिमाता अमिमत । अमिमीत अमिमाता अमिमत । अमिमीथा अमिमाथा अमिमीध्व । अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अदधात् अदधा ।

आकारस्योसि ॥ १६८ ॥ आकारस्य लोपो भवति उसि परे । अदधु । अधत्त अदधाता अदधत । निभी भये । निभेति निभित निभीत ।

भियो वा ॥ १६९ ॥ भियो वा इकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे ।

य इवर्णस्यासयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥ १७० ॥ असयोगपूर्वस्या-नेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति स्वरादावगुणे परे । बिभ्यति इत्यादि । ह्री लज्जाया ।

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥ १७१ ॥ अभ्यासस्यादिव्य-ञ्जनमवशेष्यं भवति । अनादेर्लोप इत्यर्थः । जिह्रेति जिह्रीत । स्वरादाविव र्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवाविति इयादेश । जिह्रियति । ओहाक् त्यागे । जहाति जहीत ।

जहातेर्वा ॥ १७२ ॥ जहाते सार्वधातुके व्यञ्जनादावगुणे परे आकार इकारादेशो भवति वा । जहित जहीत जहति । जहामि । उभयेषामीकारो

व्यञ्जनादावद । जहीथ जहिथ ज्हीथ जहिथ । ज्हामि ज्हीव जहिव ज्हीम जहिमः ।

लोप सप्तम्या जहाते ॥ १७३ ॥ जहातेरन्तस्य लोपो भवति सप्तम्या व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जह्यात् जह्याता ज्ह्यु । जहातु जहीतात् जहितात् जहीता जहिता ज्हतु ।

आत्व वा हौ ॥ १७४ ॥ जहातरन्तस्य आत्व ईत्वमिव च भवति वा हौ परे । जहाहि जहिहि जहीहि ज्हीतात् जहितात् जहीत जहित जहीत जहित । जहानि जहाव जहाम । अजहात् अजहीता अजहिता अजहु । अजहा अजहीत अजहित अजहीत अजहित । अजहा अजहिव अजहीव अजहिम अजहीम । इत्यादि । ऋ सृ गतौ । पॄ पालनपूरणयो ।

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ १७५ ॥ अनयोरभ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके परे ।

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ १७६ ॥ अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतोऽसवर्णे परे । इयर्ति इयृत इयृति । इयर्षि इयृथ इयृथ । इयर्मि इयृव इयृम । इयृयात् इयृयाता इयृयु । इयर्तु इयृतात् इयृता इयृतु । इयृहि इयृतात इयृत इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐय ऐयृता ऐयरु । ऐय ऐयृत ऐयृत । ऐयर ऐयृव ऐयृम । गुणोर्तिसयोगाद्योरिति गुण । भावे–अर्यते ।

ऋवर्णस्याकार ॥ १७७ ॥ अभ्यासस्य ऋवर्णस्याकारो भवति । ससर्ति ससृत सस्रति । ससृयात् ससृयाता ससृयु । ससर्तु ससृतात् ससृता ससृतु । अससः अससृता अससरु ।

यणाशिषोर्ये ॥ १७८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणाशिषोर्ये

परे । स्त्रियते । पिपर्ति पिपृत पिप्रति । पिपृयात् पिपृयाता पिपृयु । पिपर्तु पिपृतात् पिपृता पिप्रतु । अपिप अपिपृता अपिपरु । णिजिर् शौचपोषणयो । विजिर् पृथग्भावे । विपॢ व्याप्तौ । विष् शब्दे ।

निजिविजिविषा गुणः सार्वधातुके ॥ ७९ ॥ निजादीनामभ्यस्तस्य गुणो भवति सार्वधातुके परे ।

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ ८० ॥ चवर्गस्य किर्भवति असवर्णे धुटि परे अन्ते च । नेनेक्ति नेनिक्त नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थ नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्व नेनिज्म । नेनिज्यात् नेनिज्याता नेनिज्यु । नेनेक्त नेनिक्तात् नेनिक्ता नेनिजतु । नेनेग्धि नेनिक्तात् नेनिक्त नेनिक्त ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥ १८१ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे। नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । अनेनेक् अनेनिक्ता अनेनिजु । अनेनेक् अनेनिक्त अनेनिक्त। अनेनिजं अनेनिज्व अनेनिज्म। वेवेक्ति वेविक्त. वेविजति । वेविज्यात् वेविज्याता वेविज्यु । वेवेक्तु वेविक्तात् वेविक्ता वेविजतु । वेविग्धि । अवेवेक् अवेविक्ता अवेविजु । वेवेष्टि वेविष्ट वेविषति । वेवेक्षि वेविष्ठ वेविष्ठ । वेवेष्मि वेविष्व वेविष्म । वेविष्यात् वेविष्याता ववि‌ष्यु । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टा वेविषतु । धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु इति तृतीय । ऋवर्णटवर्गरेषा मूर्धन्या इति न्यायात् षकारस्य डकार । वेविड्ढि वेविष्टात् वेविष्ट वेविष्ट । वेविषाणि वेविषाव वेविषाम । अवेवेट् अवेविष्टा अवेविषु । अवेवे अवेविष्ट अवेविष्ट । अवेविष अवेविष्व अवेविष्म । भावकर्मणो -निज्यते । विज्यते । विष्यते । इति जुहोत्यादि ।

अथ दिवादिगणः ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु।

दिवादेर्यन् ॥ १८२ ॥ दिवादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको यन् भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

नामिनो वोरकुर्छुरोर्व्यञ्जने ॥ ८३ ॥ अकुर्छुरोर्वारुपधाभूतस्य नामिनो दीर्घो भवति व्यञ्जने परे । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति दीव्येत् दीव्येतां दीव्येयुः । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यतां दीव्यन्तु । अदीव्यत् अदीव्यतां अदीव्यन् । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते सूयेते सूयन्ते । सूयेत सूयेयातां सूयेरन् । सूयतां सूयेतां सूयन्तां । असूयत असूयेतां असूयन्त । असूयथाः असूयेथां असूयध्वं । असूये असूयावहि असूयामहि । णह बन्धने । नह्यति नह्यतः नह्यन्ति । नह्यसि नह्यथः नह्यथ । नह्यामि नह्यावः नह्यामः । नह्येत् नह्येतां नह्येयुः । नह्येः नह्येतं नह्येत । नह्येयं नह्येव नह्येम । नह्यतु नह्यतात् नह्यतां नह्यन्तु । नह्य नह्यतात् नह्यतं नह्यत । नह्यानि नह्याव नह्याम । नह्यति नह्यतां नह्यन्तां । नह्यस्व नह्येथां नह्यध्वं । नह्यै नह्यावहै नह्यामहै । अनह्यत् अनह्यतां अनह्यन् । अनह्यत अनह्येतां अनह्यन्त । न्यादौ भावकर्मणोश्च । दीव्यते । सूयते । नह्यते । ञिमिदा स्नेहने ।

मिदेः ॥ १८४ ॥ मि इत्येतस्य नाम्युपधस्य धातोर्यन्स्वविकरणे परे गुणो भवति । प्रमेद्यति प्रमेद्यतः प्रमेद्यन्ति । प्रमेद्येत् । प्रमेद्यतु । प्रामेद्यत् । शो तनूकरणे । छो छेदने । षो अन्तकर्मणि । दो अवखण्डने ।

यन्योकारस्य ॥ १८५ ॥ धातोरोकारस्य लोपो भवति यनि परे । श्यति श्यतः श्यन्ति । श्यसि श्यथः श्यथ । श्यामि श्यावः श्यामः । छ्यति

च्वौ च परे । सुयते सुयेते । अशूङ् व्याप्तौ । अश्नुते ।

नोर्विकरणस्य ॥ १९३ ॥ नुविकरणस्योकारस्य सयोगपूर्वस्य उवादेशो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । अश्नुवाते अश्नुवते । चिञ् चयने । चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते । सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः । अश्नुवीत अश्नुवीयाताम् अश्नुवीरन् । अश्नुवीथाः अश्नुवीयाथाम् अश्नुवीध्वम् । अश्नुवीय अश्नुवीवहि अश्नुवीमहि चिनुयात् । चिन्वीत । सुनोतु सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसयोगात् ॥ १९४ ॥ असयोगपूर्वान्नुविकरणाच्च परस्य हेर्लोपो भवति । सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । सुनवानि सुनवाव सुनवाम । अश्नुताम् अश्नुवाताम् अश्नुवताम् । अश्नुष्व अश्नुवाथाम् अश्नुध्वम् । अश्नवै अश्नवावहै अश्नवामहै । चिनोतु चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु । चिनुताम् चिन्वाताम् । चिनुष्व चिन्वाथाम् चिनुध्वम् । चिनवै चिनवावहै चिनवामहै । असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । आश्नुत आश्नुवाताम् आश्नुवत । अचिनोत् अचिनुत । इत्यादि । इति स्वादिः ।

अथ तुदादिगणः ।

तुद् व्यथने ॥

तुदादेरनि ॥ १९५ ॥ तुदादेर्गुणो न भवति अनि परे । तुदति तुदतः तुदन्ति । मृङ् प्राणत्यागे ।

इरन्यगुणे ॥ १९६ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति अगुणे अनि विकरणे परे । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ । म्रियते म्रियेते म्रियन्ते । मुच्लृ मोक्षणे ।

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥ १९७ ॥

मुचादः स्वरान्नकारागमो भवत्यनि विकरणे परे । मुञ्चति मुञ्चत मुञ्चन्ति । लुप्लृङ् छेदन । विद्लृञ् लाभे । लिप् उपदेहे । षिचिर् क्षरणे । लुम्पति लुम्पते । विन्दति विन्दत । लिम्पति लिम्पत । सिञ्चति । सिञ्चत । इति मुचादि । तुन्तु । म्रियत । मुञ्चेत् । मुञ्चेत । तुन्त । म्रियता । मुञ्चन्तु । मुञ्चता । अतुन्त् । अम्रियत । अमुञ्चत् । अमुञ्चत अमुञ्चेता अमुञ्चन्त । अमुञ्चथा अमुञ्चेथा अमुञ्चध्व । अमुञ्चे अमुञ्चावहि अमुञ्चामहि । भावकर्मणो –तुद्यत ।

यणाशिषोर्य ॥ १९८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणादिषोर्ये परे । म्रियत । मुच्यत । लुप्यत । विद्यत । लिप्यत । सिच्यत इत्यादि कॄ विक्षेपे । गॄ निगरणे ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य इर् भवत्यगुणे पर । किरति । गिरति ।

वा स्वरे ॥ २०० ॥ गिरतश्चुतर्लश्रुतिर्भवति वा स्वर परे । गिरति गिरत गिलन्ति । इररोरीन्यो । कार्यत गीर्यते इत्यादि ।

तुदादि समाप्त ।

अथ रुधादिगणः ।

रुधिर् आवरणे ।

स्वराद्रुधादे. परो नशब्द ॥ २०१ ॥ रुधादर्गणस्य स्वरात्परो विकरणसंज्ञको नकारागमो भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । णत्व धढधभेभ्यस्तथोर्धोध । धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु । रुणद्धि ।

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोप. ॥ २०२ ॥ रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपो भवति अगुण सार्वधातुक पर । रुन्द्ध रुन्धन्ति । रुन्त्स । रुन्धाथे

रुन्वे । रुन्धे रु ध्वहे रुन्ध्महे । भुज पालनाभ्यवहारयो ।

अशनार्थे भुजा ॥ २०३ ॥ अशनार्थे भुज रुधादिर्भवति । इति रुधादि । भुङ्क्ते भुञ्जाते भुञ्जते । भुङ्क्षे भुञ्जाथे भुङ्ग्ध्वे । भुञ्जे भुञ्ज्वहे भुञ्ज्महे । युजिर् योगे । युनक्ति युङ्क्तः युञ्जन्ति ॥ युङ्क्ते । युङ्क्षे । युञ्जाथे युङ्ग्ध्वे । युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्ज्महे । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । भुञ्जीत । युञ्ज्यात् युञ्जीत । रुणद्धु रुन्द्धात् रुन्द्धां रुन्धन्तु । रुन्द्धि । रुन्द्धात् रुन्द्ध रुन्द्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम । भुङ्क्तां भुञ्जाता भुञ्जतां । भुङ्क्ष्व भुञ्जाथां भुङ्ग्ध्वं । भुनजै भुनजावहै भुनजामहै । युनक्तु युङ्क्तात् युङ्क्तां युञ्जन्तु । युङ्ग्धि युङ्क्तात् युङ्क्त युङ्क्त । युनजानि युनजाव युनजाम । युङ्क्तां । अरुणत् अरुणद् अरुन्धां अरुन्धन् ।

सोऽपदान्ते वा ॥ २०४ ॥ दधोरत्वं वा स्यात् तत्रापि शब्दनहुट्-भावात् ।

सोऽपदान्तेऽरफग्रह्नत्योरपि ॥ २०५ ॥ पदान्ते वर्तमानयोर्दधोरवं वा स्यात् ह्यस्तन्या मध्यमपुरुषैकवचने । अरुणत्व अरुणस्त्व । अरुन्द्धं । अरुन्द्ध । अरुणध अरुन्ध्व अरुन्ध्म । अभुङ्क्त अभुञ्जाता अभुञ्जत । अभुङ्क्थाः अभुञ्जाथां अभुङ्ग्ध्वं । अभुञ्जि । अभुञ्ज्वहि अभुञ्ज्महि । अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्तां अयुञ्जन् । अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्तं अयुङ्क्त । अयुनज अयुञ्ज्व अयुञ्ज्म । अयुङ्क्त अयुञ्जाता अयुञ्जत । अयुङ्क्थाः अयुञ्जाथां अयुङ्ग्ध्वं । अयुञ्जि अयुञ्ज्वहि अयुञ्ज्महि । भावकर्मणो । रुध्यते रुध्येत रुध्यतां । भुज्यते भुज्येत भुज्यतां । भिदिर् विदारणे । छिदिर् द्वैधीकरणे । भिनत्ति । छिनत्ति । भिन्द्यात् । छिन्द्यात् । भिनत्तु । छिनत्तु । अभिनत् अभिन्तां अभिन्दन् । अभिनत्त्व अभिनस्त्व अभिन्त्तं अभिन्त । अभिनद अभिन्द्व अभिन्द्म । अच्छिनत् अच्छिन्ताम् अच्छि

न्दन । अच्छिनत्त्व अच्छिन्त्व अच्छिन्त अच्छिन्त । अच्छिन्दम् अच्छिन्द्व अच्छिन्म । इति रुधादि ।

अथ तनादिगणः ।

तनु विस्तारे ।

तनादेरु॰ ॥ २०६ ॥ तनादेर्गणाद्विकरणसंज्ञक उर्भवति कर्तरि विहित सार्वधातुके परे । तनोति तनुत तन्वन्ति । मनुङ् अवबोधने । मनुते मन्वाते मन्वते । मनुषे मन्वाथे मनुध्वे । मन्वे मनुवहे मन्वहे मनुमहे मन्महे । डुकृञ् करणे । करोति ।

करोतेः ॥ २०७ ॥ करोतेरकारस्य उकारो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । कुरुत कुर्वन्ति । करोषि कुरुथ कुरुथ । करोमि ।

करोतेर्नित्यम् ॥ २०८ ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं लोपो भवति वमो परतः । कुर्वः कुर्मः । कुरुते कुर्वाते कुर्वते । भावकर्मणोश्च । तन्यते मन्यते ।

ये च ॥ २०९ ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं लोपो भवति ये च परे । कुर्यात् कुर्वीत तनोतु तनुतात् तनुता तन्वन्तु ।

उकाराच्च ॥ २१० ॥ उकाराच्च विकरणात्परस्य हेर्लोपो भवति । तनु तनुतात् तनुत तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम । मनुता मन्वाता मन्वता । करोतु कुरुतात् कुरुता कुर्वन्तु । कुरुता । अतनोत् अतनुता अतन्वन् । अतनो । अमनुत अमन्वाता अमन्वत । अमनुथा अमन्वाथा अमनुध्व । अमन्वि अमनुवहि अमन्वहि अमनुमहि अमन्महि । अकरोत् अकुरुता अकुर्वन् । अकुरुत । भावकर्मणो । तन्यते । मन्यते । " भावकर्मणोश्च । यणाशिषोर्ये " इतीकारागमः । क्रियते । इति तनादि ।

अथ क्र्यादिगणः ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

ना क्र्यादेः ॥ २११ ॥ क्र्यादेर्विकरणसञ्ज्ञको ना भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । क्रीणाति । उभयेषामिति ईकार । क्रीणीत ।

क्र्यादीना विकरणस्य ॥ २१२ ॥ क्र्यादीना वकरणाकारस्य लोपो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । क्रीणन्ति । वृञ सभक्तौ । वृणीते वृणात वृणते । ग्रहञ उपादाने ।

सपरस्वरायाः सम्प्रसारणमन्तस्थायाः ॥ २१३ ॥ परेण धातु स्वरेण सह अन्तस्थाया सम्प्रसारण भवति । इत्यधिकृत्य ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिव्रश्चिभ्रस्जीनामगुणे ।२१४। ग्रहादीनामन्तस्थाया परेण स्वरण सह सम्प्रसारण भवत्यगुणे परे । किं सम्प्रसारण ?

सम्प्रसारण ऽवृतोऽन्तस्था निमित्ता ॥ २१५ ॥ अन्तस्था निमित्ता इ उ ऋत सप्रसारणसज्ञा भवन्ति । गृह्णाति गृह्णीत गृह्णन्ति । गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते । ज्या वयोहानौ । जीनाति । भावकर्मणोश्च । जीयते । वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति वयत वयन्ति । वयते । ऊयते । व्यध ताडने । विध्यति विध्यते । वश कान्तौ ।

छशोश्च ॥ २१६ ॥ छशोश्च षो भवति धुट्यन्ते च । वष्टि उष्ट उशन्ति । वक्षि उष्ठ उष्ठ । वश्मि उश्व उश्म । उश्यते । व्यच व्याजीकरणे । विचति विचत विचन्ति । विच्यते । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । पृच्छति पृच्छत पृच्छन्ति । पृच्छ्यते । व्रश्चू छेदने । वृश्चति । वृश्च्यते । भ्रस्ज पाके । लवर्णतवर्गलसा इति न्यायात् भृज्जति । भृज्जत । त्रिषु व्यञ्जनेषु सयुज्यमानेषु सजातीयानामेकव्यञ्जनलोप । क्रीणीयात् । वृणीत । गृह्णीयात् गृह्णीत । क्रीणातु

क्रीणीतात् क्रीणीताम् । क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीतात् क्रीणीत क्रीणीत । क्रीणानि क्रीणीव क्रीणीम । वृणीत । गृह्णातु गृह्णीतात् गृह्णीता गृह्णन्तु ।

आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥ २१७ ॥ व्यञ्जनान्तात् क्र्यादेर्विकरण मज्ञक आनो भवति हौ परे । गृहाण गृह्णीतात् गृह्णीत गृह्णीत । गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम । गृह्णीता । अक्रीणात् अक्रीणीता अक्रीणन् । अक्रीणा अक्रीणीत अक्रीणीत । अक्रीणा अक्रीणीव अक्रीणीम । अवृणीत अवृणाता अवृणत । अवृणीथा अवृणाथा अवृणीध्व । अवृणि अवृणीवहि अवृणीमहि । अगृह्णात । अगृह्णीत । भावकर्मणो —विक्रीयत । व्रियत । गृह्यते । पूञ् पवन ।

प्वादीना ह्रस्व ॥२१८। प्वादीना ह्रस्वो भवति स्वविकरणे पर । पुनाति पुनीत पुनन्ति । पुनीयात् पुनीयाता पुनीयु । पुनातु पुनीतात् पुनीता पुनन्तु । पुनीहि पुनीतात् पुनीत पुनीत । पुनानि पुनाव पुनाम । अपुनात अपुनीता अपुनन् । अपुना अपुनीत अपुनीत । अपुना अपुनीव अपुनीम । एवं लञ छेदने । लुनाति । लुनीत लुनन्ति । अलुनात् । ज्ञा अवबोधने ।

ज्ञश्च ॥ २१९ ज्ञश्च स्वविकरणे जा भवति । जानाति जानीत जानन्ति । जानीयात् । जानातु जानीतात् जानीता जानन्तु । अजानात् अजानीता अजानन् । इति क्र्यादि ।

अथ चुरादिगणः ।

चुर स्तेये ।

चुरादेश्च ॥ २२० ॥ चुरादे कारितसज्ञक इन् भवति स्वार्थे । उपधाया गुण ।

ते धातवः ॥ २२१ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ता धातुसंज्ञा भवन्ति । अन् विकरण कर्त्तरि । अनि च विकरणे इति गुण । चोरयति चोरयत चोरयन्ति । मत्रि गुप्तभाषणे । 'अनिदनुबन्धानामगुणे' अत एव इदनु बन्धाना धातूना नुरागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । मन्त्रयते मन्त्रयेत मन्त्रयन्ते ॥ वृञ आवरणे ।

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥ २२२ ॥ अस्योपधाया दीर्घो भवति नाम्यन्ताना वृद्धिर्भवति इन् इच् अट् एषु परत । वारयति वारयत वारयन्ति । वारयत । भावकर्मणोश्च ।

कारितस्यानामिड्विकरणे ॥ २२३ कारितस्य लोपो भवति आमिड्विकरणवर्जित प्रत्यये पर

स्वरादेश॰ परनिमित्तक पूर्वविधि प्रति स्थानिवत् ॥ २२४ ॥ स्वरादेश परानिमित्त पूर्ववर्णस्य विधि प्रति स्थानिवद्भवति । चोर्यते । वार्यते । गुडि सांज पल रक्षणे । गुण्डयति । सञ्जयति पालयति । उपधा भूतस्येति किं ? अर्च पूजाया । अर्चयति । चोरयेत । मन्त्रयेत् । वारयेत । चारयतु । मन्त्रयता । वारयतु । वारयता । अचोरयत । अमन्त्रयत । अवारयत । गुण्डयेत् । गुण्डयतु । अगुण्डयत् सजयेत सजयतु असजयत । पालयेत् पालयतु । अपालयत् । अर्चयेत । अर्चयतु । आर्चयत् । भाव कर्मणोश्च । गुण्ड्यते । सज्यते । पाल्यते । अर्च्यते इत्यादि । एव सर्व मुन्नेय । इति चुरादि ।

सार्वं तीर्थकराख्यानं धातोस्तत्प्रकृतेरभूत् ।
शास्त्रमेतत् तत्र मुख्यं सार्वधातुकमुच्यते ॥ १ ॥

इत्याख्याते सार्वधातुक ।

अथाऽसार्वधातुकमुच्यते ।

भूतकरणात्यश्च ॥ २२५ ॥ ज्ञात अतीतमात्रे अद्यतनी भवति । अयमेनोऽद्यतन ।, तत्रातीतेऽद्यतनी भवति । भू सत्तायां ।

सिजद्यतन्याम् ॥ २२६ । धातो सिज्भवति अद्यतन्या परत ।

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरयकारादेः ॥ २२७ ॥ धातो परस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादाविटागमो भवति ।

इणिकस्थादापिबतिभूभ्य. सिचः परस्मै ॥ २२८ ॥ इणादिभ्य [1]परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदे पर ।

भवतेः सिज्लुकि ॥ २२९ ॥ भुव इडागमो न भवति सिज्लुकि ।

भुवः सिज्लुकि ॥ २३० ॥ भुवो गुणो न भवति सिज्लुकि । अभूत् अभूता ।

भुवो वोन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥ २३१ ॥ भूधातोरन्त वकारागमो भवति परोक्षाद्यतन्यो स्वरे परे । अभूवन् । अभू अभूतं अभूत । अभूव अभूव अभूम । इण् गतौ ।

इणो गाः ॥ २३२ ॥ इणो गा भवत्यद्यतन्या परत ।

अनिडेकस्वरादातः ॥ २३३ ॥ एकस्वरादाकारात्परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अगात् अगाता ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २३४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवत्यसार्वधातुक स्वरादावगुणे पर । अगु । अगा अगात अगात । अगाम् अगाव अगाम । इक् स्मरणे ।

इकोऽपि ॥ २३५ ॥ इकोऽपि गा भवत्यद्यतन्या परत । इङि-

---

१ इणस्था—इत्यादि सूत्र हस्तलिखिते पुस्तके वर्तते । इक तत्र न गृह्यत

कावध्युपसर्गे न व्यभिचरत । अध्यगात् अध्यगाता अध्यगु । अस्थात् अस्थाता अस्थु । अधात् । अदात् । इत्यादि ।

इङ अध्ययने ।

अद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्गी वा ॥ २३६ ॥ अद्यतनीक्रियातिपत्त्योरात्मनेपदे परे ईङो वा गी आदेश इष्यते ।

इवर्णादश्विश्रिडीङशीङ. ॥ २३७ ॥ श्विश्रिडीङशीङवर्जितादेकस्वरादिवर्णात्परमसार्वधातुकमनिट् भवति । आदेशत्वादगुणित्व । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्यगीष्ठाः अध्यगीषाथाम् ।

सिचो धकारे ॥ २३८ ॥ सिचो लोपो भवति धकारे परे ।

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥ नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति । अध्यगीढ्वम् । अध्यगीषि अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि । पक्षे स्वरादीनां वृद्धिरादेः । अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत । अध्यैष्ठाः अध्यैषाथाम् अध्यैढ्वम् । अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि । परस्मै इति किम् ?

भुवः प्राप्तौ ॥ २४० ॥ भूधातोः प्राप्तावात्मनेपदी भवति । अभविष्ट अभविषाताम् अभविषत । अभविष्ठाः अभविषाथाम् अभविढ्वम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । समनुभविष्यध्वे इति स्यात् रुचादि ।

स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २४१ ॥ स्थादासंज्ञकयोरन्तस्य इर्भवति अद्यतन्यामात्मनेपदे परे ।

स्थादोश्च ॥ २४२ ॥ स्थादासंज्ञकयोर्गुणो न भवति अनिटि सिचाशिषोश्चात्मनेपदे परे ।

ह्रस्वाच्चानिटः ॥ २४३ ॥ ह्रस्वात्परस्य अनिटः सिचो लुग्भवति

धुटि परे ॥ समस्थित समस्थिषातां समस्थिषत । समस्थिथाः समस्थिषाथां समस्थिध्वं । समस्थिषि समस्थिष्वहि समस्थिष्महि ॥ अदित अदिषातां अदिषत । अदिथाः अदिषाथां अदिध्वं । अदिषि अदिष्वहि । अदिष्महि । ऐधिष्ट ऐधिषातां ऐधिषत । ऐधिष्ठाः ऐधिषाथां ऐधिध्वं । ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि ।

पचिवचिसिचिरुचिमुचेश्चात् ॥ २४४ ॥ एभ्यः पञ्चभ्यः परम-सार्वधातुकमनिड् भवति ।

अस्य च दीर्घः ॥ २४५ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटामुपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

सिचः ॥ २४६ ॥ सिचः परयोर्दिस्योरादिरीड्भवति । अपाक्षीत् ।

धुटश्च धुटि ॥ २४७ ॥ धुटः परस्य सिचो लोपो भवति धुटि परे । अपाक्तां अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म । अपक्त अपक्षातां अपक्षत । अपक्थाः अपक्षाथां अपग्ध्वं । अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि । वद व्यक्तायां वाचि ।

वदव्रजरलन्तानां च ॥ २४८ ॥ वदव्रजरलन्तानामुपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

इटश्चेटि ॥ २४९ ॥ इटः परस्य सिचो लोपो भवति ईटि परे । अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः । ध्वंज ध्वज व्रज व्रज गतौ । प्राव्राजीत् प्राव्राजिष्टां प्राव्राजिषु । वर ईप्सायां । अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः । चर गतिभक्षणयोः । अचारीत् अचारिष्टां अचारिषुः । फल निष्पत्तौ । अफालीत् अफालिष्टां अफालिषुः । शल श्वल आशुगतौ । अशालीत् । अशालिष्टां अशालिषुः । अशालीः अशालिष्टं अशालिष्ट । अशालिषं अशालिष्व अशालिष्म ।

व्यञ्जनादीनां सेटामनेदनुनन्धक्षयन्तक्षणश्वसवधा वा ॥ २५० ॥ एदनुनन्धक्षयन्तक्षणश्वसवर्जितानां सेटां व्यञ्जनादीनां धातूनां उपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति वा परस्मैपदे सिचि परे । रद विलेखने अरादीत् अरादिष्टां अरादिषुः अरदीत् अरदिष्टां अरदिषुः । णद अव्यक्ते वाचि अणादीत् अणादिष्टां अणादिषुः अणदीत् अणदिष्टां अणदिषुः व्यञ्जनादीनामिति किं

माड्योगेऽद्यतनी ॥ २५१ ॥ माड्योगे वर्तमाने अद्यतनी भवति । अट पट इट किट कट गतौ । मा भवानटीत् मा भवन्तावटिष्टां । मा भवन्तोऽटिषुः । मा त्वमटीः मा युवामटिष्टं मा यूयमटिष्ट । मा अटिषं मा आवामटिष्व । वयमटिष्म सेट इति किं? अपाक्षीत् अपाक्तां अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म निसमुपधाभूतस्येति किं? अव रक्ष पालने । अरक्षीत् अरक्षिष्टां अरक्षिषुः । अरक्षीः अरक्षिष्टं अरक्षिष्ट । अरक्षिषं अरक्षिष्व अरक्षिष्म तक्ष त्वक्ष तनूकरणे अतक्षीत् । अत्वक्षीत् अन्त्येति किं? मुष स्तेये । अमोषीत् अमोषिष्टां अमोषिषुः । कुष निष्कर्षे । अकोषीत् अकोषिष्टां अकोषिषुः । वर्जन किं? खगे हसने अखगीत् अखगिष्टां अखगिषुः रगे शङ्कायां । अरगीत् । कगे नोच्यते । अकगीत् अकगिष्टां अकगिषुः ग्रहञ् उपादाने ॥ अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषुः । इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायामिति दीर्घः । वह परकल्कने । रह त्यागे । अरहीत् अरहिष्टां अरहिषुः । टुवमु उद्गिरणे । अवमीत् । क्रमु पादविक्षेपे । अक्रमीत् अक्रमिष्टां अक्रमिषुः । चमु छमु जमु झमु जिमु अदने । अचमीत् अच्छमीत् । अजमीत् । अझमीत् । अजमीत् अजिमिष्टां अजिमिषुः । व्यय क्षये । अव्ययीत् अव्ययिष्टां अव्ययिषुः । अयै वय मय पय तय चय रय णय गतौ । आयीत् । अवयीत् । अमयीत् ।

अपयीत् । अतयीत् । अचयीत् । अरयीत् । अनयीत् अनयिष्टा अनयिषु । कण निमीलने । अकणीत् । क्षण क्षुण हिंसायां । अक्षणीत् । श्वस प्राणने । अश्वसीत् अश्वसिष्टा अश्वसिषु । हनु हिंसागत्योः । अद्यतन्या च वधादेशः । अवधीत् अवधिष्टा अवधिषु । इत्यादि । टुणदि समृद्धौ । अनन्दीत् अनन्दिष्टा अनन्दिषु । श्रसु भ्रसु अवस्रंसने । ध्वस गतौ च । अश्रसिष्ट अश्रसिषाता अश्रसिषत । अश्रसिष्ठा अश्रसिषाथा अश्रसिध्व । अश्रसिषि अश्रसिष्वहि अश्रसिष्महि । अश्रसिष्ट अश्रसिषाता अश्रसिषत । अध्वसिष्ट । ध्येञ् स्मरणे ।

सन्ध्यक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २५२ ॥ सन्ध्यक्षरान्तानां धातूनां आकारो भवति अविकरणे परे ।

यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ २५३ ॥ एषामिडागमः सकारपूर्वो भवति परस्मैपदे सिचि परे । यमु उपरमे । अयसीत् अयसिष्टा अयसिषु । रमु क्रीडायां । अरसीत् अरसिष्टा अरसिषु ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ २५४ ॥ विआङ्परिभ्यः परस्य रमुधातोः परः परस्मैपदं भवति ॥ व्यरसीत् । णमु प्रह्वत्वे शब्दे । अनसीत् । अव्यासीत् अव्यासिष्टा अव्यासिषु । अव्यास्त अव्यासाता अव्यासत ।

सणनिटः शिडन्तान्नाम्युपधाददृशः ॥ २५५ ॥ दृशवर्जितात् नाम्युपधादनिटः शिडन्ताद्धातोः सण् भवति अद्यतन्यां परतः सिचोऽपवादः । रिश रुश हिंसायां । क्रुश आह्वाने रोदने च । लिश विच्छ गतौ । कुश हरणदीप्त्योः ।

रिशिरुशिक्रुशिलिशिविशिदिशिद्विषिस्पृशिमृशिदंशोः शात् ॥ २५६ ॥ एभ्यः परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अरिक्षत् अरिक्षता अरिक्षन् । अरिक्षः अरिक्षत अरिक्षत । अरिक्षं अरिक्षाव अरिक्षाम । अक्रुक्षत्

अक्रक्षतां अक्रुक्षन् । अक्रुक्ष अक्रुक्षत अक्रुक्षन ।

सणो लोपः स्वरे बहुलं ॥ २५७ ॥ सणोऽस्य लोपो भवत्यबहुले स्वरे परे । अक्रुक्षि अक्रुक्षाव अक्रुक्षाम । विश प्रवेशने । अविक्षत् । त्विष दीप्तौ ।

त्विषिपुष्यतिकृषिश्लिष्यतिद्विषिपिषिपिषिनिपिशिपिशुपितुपिदुपः पात ॥ २५८ ॥ एभ्य परसमार्वधातुकमनिट् भवति । अत्विक्षत् अत्विक्षता अत्विक्षन् । कृप विलेखने । अकृक्षत् अकृक्षता अकृक्षन् । श्लिष आलिङ्गने । अश्लिक्षन् । द्विष अप्रीतौ । अद्विक्षन् । पिष्लृ सञ्चूर्णने । अपिक्षन् । विष्लृ व्याप्तौ । अविक्षन् । शिष्लृ विशेषणे । तुष तुष्टौ । अतुक्षन् । दुष वैकृत्ये । अदुक्षत् अदुक्षता अदुक्षन् । दुह प्रपूरणे ।

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहेर्हात् ॥ २५९ ॥ एभ्य परसमार्वधातुकमनिट् भवति । अधुक्षत् अधुक्षता अधुक्षन् । दिह उपचये । अधिक्षन् । अनिटामिति किं ? कुष निष्कर्षे । अकोषीत् अकोषिष्टां अकोषिषु । शिटन्तादिति किं ? अभुक्त अभुक्षाता अभुक्षत । अभुक्था अभुक्षाथा अभुग्ध्व । अभुक्षि अभुक्ष्वहि अभुक्ष्महि । नाम्युपधादिति किं ? दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् । प्रकृत्याश्रितमन्तरङ्गं प्रत्याश्रितं बहिरङ्गं । " अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान् । इति घत्वं चतुर्थत्वं च । अदाग्धा अधाक्षुः । अधाक्षीः अदाग्धं अदाग्ध । अधाक्षं अधाक्ष्व अधाक्ष्म । अदृश इति किं ? दृशिर् प्रेक्षणे ।

सृजिदृशोरागमोऽकारः स्वरात्परो धुटि गुणवृद्धिस्थाने ॥२६०॥ सृजिदृशो स्वरात्परोऽकारागमो भवति गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे । अद्राक्षीत् अद्राष्टां अद्राक्षुः ।

भ्रंजादीनां षः ॥ २६१ ॥ भृजादीना षो भवति धुट्यन्ते च । मन विसर्गे । अम्राक्षीत् अम्राष्टा अम्राक्षु । इति भ्वादि ॥

अदेर्घस्लृ सनद्यतन्योः ॥ २६२ ॥ अदर्घस्लृ आदेशो भवति स नद्यतन्यो परत ।

पुषादिद्युताद्यिलृकारानुबन्धार्तिसर्तिशास्तिभ्यश्च परस्मै ॥ २६३॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्या परस्मैपदे । सिचोऽपवाद । अगमत अगमता अगमन् । पुष पुष्टौ ॥ अपुषत अपुषता अपुषन् । शुष शोषणे । अशुषत अशुषता अशुषन् । द्युत शुभ रुच दीप्तौ । अद्युतत अद्युतता अद्युतन । अयुत अद्युतत अद्युतत । अद्युत अद्युताव अद्युताम । अशुभत् । अर चत् । श्वित आवर्णे । अश्वितत् । सु, श्रु, द्रु, दु, ऋठ, गम्लृ, सृप्लृ गतौ ।

अर्तिसर्त्योरणि ॥ २६४ ॥ अर्तिसर्त्योर्गुणो भवति अणि परे । आरत् असरत् । शासु अनुशिष्टौ ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ २६५ ॥ शासेरुपधाया इ द्भवति अण्व्यञ्जनयो परत ।

शासिवसिघसीनां च ॥ २६६ ॥ निमित्तात् पर शासिवसिघ सीना सकार षत्वमापद्यते । अशिषत् । परस्मा इति किं ? व्यद्योतिष्ट व्य द्योतिषाता व्यद्योतिषत । शीङ् स्वप्ने । अशयिष्ट । ब्रुवो वचिरिति वचि रादेश ।

अणस्युवचिख्यातिलिपिसिचिह्वः ॥ २६७ ॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्या परत । असु क्षेपणे ।

अस्यतेस्थोन्तः ॥ २६८ ॥ अस्यतेरन्ते थकारागमो भवत्यणि परे । अपास्थत् अपास्थताम् अपास्थन् ।

अणि वचेरोदुपधायाः ॥ २६९ ॥ वचेरुपधाया ओद्भवति कर्त्तरि

विहितायामद्यतन्यामपि परे । अवोचत् । अवोचतै । एवं प्रक्थने ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २७० ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति स्वरादावगुणेऽसार्वधातुके परे । आख्यन् आख्यता आख्यन् । लिप् उपदेहे । अलिपत् । अनुबन्धितत्वाधिकारालिम्पादीनामात्मनेपदे वा अण् पक्षे सिच् । अलिपत अलिप्त । धुटश्च धुटि सिचो लोपः । अलिपेता अलिप्साता अलिपन्त अलिप्सत । अलिपथा अलिप्था । अलिपेथा अलिप्साथा अलिपध्वं अलिब्ध्वं । अलिपे अलिप्सि अलिपावहि अलिप्स्वहि अलिपामहि अलिप्स्महि । षिचिर् क्षरणे । असिचत् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । आह्वत् आह्वता आह्वन् । आह्वत आह्वेता आह्वन्त । हन् हिंसागत्योः ।

अद्यतन्यां च ॥ २७१ ॥ हन्तेर्वधिरादेशो भवति अद्यतन्यां परे । अवधीत् अवधिष्टां अवधिषुः । 'आत्मनेपदे वा' हन्तेर्वधिरादेशो वा भवति । आङो यमहनौ स्वाङ्गकर्मकौ चेत्यात्मनेपदे भवति ।

हनः ॥ २७२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो भवत्यद्यतन्यां सिच्यात्मनेपदे तथये परे । आहत आहसाता आहसत । अवधिष्ट अवधिषाता अवधिषत ॥ इत्यादि ॥ डु दानादनयोः ।

सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥ २७३ ॥ स्वरान्तानां वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । नामिन एव ।

उतोर्युरुणुस्नुक्षुक्षुवः ॥ २७४ ॥ युरुणुस्नुक्षुक्ष्णुवर्जिताद् स्वरादुदन्तात्परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अद्यौषीत् अद्यौष्टां अद्यौषुः । अधात् अधातां अधुः । स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने । इति इकारादेशः ।

स्थादोश्च ॥ २७५ ॥ स्थादासनकयोर्गुणो न भवति अनिटि सिचाशिषोश्चात्मनेपदे परे । इति गुणनिषेधः । ह्रस्वाच्चानिट इति सिचो

लोप । अधित अधिषाता अधिषत । अधिथा अधिषाथा अधिढ्व ।
अधिषि अधिष्वहि अधिष्महि । समस्थित समस्थिषाता समस्थिषत । इति
जुहोत्यादि ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादीति । अदेवीत् अदेविष्टा अदेविषु ।

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुबन्धाच ॥ २७६ ॥ एभ्य परमसार्वधातुक
मनिट् भवति वा । षूङ प्राणिप्रसवे । असोष्ट असोषाता असोषत ।
असोष्ठा असोषाथाम् ।

* नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥ नाम्य
न्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति असोढ्व । असोषि असोष्वहि
असोष्महि । असविष्ट असविषाताम् । असविषत । दहि दिहि दुहि
इत्यादिनानिट् ।

सेट्सु वा ॥ २७७ ॥ नाम्यन्ताद्धातो परस्य सेटाशी यतनी
परोक्षाणा धकारस्य ढो भवति वा । असविढ्व असविध्व ।

नहेर्द्धः ॥ २७८ ॥ नहेर्हकारस्य धो भवति धुट्यन्ते च । अना-
त्सीत् अनाद्धा अनात्सु । अनात्सी अनाद्ध अनाद्ध । अनात्स अनात्स्व
अनात्स्म । अनद्ध अनत्साता अनत्सत । अनद्धा अनत्साथा अनढ्व ।
अनत्सि अनत्स्वहि अनत्स्महि । इति दिवादि ।

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै ॥ २७९ ॥ स्तुसुधूञ्भ्य इडागमो भवति
परस्मैपदे सिचि परे । अस्तावीत् अस्ताविष्टा अस्ताविषु । धूञ कम्पने ।
अधावीत । उदनुबन्धत्वाद्विकल्पेनेट् । आशिष्ट आशिषाता आशिषत ।
आष्ट आक्षाता आक्षत । अचैषीत् अचैष्टा अचैषु । अचेष्ट अचेषाता
अचेषत । इति स्वादि ।

अदितुदिनुदिक्षुदिस्विद्यतिविद्यतिविन्दतिविनत्तिछिदिभिदिह-

दिशदिसदिपदिस्कन्दिखिदेदांत् ॥ २८० ॥ एभ्य षोडशभ्य परम सार्वधातुकमनिड् भवति ।

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ २८१ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटा धातूना वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । तुद व्यथने । अतौत्सीत् अतौत्ता अतौत्सु । अतुत्त अतुत्साता अतुत्सत । मृङ् प्राणत्यागे ।

ऋतोऽवृङवृञः ॥ २८२ ॥ वृङ्वृञ्वर्जितादेकस्वरादृत परम-सार्वधातुकमनिड् भवति ।

ऋदन्ताना च ॥ २८३ ॥ ऋदन्ताना च गुणो न भवति अनिटि सिजाशिषोश्चात्मनेपदे परे । अमृत अमृषाता अमृषत । अमुचत् अमुचता अमुचन् ।

सिजाशिषोश्चात्मने ॥ २८४ ॥ नामिन उपधाया सिच्यात्मने पदे पर आशिषि चानिटि गुणो न भवति कर्तरि विहितायामद्यतन्या परस्मैपदे । अमुक्त अमुक्षाता अमुक्षत ।

स्पृशमृशकृशतृपिदृपिसृपिभ्यो वा ॥ २८५ ॥ एभ्य सिज्वा भवति अद्यतन्या ।

स्पृशादीना वा ॥ २८६ ॥ स्पृशादीना स्वरात्पर अकारागमो भवति वा गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे ॥ स्पृश सस्पर्शने ॥ अस्प्राक्षीत् अस्प्राष्टा अस्प्राक्षु । अस्पार्क्षीत् अस्पार्ष्टा अस्पार्क्षु । सण इति सण् । अस्पृक्षत् । मृश आमर्शने ॥ अम्राक्षीत् अम्राष्टा अम्राक्षु । अमार्क्षीत् अमार्ष्टा अमार्क्षु । अमृक्षत् । कृश विलेखने । अक्राक्षीत् अक्राष्टा अक्राक्षु । अकार्क्षीत् अकार्ष्टा अकार्क्षु । अकृक्षत् ॥ तृपिदृप्योर्वा ॥ तृप प्रीणने ॥ अत्राप्सीत् अत्राप्ता अत्राप्सु । अतार्प्सीत् । पुषादित्वादण् भवति । अतृपत् । दृप हर्षमोहनयो । अद्राप्सीत् अद्राप्ताम् अद्राप्सु अदार्प्सीत् । अदृपत्

गतौ पुपादी । सृप्लृ वि गतौ । असार्प्सीत् । असाप्सीत् । असृपत् । इति तुदादि ।

इरनुनन्धाद्वा ॥ २८७ ॥ इरनु-न्धाद्धातोर्वा अण् भवति । कर्त्र्येचतन्या परस्मैपदे पर । अरुधत् अरुधता अरुधन् । अरौत्सीत् अरौद्धा अरौत्सु । अरौत्सी अरौद्धं अरौद्ध । अरौत्सं अरौत्स्व अरौत्स्म । अणभावपक्षे सिच् ।

राधिरुधिकुधिक्षुधिबन्धिशुधिसिध्यतिबुध्यतियुधिव्यधिमाधेर्धात् ॥ २८८ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिट भवति । इत्यनेन पूर्वोदाहरणेषु नेट् ।

युजिरुजिरञ्जिभुजिभजिभञ्जिसञ्जित्यजिभ्रस्जियजिमस्जिसृजिनिजिविजिष्वञ्जेर्जात् ॥ २८९ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिड भवति । अमुक्त अमुक्षाता अमुक्षत । इरनुनन्धाद्वेत्यण् । अयुजत् अयुजता अयुजन् अणभावे अयौक्षीत् अयौक्ता अयौक्षु । अयुक्त अयुक्षाता अयुक्षत । इति रुधादि । तनु विस्तारे । अतनीत् अतनिष्टा अतनिषु । अतनिष्ट अतनिषाता अतनिषत । अमनिष्ट अमनिषाता अमनिषत । अकार्षीत् अकार्ष्टा अकार्षु । अकृत अकृषाता अकृषत इत्यादि । इति तनादि । अक्रैषीत् अक्रैष्टा अक्रैषु । अक्रेष्ट अक्रेषाता अक्रेषत । नना निर्दिष्टमनित्यत्वात् ।

श्लोकः ।

ऋदृदृवृञां गमीड् वा स्यादात्मने च सिजाशिषोः ।
संयोगादेर्ऋतो वाच्यः सुडसिद्धो बहिर्भवः ॥ १ ॥

संयोगादे ऋत —स्मृ आध्याने इत्यस्य यथा । तर्हि ' सुड् भूषणे सपर्युपात् ' इत्यनेन कृञो धातो सुटि प्रत्यये समागते सति संस्कृ उपस्कृ इत्यत्र संयोगो वर्तते, तत्रापि इट् प्रत्ययो भविष्यति विकल्पेन, नैवं यत

कारणात् सुडसिद्धो बहिर्भवन् । सुट् प्रत्यय आगतोपि अनागत इव वर्तते । तत्कारणगर्भित विशेषणमाह—कथंभूत सुट ? बहिर्भवो बहिरङ्ग । असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादित्यर्थ ।

इति इड्विकल्पेन । पुनरपि,

इट्...पे या दीर्घो न ...
न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविद...

इति इटो दीर्घो विकल्पेन। वृङ सम्भक्तौ ।
अवरिष्ट अवरिषाता अवरिषत । अवरीष्ट अवरी...
उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९०
भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत् अग्रहीष्टा ...
अग्रहीषत । इति क्र्यादि ।

श्रिद्रुस्नुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्तरि
भवति कर्त्र्यद्यतन्या परत । ...

चण् परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥ २९
र्वचन भवति । ... ...
सेनाया । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवता

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥ ...
आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इति अभ्यासो

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥
...त्यय इन्यन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति चणि

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५
...न्तस्य दीर्घो भवति चणि धात्वक्षरे इनि ...

अचूचुरत् अचूचुरता अचूचुरन् । असमानलोपोपधाया इति किम् ? क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । क्षल शौचे । अचिक्षलत् ।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनि चणपरे ॥ २९६ ॥ समानस्यालोपे सति लघुनि धात्वक्षरे अभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति इनि चणपरे । किं सन्वत्कार्यं ?

सन्यवर्णस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यासावर्णस्य इत्वं भवति सनि परे । अपापलत् अपीपलता अपीपलन् । अलोपे समानस्येति किं अदन्ता कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यादयः ।

धातोश्च ॥२९८ ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरन्त स्वरादेर्लोपो भवति इनि परे । अचकथत् अचकथता अचकथन् । एवं रच प्रयत्ने । अररचत् अररचता अररचन् । इत्यादि । समानस्येति किम ? पटुमाचष्टे पटु करोति तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । अपीपटत् । वृद्धौ सत्यक्षरलोपे । रूप रूपक्रियायां । अरूरूपत अरूरूपता अरूरूपन् । लघुनि धात्वक्षरे इति किं ? तर्ज भर्त्सने सन्तर्जने । अततर्जत् अततर्जता अततर्जन्त । संयोगविसर्गानुस्वारपरोऽपि गुरुः स्यात् ह्रस्व । अबभर्सन अबभर्सताम् अबभर्सन्त । वृङ् वरणे । अवीवरत अवीवरता अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्वचनं भवति । तत्र च ।

न नबदराः संयोगादयोऽन्ये ॥ ३०० ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य संयोगादयो नबदरा न द्विरुच्यन्त नतु ये परे । अर्च पूजायां । आर्चिचत् आर्चिचता आर्चिचन् । एवं अर्ह पूजायां । आर्जिहत् ।

न शासृदुन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास ऋदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति इनि चणपरे । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ।

कारणात् सुडसिद्धो बहिर्भेन । सुट् प्रत्यय आगतोपि अनागत इव वर्तते। तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—कथंभूतः सुट्? बहिर्भवो बहिरङ्गः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादित्यर्थः ।

इति इड्विकल्पेन । पुनरपि,

ऋदन्तादृङो पि वा दीर्घो न परोक्षाशिषोरिटः ॥
न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात्॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन। वृङ् सभक्तौ । अवृत अवृषाता अवृषत। अवरिष्ट अवरिषाता अवरिषत । अवरीष्ट अवरीषाता अवरीषत । ग्रहीङ् उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहे परस्य इटो दीर्घो भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषुः । अग्रहीष्ट अग्रहीषाता अग्रहीषत । इति क्र्यादि ।

श्रिद्रुस्रुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्तरि ॥ २९१ ॥ एभ्यश्चण् भवति कर्तर्यद्यतन्यां परतः ।—

चण् परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु धातोर्द्विर्वचनं भवति । अभ्यासस्यादिर्व्यञ्जनमवशेष्यमिति अनादेर्लोपः । भज श्रिञ् सेवायां । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवतां । असुस्रुवत् । कमु कान्तौ ।

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥ अभ्यासकवर्गस्य चवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इति अभ्यासो धातुवत् । पक्षे अचीकमत्

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ समानलोपवर्जितस्य इन्यन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे ।

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपवर्जितस्य इन्यन्तस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे । कारितस्य लोपः ।

अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरन्। असमानलोपोपधाया इति किम्? क्षिप क्षान्तौ। अचिक्षिपत्। क्षल शौचे। अचिक्षलत्।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनि चण्परे ॥ २९६ ॥ समानस्यालोपे सति लघुनि धात्वक्षरे अभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति इनि चण्परे। किं सन्वत्कार्यं?

सन्यवर्णस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यासावर्णस्य इत्वं भवति सनि परे। अपीपठत् अपीपठतां अपीपठन्। अलोपे समानस्येति किं? अवन्ना कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यादयः।

धातोश्च ॥२९८॥ अनेकाक्षरस्य धातोरन्ते स्वरादेर्लोपो भवति इनि परे। अचकथत अचकथतां अचकथन। एवं रच प्रयत्ने। अररचत् अररचतां अररचन्। इत्यादि। समानस्येति किम? पटुमाचष्टे पटुं करोति तत्करोति तदाचष्टे इति इन्। अपीपटत्। वृद्धौ सन्ध्यक्षरलोपः। रूप रूपक्रियायां। अरूरूपत् अरूरूपतां अरूरूपन्। लघुनि धात्वक्षर इति किं? तर्ज भर्त्स सन्तर्जने। अततर्जत अततर्जेतां अततर्जन्त। संयोगविसर्गानुस्वारपरोऽपि गुरुः स्याद् ह्रस्व। अबभर्त्सत अबभर्त्सेताम् अबभर्त्सन्त। वृङ् वरणे। अवीवरत् अवीवरतां अवीवरन्। अततन्त्रत्।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्वचनं भवति। तत्र च।

न नवदराः संयोगादयोऽन्ये ॥ ३०० ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य संयोगादयो नवदरा न द्विरुच्यन्ते नतु ये परे। अर्च पूजायां। आर्चिचत् आर्चिचतां आर्चिचन्। एवं अर्ह पूजायां। आर्जिहत्।

न शासृदनुबन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास ऋदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति इनि चण्परे। अशशासत् अशशासताम् अशशासन्।

ढौकृ तौकृ गतौ । अडुढौकत अडुढौकेतां अडुढौकन्त । अतुतौकत । शासेरिति किं? आङः शासूङ् इच्छायां । आशीशत् । भ्राज् भ्राष् दीप्तौ ।

भाषदीपजीवमीलपीडकणवणभणश्रणमणहेठलुपां वा ॥ ३०२॥ एषामुपधाया ह्रस्वो भवति वा इनि चण्परे । भाष् व्यक्तायां वाचि । दीप दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमेषणे । पीड गहने । कण वण भण श्रण मण शब्दे । हेठ गतौ । लुप्ल छेदने अबिभ्रजत् अबिभ्रजतां अबिभ्रजन् । अबिभ्रजत । अबभ्राजत् अबभ्राजत । अबिभ्रशत् । अबिभ्रशत । अपभ्राशत । अबभ्राशत । अबिभषत । अबभाषत । अदीदिपत् । अदिदीपत् । अजीजिवत् । अजिजीवत् । अमीमिलत् । अमिमीलत् । अपिपीडत् । अपीपिडत् । अचीकणत् । अचकाणत् । अवीवणत् । अववाणत् । अबीभणत् । अबभाणत् । अमीमणत् । अममाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अजीहेठत् । अजिहेठत् । अलुलुपत् अलुलूपत् । चिति स्मृत्यां । अचिचिन्तत् । स्फुट परिहासे ।

शिट्परो घोषः ॥ ३०३ ॥ शिटः परो घोषोऽवशेष्यो भवति । शिटो लोप इत्यर्थः । अपुस्फुटत् । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अललक्षत् । भक्ष अदने । अबभक्षत् । कुट्ट अनृतभाषणे । अचुकुट्टत् । लड उपसेवायां । अलीलडत् । मिदि तिल स्नेहने । अमिमिन्दत् । अतितिलत् । ओलडि उत्क्षेपे । अललण्डत् । पीड अवगाहने । अपीपिडत् । नट अवस्यन्दने । अनीनटत् । बध संयमने । अबीबधत् । चुट छुट कुट छेदने । अचूचुटत् । अचूछुटत् । अचूकुटत् । पुट चुट अल्पीभावे । अपूपुटत् । अचूचुटत् । मुट चूर्णने । अमूमुटत् । घट चलने । अजीघटत् । छद पद संवरणे । अचीछदत् । असीपदत् । क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । नक्क धक्क पिशि नाशने । अननक्कत् । अदधक्कत् । अपिपिंशत् । चक्क चुक्क व्यथने । अचचक्कत्

अचुचुक्षत् । क्षल शौचे । अचिक्षलत् । चुद सचोदने । अचूचुदत् । गुडि गुजि जमि पर रक्षणे । अजुगुण्डत् । अजुगुञ्जत् । अजजमत् अनजसता अनवमत् । अपीपलत् । तिल प्रतिष्ठायां । अतीतिलत । तुल उन्माने । अतूतुलत् । मूल रोपणे । अमूमुलत् । मान पूजायां । अमीमनत् । क्षिप क्षेपणे । अचिक्षिपत् । ज्ञा मानसे । अजीज्ञपत् । ज्ञप मानु बन्धे । अजिज्ञपत । व्यय क्षये । अविव्ययत । चूर्ण सकोचन । अचुचूर्णत् । पूज पूजायां । अपुपूजत् । अर्क ईड स्तवने । आर्चिकत् । ऐडिडत् । शुठ आलस्ये । अशुशुठत् । शुठि शोषणे । अशुशुण्ठत् । पचि विस्तारवचने । अपपञ्चत । तिज नि शामने । अतीतिजत् । वर्ध छेदनपूरणयो । अववर्धत् । कुबि आच्छादने । अचुकुम्बत् । लुबि तुबि अर्दने । अलुलुम्बत् । अतुतुम्बत् । म्रक्ष म्लक्ष रक्षणे । अमम्रक्षत् । अमम्लक्षत । इल प्रेरणे । ऐलिलत । लुण्ट स्तेये । अलुलुण्टत् । छर्द वमने । अचच्छर्दत । गुटि वष्टने । अजुगुण्टत । गर्द अभिकाङ्क्षायां । अजगर्दत् । रुप रोपणे । अरूरुपत । मडि भूषायां हर्षे च । अममण्डत् । श्रण दाने । अशिश्रणत् । भडि कल्याणे । अबभण्डत् । तत्रि कुटुम्बधारणे । अततन्त्रत् । मत्रि गुप्तभाषणे । अममन्त्रत् । विद संवेदने । अवीविदत् । दश दशने । अददशत् । रूप रूपणे । अरुरूपत् । भ्रूण आशाया । अबुभ्रूणत् । शठ श्लाघायां । अशीशठत् । स्यम वितर्के । असिस्यमत् । गूरी उद्यमे । अजूगुरत् । कुत्स अवक्षेपणे । अचुकुत्सत् । कूट प्रमादे । अचूकुटत् । वञ्च प्रलम्भने । अववञ्चत् । मद तृप्तियोगे । अमीमदत् । दिव परिकूजने । अदीदिवत् । कुस्म कुस्मयने । अचुकुस्मत् । चर्च अध्ययने । अचचर्चत् । कण निमीलने । अचीकणत् । जसु ताडने । अजीजसत् । पष बन्धन । अपीपषत् । अम रोगे । आमिमत् । चट स्फुट भेदने । अचीचटत् अपुस्फुटत् । घुषिर शब्दे । अजूघुषत् । लस शिल्प-

योगे । अलीलसत् । भूष अलङ्कारे । अबूभुषत् । रक ल्क आस्वादने । अरीरकत् । अलीलकत । लिगि विचित्रीकरणे । अलिलिङ्गत् । मुद संसर्गे । अमूमुदत् । मुच प्रमोचने । अमूमुचत । ग्रस कवलग्रहणे । अजिग्रसत । पूरी आप्यायने । अपूपुरत ।

इत परमदन्ता कथ्यन्ते । कथ वाक्यप्रबन्धने । अचकथत् । गण संख्याने । अजगणत । पठ वट ग्रन्थ । अपपठत । अववटत् । रह त्यागे । अररहत । पद गतौ । अपपदत् । कल गतौ संख्याने च । अचकलत् । मन पूजायां । अममनत् । स्पृह ईप्सायां । अपस्पृहत् । शूच पैशुन्ये । अशुशूचत । कुमार क्रीडायां । अचुकुमारत् । गोम उपदेहे । अजुगोमत् । गवष मार्गणे । अजगवषत् । भाज पृथककर्मणि । अबभाजत । स्तेन चौर्ये । अतिस्तेनत । परस्मैभाषा ॥ आगर्वादात्मनेपदी । पद गतौ । अपपदत अपपदेतां अपपदन्त । अपपदथाः अपपदेथां अपपदध्वं । अपपदे अपपदावहि अपपदामहि । मृग अन्वेषणे । अममृगत । कुह विस्मापने । अचुकुहत । शूर वीर विक्रान्तौ । अशुशूरत । अविवीरत । स्थूल परिबृंहणे । अतुस्थूलत । अर्थ उपयाच्ञायां । आर्तिथत । संग्राम संयुद्धे । अससंग्रामत । गर्व माने । अजगर्वत । आत्मनेभाषा ॥ मूत्र प्रस्रवणे । अमुमूत्रत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत । अतितीरत । चित्र विचित्रीकरणे । अचिचित्रत । छिद्र कर्णभेदे । अचिछिद्रत अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । आन्दधत् । दण्ड दण्डनिपातने । अददण्डत् । सुख दुःख तत्क्रियायो । असुसुखत् । अदुदुःखत् । रस आस्वादनस्नेहनयो । अररसत् । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचने । अववर्णत । पर्ण हरितभावे । अपपर्णत् । अघ पापकरणे । आजिघत् । इति चुरादयः ।

मास्म भूत। मास्मैधिष्ट। मास्म पाक्षीत् मास्म पाक्ता मास्म पाक्षु मास्म पाक्षीः मास्म पाक्त मास्म पाक्त मास्म पाक्ष मास्म पाक्ष्व मास्म पाक्ष्म। *मास्म पक्त मास्म पक्षाता मास्म पक्षत। मास्म पक्था मास्म पक्षाथा मास्म पग्ध्वं।* मास्म पक्षि मास्म पक्ष्वहि मास्म पक्ष्महि। मा भूत्। मैधिष्ट। मा पाक्षीत। मा पक्त। इति अद्यतनी समाप्ता।

परोक्षा ॥ ३०४ ॥ चिरातीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति। अक्ष्णा परं परोक्षं। सम्प्रति इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थः। चण परोक्षाचेक्री यितसन्नन्तेषु द्विर्वचनं सति।

भवतेरः ॥ ३०५ ॥ भवतेरभ्यासस्य अकारो भवति परोक्षायां। आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवान्। इति गुणो न भवति। बभूव बभूवतु बभूवु। इडागमो मार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरिति व्यञ्जनादाविडागम। बभूविथ बभूवथु बभूव। बभूव बभूविव बभूविम।

नाम्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३०६ ॥ ऋच्छ इति वर्जितान्नाम्यादेर्गुरुमतो धातोरेकस्वरादाम् भवति परोक्षायां।

आमः कृञनुप्रयुज्यते ॥ ३०७ ॥ आमन्तस्य कृञनुप्रयुज्यते परोक्षायां। द्विर्वचनं।

ऋवर्णस्याकारः ॥ ३०८ ॥ अभ्यासे ऋवर्णस्याकारो भवति।

सर्वत्रात्मने ॥ ३०९ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति परोक्षायां आत्मनेपदे सर्वत्र। एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चक्रिरे।

कृञोऽसुटः ॥ ३१० ॥ असुट कृञ परोक्षायां थलि चानिड भवति। एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चकृढ्वे। एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृवहे एधाञ्चकृमहे।

असु भुवौ च परस्मै ॥ ३११ ॥ आमन्तात्यासु भुवावप्यनुप्रयुज्यते

परस्मैपदे परे परस्मैपद चातिदिश्यते । एधामास एधामासतु एधामासु । एधामासिथ एधामासथु एधामास। एधामास एधामासिव एधामासिम। एधाञ्चभूव एधाबभूवतु एधाबभूवु । अस्योपधायामित्यादिना दीर्घे । पपाच ।

परोक्षाया च ॥ ३१२ ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भवति परोक्षाया परस्मैपदे द्वित्वबहुत्वयो परत ।

अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ३१३ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्यास्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे। पेचतु पेचु ।

नित्यात्वता स्वरान्ताना सृजिदृशोश्च वेट् थलि ।
ऋचि नित्यानिटः स्युश्चेट् वृञ्येडा नित्यमिट थलि ॥

इत्येषामिड् वा भवति थलि परे ।

थलि च सेटि ॥ ३१४ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्य अस्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च सेटि थलि परे पेचिथ पपक्थ पेचथु पेच।

अद्युत्तमे वा ॥ ३१५ ॥ उपधाया अस्य दीर्घो भवति अन्त्याना नामिना च वृद्धिर्भवति वा परोक्षायामुत्तमपुरुषेऽदि पर। पपाच पपच ।

सृवृभृस्तुद्रुस्तुश्रुव एव परोक्षायाम् ॥ ३१६ ॥ एषामेव न इट् भवति परोक्षायामन्येषा भवत्येव , इति स्रादिनियमादिट् । पेचिव । पेचिम । पचे पेचाते पेचिरे । पचिषे पेचाथे पेचिध्वे । पचे पचिवहे पचिमहे । अस्यैकव्यञ्जनमित्युपलक्षणम् । उपलक्षण किं ? स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणम्। इत्याकारस्यानेकव्यञ्जनस्यापि क्वचित्। राध् साध् ससिद्धौ।

राधो हिंसायाम् ॥ ३१७ ॥ हिंसार्थस्य राध एत्व भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । अपरराध अपरेधतु अपरेधु । इत्यादि। हिंसायामिति किं ? आरराध आरराधतु । इत्यादि ॥

राजिभ्राजिभ्रासिम्लामीनां वा ॥ ३१८ एपां वा एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । राजृ दीप्तौ । रराज रजतु रराजतु रेजु रराजु । रेजिथ रराजिथ । थलि च सेटि वा एत्वमभ्यासलोपश्च । रेजथु रराजथु रज रराज । रराज रेजिव रराजिव रेजिम रराजिम । रेजे रराजे रेजाते रराजाते रेजिरे रराजिरे । रेजिषे रराजिषे रेजाथे रराजाथे रेजिढ्वे रराजिढ्वे । रेजे रराजे रेजिवहे रराजिवहे रेजिमहे रराजिमहे । भ्राजृ भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ । भ्रेजे बभ्राजे । भ्रेशे बभ्राशे । भ्लेशे बभ्लाशे । कासृ भासृ दीप्तौ । चकासे चकासाते चकासिरे । चकासिषे चकासाथे चकासिध्वे । चकासे चकासिवहे । चकासिमहे । एवं बभासे बभासाते बभासिरे । एकव्यञ्जनमध्यगतस्येति किं ? ननन्द ननन्दतु ननन्दु ननन्दिथ ननन्दथु ननन्द ननन्दिव ननन्दिम ।

परोक्षायामिन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामगुणे ॥ ३१९ ॥ इन्धि श्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामनुषङ्गलोपो भवति परोक्षायामगुणे । इत्यनेनानुषङ्गलोप । ञिइन्धि दीप्तौ । समीधे समीधाते समीधिरे ।

तॄफलभजत्रपश्रन्थिदम्भीना च ॥ ३२० ॥ एषामुपधाया अस्य एत्व भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे सेटि थलि च । तॄ प्लवनतरणयो । ततार ।

ऋदन्ताना च ॥ ३२१ ॥ ऋदन्ताना गुणो भवति परोक्षायामगुणे । तेरतु तेरु । तेरिथ तेरथु तेर । ततार ततर तेरिव तेरिम । फल निष्पत्तौ । पफाल फेलतु फेलु । भज श्रीङ् सेवायां । बभाज भेजतु भेजु । त्रपूष् लज्जायां । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । शश्रन्थ श्रेथतु श्रेथु । निर्गुणार्थं तॄप्रभृतिभि साहचर्यादभ्यासलोप अकारस्य एत्व च न स्यात् । शश्रन्थिथ । जग्रन्थ । ग्रेथतु ग्रेथु । जग्रन्थिथ ।

दम्भू दम्भे । ददम्भ देभतु देभु । ददम्भिथ । अन्यत्र नानुषङ्गलोप इति किं ? ननन्द ननन्दतु ननन्दु । ननन्दिथ । सस्रसे । बभ्रमे । दध्वसे ।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषां ग्रहादिस्वप्यादीनामभ्यासस्यान्तस्थाया सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां। गुण्यर्थोऽयं योगः । ग्रहीङ् उपादाने । जग्राह । ग्रहि ज्यावयीत्यादिना सम्प्रसारणं । जगृहतु जगृहु ।

आकारादट औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्याट और्भवति ।

सन्ध्यक्षरे च ॥ ३२४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे च परे । ज्या वयोहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति । इति इवर्णस्य यकार । जिज्यतु जिज्यु ।

इटि च ॥ ३२६ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । जिज्यिथ जिज्यथु जिज्य। जिज्यौ जिज्यिव जिज्यिम। वञ तन्तुसन्ताने।

वेञश्च वयिः ॥ ३२७ ॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् । तत्र च संप्रसारणं भवति । उवाय ऊयतु ऊयु । उवयिथ ऊयथु ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्तानामाकारो विकरणे इत्याकारादेश ।

न वाश्व्योरगुणे च ॥ ३२८ ॥ वाश्व्योरगुणे च गुणिनि सम्प्रसारणं न भवति परोक्षायां । ववौ ववतु ववु । वविथ ववाथ ववथु वव । ववौ वविव वविम । व्यध ताडने । विव्याध विविधतु विविधु । विव्यधिथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊशतु ऊशु । उवशिथ उवष्ठ। व्यच व्याजीकरणे । विव्याच विविचतु विविचु । विव्यचिथ । प्रच्छ ज्ञीप्सायां ।

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीनां सम्प्रसारणं न

भवति परोक्षायां । पप्रच्छ पप्रच्छतु पप्रच्छु । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । ओव्रश्चू छेदने । वव्रश्च वव्रश्चतु वव्रश्च । वव्रश्चिथ । झर्णतवर्गान्मा दन्त्या इति न्यायात् सकारस्य दकार । भ्रस्ज पाके । बभ्रज्ज बभ्रज्जतु बभ्रज्जु । बभ्रज्जिथ । स्को संयोगाद्योरन्ते च इति सकारलोप । भृज्जादीनां ष इति षत्व । बभ्रष्ठ । स्वपि वचि यजादीनां यण परोक्षाशीष्षु । इति सप्रसारण भवति । ञिष्वप शये । सुष्वाप सुषुपतु सुषुपु । सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुषुपथु सुषुप । सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम । वच परिभाषणे । उवाच ऊचतु ऊचु । उवक्थ ।

यजो वपो वहश्चैव वेञ्व्येञो ह्वयतिस्तथा ।
वदश्चो श्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादय ॥ १ ॥

यज देवपूजासगतिकरणदानेषु । इयाज ईजतु ईजु । इयजिथ । भ्रज्जादीनां ष इति षत्व । इयष्ठ । ईजथु ईज । इयाज इयज ईजिव ईजिम । ईजे ईजाते ईजिरे । ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे । ईजे ईजिवहे ईजिमहे । डुवप् बीजसन्ताने । उवाप ऊपतु ऊपु । उवपिथ उवप्थ ऊपथु ऊप । ऊपे ऊपाते ऊपिरे । वहि प्रापणे । उवाह ऊहतु ऊहु । उवहिथ । सहिवहोरोदवर्णस्येति ओत्व । उवोढ । ऊहे ऊहाते ऊहिरे ।

न व्ययते परोक्षायाम् ॥ ३३० ॥ व्ययतेर्यकारो न भवति परोक्षायां गुणिनि । विव्याय विव्यतु विव्यु । विव्यिथ विव्यथ विव्यथु विव्य । विव्याय विव्यय विव्यिव विव्यिम । विव्ये विव्याते विव्यिरे । ह्वेञ् स्पर्धायां वाचि ।

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३१ ॥ ह्वयतेरभ्यस्तमात्रस्य च सप्रसारण भवति जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ । जुहुव जुहुवाते जुहुविरे । वद व्यक्तायां वाचि । उवाद ऊदतु ऊदु । उवदिथ । ऊदे ऊदाते ऊदिरे ।

वस निवासे । उवास ऊषतु ऊषु । उवसिथ उवस्थ । ऊषे ऊषान ऊषिरे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ।

श्वयतेर्वा ॥ ३३२ ॥ श्वयतेर्वा सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां चेक्रीयिते च । शुशाव शुशुवतु शुशुवु । शुशविथ शुशोथ शुशुवथु शुशुव । शुशाव शुशव शुशुविव शुशुविम । शुशुवे शुशुवाते शुशुविरे । शिश्वाय शिश्वियतु शिश्वियु । शिश्वयिथ शिश्वेथ शिश्वियथु शिश्विय । शिश्वाय शिश्वय । शिश्विये शिश्वियाते शिश्वियिरे । इति भ्वादि ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ३३३ ॥ अदेर्घस्लृ आदेशो भवति वा परोक्षायां । जघास । गमहनत्यादिना उपधालोपो भवत्यगुणे । जक्षतु जक्षु । जघसिथ जघस्थ जक्षथु जक्ष । जघास जघस जक्षिव जक्षिम । घस्लभाव ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३४ ॥ अभ्यासस्यादेरस्य दीर्घो भवति परोक्षायां सर्वत्र । आद आदतु आदु । आदिथ आत्थ आदथु आद । आद आद्व आद्म । शीङ् स्वप्ने । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । उवाच ऊचतु ऊचु । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । उष दाहे । विद ज्ञाने । जागृ निद्राक्षये ।

उषविदजागृभ्यो वा ॥ ३३५ ॥ उषादिभ्यो वा आम् भवति परोक्षायां । ओषाञ्चकार ओषाञ्चक्रतु ओषाञ्चक्रु ।

आमि विदेरेव ॥ ३३६ ॥ आमि परे विदेरेव गुणो न भवति । विदाञ्चकार विदाञ्चक्रतु विदाञ्चक्रु । जागराञ्चकार जागराञ्चक्रतु जागराञ्चक्रु । आमभावे अभ्यासस्यामवर्णे इत्युवादेश । उवोष ऊषतु ऊषु । विवेद विविदतु विविदु । जजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥ ३३७ ॥ जागर्तेर्गुणो भवति परोक्षायामगुणे परे । जजागरतु जजागरु । इत्यदादि ॥

भीहीभृहुवां तिवच्च ॥ ३३८ ॥ एषां वा आम् भवति परोक्षायां स च तिवद्भवति। इति तिवद्भावाद् द्विर्वचनं। जुहुवाञ्चकार जुहुवाञ्चक्रतुः जुहुवाञ्चक्रुः । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ जुहोथ जुहुवथुः जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम । ञिभी भये । बिभयाञ्चकार बिभयाञ्चक्रतुः बिभयाञ्चक्रुः। बिभाय बिभ्यतुः बिभ्युः। बिभयिथबिभेथ । ह्री लज्जायां । जिह्रयाञ्चकार जिह्रयाञ्चक्रतुः जिह्रयाञ्चक्रुः । जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः । बिभराञ्चकार बिभराञ्चक्रतुः बिभराञ्चक्रुः । इत्यादि । जहे जहाते जहिरे । दधौ दधतुः दधुः । दधिथ दधाथ । दधे दधाते दधिरे ।-दधिषे दधाथे दधिध्वे। दधे दधिवहे दधिमहे। इति जुहोत्यादिः। दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे ।ननाह नेहतुः नेहुः। नेहिथ ननद्ध नेहथुः नेह । ननाह नेहिव नेहिम । नेहे नेहाते नेहिरे । इति दिवादिः । सुषाव सुषुवतुः सुषुवुः । सुषविथ सुषोथ ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३९ ॥ अभ्यासस्य अकारस्य दीर्घो भवति परोक्षायां सर्वत्र ।

अश्नोतेश्च ॥ ३४० ॥ अश्नोतेस्तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासाकारात्परः परादौ नकारागमो भवति परोक्षायां । आनशे आनशाते आनशिरे । व्यानशे व्यानशाते व्यानशिरे । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु ।

ऋच्छ ऋतः ॥ ३४१ ॥ ऋच्छधातोर्गुणो भवति परोक्षायां ।

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ ३४२ ॥ तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासस्याकारात्परः परादौ नकारागमो भवति धातोरन्तः संयोगश्चेत्परोक्षायां । आनर्छ आनर्छतुः आनर्छुः । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिथ आनङ्क्थ आनञ्जथुः आनञ्ज । आनञ्ज आनञ्जिव आनञ्जिम। तस्मादिति किं? आञ्छि आयामे। आञ्छ

आञ्छतुः आञ्छुः । अयमस्यादेः सर्वत्र इति न क्लसो दीर्घः । अन्तश्चेत्संयोग इति किं ? आट आटतुः। ऋध वृद्धौ ।

ऋकारे च ॥ ३४३ ॥ तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासाकारात्परः परादौ नकारागमो भवति ऋकारे च परोक्षायां । आनृधे आनृधाते आनृधिरे ।

चेः किर्वा ॥ ३४४ ॥ चेः किर्वा भवति परोक्षायां । चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिक्ये। चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । चिच्ये चिच्याते चिच्यिरे । इति स्वादिः । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । मृञ् प्राणत्यागे ।

आशीरद्यतन्योश्च ॥ ३४५ ॥ मृञ् आत्मनेपदी भवति चकारादनि च परे नान्यत्र । ममार मम्रतुः मम्रुः ।

थल्यृकारात् ॥ ३४६ ॥ ऋकारान्तात् थलि नेड् भवति । ममर्थ मम्रथुः मम्र । मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः । मुमुचे मुमुचाते मुमुचिरे । इति तुदादि. ॥ रुरोध रुरुधतुः । बुभुजे बुभुजाते । युयोज । युयुजे। इति रुधादिः। ततान तेनतुः तेनुः । तेने तेनाते तेनिरे। मेने मेनाते मेनिरे। चकार चक्रतुः । चक्रे चक्राते ।

सुट् भूषणे सम्पर्युपात् ॥ ३४७ ॥ सम्पर्युपात्परस्य कृञ् आदौ सुट् भवति भूषणेऽर्थे द्विर्वचने ।

शिट्परोऽघोषः ॥ ३४८ ॥ अभ्यासस्य शिटः परोऽघोषोऽवशेष्यो भवति । शिटो लोप इत्यर्थः । संचस्कार ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ३४९ ॥ संयोगादेर्धातोः ऋतो गुणो भवति परोक्षायामगुणे । संचस्करतुः संचस्करुः । संचस्करिथ संचस्करथुः संचस्कर । परिचस्कार परिचस्करतुः । उपचस्कार उपचस्करतुः उपचस्करुः। उपचस्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचस्करिषे उपचस्कराथे उपचस्करिध्वे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचस्करिमहे । इति तनादिः । चिक्राय

चिक्रियतु चिक्रियु । चिक्रियिथ चिक्रियथु । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे । चक्रे चक्राते चक्रिरे ।

सृग्रभृस्तुद्रुस्रुश्रुव एव परोक्षायाम् ॥ ३५० ॥ एभ्यो धातुभ्य परो नेड् भवति एव परोक्षायां । जग्राह जगृहतु जगृहु । जगृहे । इति क्र्यादि ।

चकास्त्रामप्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ॥ ३५१ ॥ एभ्य आम् भवति परोक्षाया । चकास दीप्तौ । चकासाञ्चकार चकासाञ्चक्रतु । चकासाञ्चक्रे चकासाञ्चक्राते चकासाञ्चक्रिरे । कास भास दीप्तौ । कासाञ्चक्रे । चोरयाञ्चकार । चोरयाञ्चक्रे । पालयामास पालयामासतु । पालयाञ्चकार पालयाञ्चक्रतु पालयाञ्चक्रु । एव पालयाञ्चक्रे पालयाञ्चक्राते पालयाञ्चक्रिरे । तन्त्रयाञ्चक्रे । वारयाञ्चकार । वारयाञ्चक्रे ।

दयायामश्च ॥ ३५२ ॥ एभ्य आम् भवति परोक्षाया । दय दानगतिहिंसादानेषु । दयाञ्चक्रे । अयाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे । इति परोक्षा समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यः ॥ ३५३ ॥ भविष्यति काले भविष्यन्त्याशी श्वस्तन्यो भवन्ति ।

तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥ ३५४ ॥ तासां विभक्तीनां स्वसंज्ञाभि कालस्य विशेषो भवति । श्वो भव काल श्वस्तनस्तत्र श्वस्तनी भवति । भविता भवितारौ भवितार । भवितासि भवितास्थ भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्व भवितास्म । एधिता एधितारौ एधितार । एधितासे एधितासाथे एधिताध्वे । एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे । पक्ता । नन्दिता । स्रसिता । भ्रसिता । ध्वसिता । शकि वकि कौटिल्ये । शङ्किता । वङ्किता । वदिङ् अभिवादनस्तुत्यो । वन्दिता वन्दितारौ

वन्दितार । वन्दितास । वेञ् तन्तुसन्ताने । व्याता व्यातारौ व्यातार । व्यातासे । इति भ्वादि । अत्ता । शयिता । वक्ता । इत्यदादि । होता । दाता । भर्त्ता । इति जुहोत्यादि । देविता । सेविता । नद्धा । इति दिवादि । सोता । अशिता । चेता । इति स्वादि । तोत्ता । मर्त्ता । मोक्ता । इति तुदादि । रोद्धा । भोक्ता । योक्ता । इति रुधादि । तनिता । मनिता । कर्त्ता । इति तनादि । क्रेता । वरिता । ग्रहीता । इति क्र्यादि । चोरयिता । तन्त्रयिता । वारयिता । इति चुरादि । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्तीत्यादिना भविष्यति काले आशी । इष्टस्याशासनमाशी ।

आशिषि च परस्मै ॥ ३५५ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति आशिषि च सर्वत्र परस्मैपदे परे । भूयात् भूयास्तां भूयासु । भूया भूयास्त भूयास्त । भूयास भूयास्व भूयास्म । विनिमये वागतिर्हिंसाशब्दार्थेहस इति चुरादित्वादात्मनेपद । व्यतिभविषीष्ट । एधिषीष्ट एधिषीयास्तां एधिषीरन् । एधिषीष्ठा एधिषीयास्था एधिषीध्व । एधिषीय एधिषीवहि पच्यात् । पक्षीष्ट । नद्यात् । स्रसिषीष्ट । भ्रसिषीष्ट । ध्वसिषीष्ट । स्वपिवचियजादीनामिति सम्प्रसारणम् । नाम्यन्तानामिति दीर्घश्च । सुप्यात् । इज्यात् । व्येञ् संवरणे । उभयपदी । वीयात् वीयास्तां वीयासु । व्यासीष्ट व्यासीयास्तां व्यासीरन् । चिञ् चयने । चीयात् । चेषीष्ट । वञ् तन्तुसन्ताने । उभयपदी । ऊयात् ऊयास्तां ऊयासु । वासीष्ट वासीयास्तां वासीरन् । ज्या वयोहानौ । परानीयात् । व्यध ताडने । विध्यात् । अ श्यात् । अशूञ् व्याप्तौ । अशिषीष्ट अशिषीयास्तां अशिषीरन् । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

वन्दिष्यते । वेञ संवरणे । वास्यति । वास्यते । अस्यति । वक्ष्यति वक्ष्यते । होष्यते । होष्यति । धास्यति । धास्यते । दास्यति दास्यते । दविष्यति । सेविष्यति । नत्स्यति । नत्स्यते । सोष्यति । अशिष्यते । अक्ष्यते । चेष्यति । चेष्यते । तोत्स्यति ।

हनृदन्तात्स्ये ॥ ३५८ ॥ हन ऋदन्ताच्च इडागमो भवति स्यकारे परे । हनिष्यते । मोक्ष्यति । रोत्स्यति । रोत्स्यते । मोक्ष्यते । योक्ष्यते । तनिष्यते । तनिष्यति । मनिष्यते । करिष्यति । करिष्यते । त्रेष्यति । वरिष्यति वरिष्यते । ग्रहीष्यति ग्रहीष्यते । चोरयिष्यति चोरयिष्यते । तन्त्रयिष्यते । वारयिष्यते एव ज्ञातव्य । इति भविष्यन्ती समाप्ता ॥ भूत करणवत्यश्चेत्यतीते काले क्रियातिपत्ति । क्रियाया अतिपतनं क्रियातिपत्ति । अभविष्यत् अभविष्यता अभविष्यन् । अभविष्य अभविष्यत अभविष्यत । अभविष्य अभविष्याव अभविष्याम । ऐधिष्यत ऐधिष्येता ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथा ऐधिष्येथा ऐधिष्यध्व । ऐधिष्ये ऐधिष्यामहि । अपश्यत् अपश्यता अपश्यन् । अनन्दिष्यन् । अस्रसिष्यत् । अस्रसिष्यत । अध्वसिष्यत । अव्याम्यत । आत्स्यत् । अव्ययिष्यत । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अहोस्यत् । अह्रोस्यत् । अधास्यत् । अधास्यत । अदविष्यत् । असविष्यत । विकल्पेन । असोष्यत असोष्येता असोष्यन्त । अनत्स्यत् अनत्स्यत । असोष्यत् । अशिष्यत् । विकल्पेन । आक्ष्यत आक्ष्येता आक्ष्यन्त । अचेष्यत् । अचेष्यत । अतोत्स्यत् । अमरिष्यत् । अमोक्ष्यत् । अमोक्ष्यत । अरोत्स्यत् । अभोक्ष्यत । अयोक्ष्यत् । अयोक्ष्यत । अतनिष्यत् । अमनिष्यत्। अकरिष्यत् । अवरिष्यत् अवरीष्यत । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत अचोरयिष्येता । अतन्त्रयिष्यत । अवारयिष्यत् । अवारयिष्यत । पल रक्षणे

। उभ । अपालयिष्यत् । अपालयिष्यन अर्च पूजायां । उभ । आर्चयिष्यत आर्चयिष्यत आर्चयिष्येतां आर्चयिष्यन्त । एवं सर्वमप्यगन्तव्यम् ।

इति क्रियातिपत्तिः ।

अथाद्यतन्याः क्वचिद्विशेष उच्यते ।

इजात्मनेपदे प्रथमैकवचने ॥ ३५९ ॥ पद्धातोरिज्भवति कर्मैधनन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।

इचस्तलोपः ॥ ३६० ॥ इच परस्तलोपो भवति । उदपादि उदपत्सातां उदपत्सत । उदपत्था उदपत्साथा उदपद्ध्व । उदपत्सि उदपत्स्वहि उदपत्स्महि । समपादि ।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा ॥ ३६१ ॥ एभ्यो वा इज् भवति कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । दीपी दीप्तौ । अदीपि अदीपिष्ट ।

जनिवध्योश्च ॥ ३६२ ॥ जनिवध्योरुपधायाः ... भवति इचि परे । जनी प्रादुर्भावे । अजनि अजनिष्ट । ... । बुध अवबोधने । अबोधि । अबुद्ध । हचतुर्थान्तस्य ... चतुर्थत्वमकृतवत् । अभुत्सत् अभुत्साताम् अभुत्सत । ... । अपूरि । तायृ सन्तानपालनयोः । प्यायी ... । अप्यायि अप्यायिष्ट । इति विशेषः ।

भावकर्मणोरद्यतन्यादयः प्रदर्श्यन्ते ।

भावकर्मणोश्च ॥ ३६३ ॥ ... अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । ... ऐधि । अपाचि अनन्दि । अस्वापि । ...

आयिरिच्यादन्तानाम् ॥ ३६४ ॥ आदन्तानां धातूनामयिर्भवती चिपरे ॥ अत्रायि । अव्यायि । अपायि । अत्रायि अदायि । ग्लै हर्षक्षये । अग्लायि । म्लै गात्रविनमे । अम्लायि । अगायि । अमायि । अस्थायि । अत्रासायि । अरायि । अशायि । अज्ञायि । अह्वायि । अध्यायि । अद्रायि । अमायि । अदायि । अस्नायि । अजायि ।

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतीनामड्न्तरोपि ॥३६५॥ उपसर्गस्थनिमित्तात्परेषामड्न्तरोपि षत्वमापद्यते । अपिशब्दादनन्तरोपि ॥ अभ्यषावि । आशायि । अचायि । अतोदि । अमारि । अमोचि । अरोधि । अभोजि । अयोजि । अतानि । अमानि । अकारि । अक्रायि । अवारि । अग्रायि । अचारि । अपारि । अलन्त्रि । अवारि । आर्चि । अद्यतनी समाप्ता ॥ बभूव देवदत्तेन एधाञ्चक्रे ॥ पेचे । इत्यादि ॥ इति परोक्षा ॥ भविता देवदत्तेन । एधिता । पक्ता । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥ आशी । भविषीष्ट देवदत्तेन । एधिषीष्ट । पक्षीष्ट । भविष्यन्ती । भविष्यते देवदत्तेन । एधिष्यते । पक्ष्यते । इत्यादि ॥ क्रियातिपत्ति । अभविष्यत देवदत्तेन । एधिष्यत । अपक्ष्यत इत्यादि ॥

स्यसिजाशीश्वस्तनीषु भावकर्मार्थासु स्वरहनग्रहदृशामिड्विज्वद्वा ॥ ३६६ ॥ भावकर्मार्थासु स्यसिजाशीश्वस्तनीषु परतः स्वरहनग्रहदृशामड् इज्वद्भवति वा ॥ अन्वभावि अन्वभाविषाता अन्वभाविषत । अन्वभाविष्ठाः अन्वभाविषाथां अन्वभाविढ्वं ॥ अन्वभाविषि अन्वभाविष्वहि अन्वभाविष्महि । अन्वभवि अन्वभविषाता अन्वभविषत । अमाविषाता अमाविषत । असोषाता असोषत । असविषाता । असविषत ।

* **हस्य हन्तेर्घिरिनिचोः** ॥ ३६७॥ हन्तेर्हस्य घिर्भवति इनिचोः परतः । अघानि अघानिषाता अघानिषत ॥

हनिमन्यतेर्नात ॥ ३६८ ॥ आभ्यां परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अह्मातां अहसत ।

हनेः सिच्यात्मने दृष्टः सूचनेर्थे यसेरपि ।
विवाहे तु विभाषेव सिज्ञाशिषोर्गमेस्तथा ॥

आत्मनेपदे वा ॥ ३६९ ॥ अद्यतन्यामात्मनेपदे परे हन्तेर्वधिरादेशो वा भवति । अवधि अवधिषाता अवधिषत ।

नेज्वदिटः ॥ ३७० ॥ इज्वदिटो दीर्घो न भवति । अग्राहिषाता अग्राहिषत । अग्रहीषाता अग्रहीषत । अदर्शि अदर्शिषाता अदर्शिषत । अदृक्षातां अदृक्षत । अदृष्ट अदृक्षाथां अदृड्ढ्वं ॥ श्वस्तनी । भाविता भविता । साविता सविता । सोता । घानिता । हन्ता । ग्राहिता । ग्रहीता । दर्शिता । द्रष्टा ॥ आशी । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । साविषीष्ट सविषीष्ट । सोषीष्ट ॥

हन्तेर्वधिराशिषि ॥ ३७१ ॥ हन्तेर्वधिरादेशो भवति आशिषि च परे । घानिषीष्ट वधिषीष्ट । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट ॥ भविष्यन्ती । भाविष्यते भविष्यते । साविष्यते सविष्यते । चायिष्यते चेष्यते । घानिष्यते हनिष्यते । ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते ॥ क्रियातिपत्तिः । अभाविष्यत अभविष्यत । असाविष्यत असविष्यत असोष्यत । अचायिष्यत अचेष्यत । अघानिष्यत । अहनिष्यत । अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत । इत्यादि । एवं सर्वमुन्नेयं ।

अथ सनादिप्रत्ययान्ता धातवः प्रदर्श्यन्ते ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ३७२ ॥ गुप् तिज् कित् एभ्यः परः सन् भवति स्वार्थे ।

गुपादेश्च ॥ ३७३ ॥ गुपादेः सनि परे नेड् भवति ।

स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशकृगृदृधृप्रच्छां सनि ॥ ३७४ ॥ एषां धातूनां सनि परे इडागमो भवति । इति स्मिङादिनियमाभावात् ।

सनि चानिटि ॥ ३७५ ॥ नामिन उपधाया गुणो न भवति अनिटि सनि परे । द्विर्वचनमभ्यासकार्यं च कार्यं ।

ते धातवः ॥ ३७६ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः धातुसंज्ञा भवन्ति ।

पूर्ववत्सनन्तात् ॥ ३७७ ॥ सनन्ताद्धातो पूर्ववत्पदं भवति ॥ गुप् गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सते मां जुगुप्सेते जुगुप्सन्ते । जुगुप्सेत । जुगुप्सता अजुगुप्सत ।

अस्य च लोपः ॥ ३७८ ॥ धातोरस्य लोपो भवत्यननि प्रत्यये परे । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत ॥ तिज निशाने क्षमायाञ्च । तितिक्षते ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । अकारोच्चारणं किं ? स्वरादेर्द्वितीयस्येति सन एव द्विर्वचनार्थं । तेन अर्थान् प्रतीषिषति ।

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३७९ ॥ मानादिभ्यो धातुभ्यः परः सन् भवति तेषां धातूनामभ्यासस्य दीर्घो भवति स्वार्थे ॥ मान पूजायां । मीमांसते । बध बन्धने । बीभत्सते । दान अवखण्डने । दीदांसते । शान तेजने । शीशांसति । शीशांसते ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिजः ॥
संशये च प्रतीकारे कितः सन्नभिधीयते ॥ १ ॥
जिज्ञासावज्ञयोरेव मानदानोर्विधीयते ॥
निशानेर्थे तथा शानो नायमर्थान्तरे क्वचित् ॥ २ ॥

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैकर्तृकात् ॥ ३८० ॥ तुमन्तादिच्छतिना सह एककर्तृकाद्धातो पर सन् वा भवति ।

उवर्णान्तात् ॥ ३८१ ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्णिड भवति सनि पर। भवितुमिच्छति बुभूषति । एदिधिषत । पिपक्षति । पिपासन । निनन्षति । सिस्नसिषत । निभ्रशिषत । दिध्वसिषत । विवासति , विवासन । विव्यासति । विव्यासन ।

जेर्गि. सन्परोक्षयो' ॥ ३८२ ॥ जयतर्गिर्भवति सन्परोक्षयो पत।

स्वरान्ताना सनि ॥ ३८३ ॥ स्वरान्ताना धातूना दीर्घो भवति सन परे ।

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ ३८४ ॥ नाम्यन्ताना धातूनामनिटाँ सनि गुणो न भवति । विजिगीषत । परोक्षाया । निगाय निग्यतु निग्यु । विनिग्ये विनिग्याते विनिग्यिरे ॥ चिचीषति । निनीषति । तुष्टूषति । अवर्धमल सनयनन्यो ।

वमतिवसे मात ॥ ३८५ ॥ आभ्या परस्मार्वधातुकमनिड् भवति ।

मस्य सेऽस्मार्वधातुके त ॥ ३८६ ॥ मस्य तकारो भवति असार्वधातुक सकारे पर । निवत्सति । वस निवास । विवत्सति । शिशसिषते । विवसति । विवत्सत । जुहषति । निगामन ।

मनि मिमीमादारभलभशकपतपदामिस् स्वरस्य ॥ ३८७ ॥ मिनादीना स्वरस्य इमादेशो भवति अभ्यासलोपश्च सनि पर । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मातुमिच्छति मित्सति मित्सत ॥ माङ् मेपन । मातुमिच्छति मित्सत । मा इति महनादोर्गपि ग्रहण । मातुमिच्छति मित्सत । मित्सति मित्सत । दित्सति दित्सत । रभ राभस्ये । आरिप्सत । डुलभष् प्राप्तौ ।

आलिप्सते । शक्ल शक्तौ । शक्तुमिच्छति शिक्षति । पल शल पत्लृ गतौ। पित्सति । पद गतौ । पित्सत ।

इवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्रा वा ॥३८८॥ एषा वा इड भवति सनि परे । देवितुमिच्छति सन् दिदविषति ॥ ऋध वृद्धौ । अर्द्धितुमिच्छति सन् अर्दिधिषति । भ्रस्ज पाके ॥ बिभ्रज्जिषति। बिभ्रक्षति । अत्र **भ्रस्जेर्भृजादेशो वा** इति भ्रस्जेस्थाने भृजादेश । दम्भु दम्भे । दिदम्भिषति । भज श्रिञ सेवायां । शिश्रयिषति शिश्रीषति । यु मिश्रणे ।

उवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्यावर्णे ॥ ३८९ ॥ जान्तस्थापवर्ग परस्याभ्यासोवर्णस्य इत्व भवत्यवर्णे परे सनि । यियविषति । युयूषति । जु इति सौत्रोऽय धातु । जिजावयिषति ॥ टु क्षु र कु शब्द । रिरावयिषति। लिलावयिषति । लुनाति कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते । धातोश्च हेताविन । पिपावयिषति । पिपिविषति । विभावयिषति । बिभविषति । ऊर्णुञ आच्छादन । प्रोर्णवितुमिच्छति सन् प्रोर्णुनविषति । बिभरिषति । ज्ञपि । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति । षणु दाने ॥ सिषनिषति ।

स्तौतीनन्तयोरव षणि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् पर स्तौतीनन्तयो रवस षमापद्यत षणि पत्वभूत सनि परे । इति नियमान्न षत्वम् । सिसासति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ।

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातरन्तस्य लोपो भवत्य सार्वधातुके स्वरे परे ॥ दिदरिद्रिषति । अत्र इटि च आकारलोप ।

छ्वो शूठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यथासल्ख शु ऊठ इत्येतौ भवत क्वौ धुन्वगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे । दिद्यूषति ।

* **स्तौतीनन्तयोरेव षणि ॥ ४०२ ॥** निमित्तात्पर प्रत्ययविकारागमस्थ स्तौतीनन्तयोरेव स षमापद्यते षत्वभूते सनि परे। तुष्टूषति। सिषेवयिषति। इति नियमात् सुसूषति। निनतसति। निनत्संते। " स्मिङ् पूङ्रञ्ज्वश्कॄगॄदृधृप्रछा सनि "। स्मिङ् ईषद्धसने। सिस्मयिषते। पूङ् पिपविषते।

पूङस्तु न स्यात् ॥ ४०३ ॥ पूङ् धातो पर इड् न स्यात्। पूञ् पवने। पवितुमिच्छति पुपूषति। ऋ अरिरिषति। अंज अञ्जिजिषति। अश् अशिशिषति। चिकरिषति। गॄ निगरणे जिगरिषति। जिगलिषति। दृङ् अनादरे। दिदरिषति। धृङ् अनवस्थाने दिधरिषति।

ग्रहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥ ४०४ ॥ एषा सम्प्रसारणं भवति सनि परे। पिपृच्छिषति। सुषुप्सति।

चेः किर्वा ॥ ४०५ ॥ चे किर्भवति वा परोक्षाया सनि च परे। चिकीषति। चिकीषते। तुतुरसति। मुमूर्षति मुमूर्षते। मुमुक्षति। मुमुक्षते। रुरुत्सति बुभुक्षते। युयुक्षति युयुक्षते।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ ४०६ ॥ ऋदन्तस्य इर भवति अगुणे परे। चिकीर्षति। चिकीर्षते। चिक्रीषति। चिक्रीषते।

वृङ्वृञोश्च ॥ ४०७ ॥ वृङ्वृञोश्च ऋकारस्य उर् भवत्यगुणे परे। वुवूर्षते। विवरिषते।

ग्रहिगुहोः सनि ॥ ४०८ ॥ ग्रहिगुहो सनि नेड् भवति। जिघृक्षति। जिघृक्षते। गुह संवरणे। जुघुक्षति। चोरयितुमिच्छति सन्। चुचोरयिषति। तन्त्रयितुमिच्छति सन्। तितन्त्रयिषति। विवारयिषति। विवारयिषते। इत्यादि। एवं सर्वमुन्नेयं।

इति सनन्त समाप्त।

धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ ४०९ ॥ क्रियासमभिहारे वर्त्तमानाद्धातोर्व्यञ्जनादेर्यशब्दग्रहणाचिन्त्याच्चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति क्रियासमभिहारे। शुभरुचादिवर्जितादेकस्वरतो यशब्दो भवति। क्रियासमभिहार पौनःपुन्यं भृशार्थो वा। भृशं भवति पुनः पुनर्वा भवति।

गुणश्चेक्रीयिते ॥ ४१० ॥ अभ्यासस्य गुणो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे।

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४११ ॥ चेक्रीयितान्ताद्धातोः कर्त्तर्यात्मनेपदं भवति। बोभूयते। बोभूयेत। बोभूयताम्। अबोभूयत। अस्य च इति लोपः। अबोभूयिष्ट। बोभूयाञ्चक्रे। बोभूयिता। बोभूयिषीष्ट। अबोभूयिष्ट। अबोभूयिष्यत।

दीर्घोऽनागमस्य ॥ ४१२ ॥ अनागमस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे। पापच्यते। पापच्येत। पापच्यताम्। अपापच्यत।

यस्यानिटि ॥ ४१३ ॥ व्यञ्जनात्परस्य यस्य लोपो भवति अनिटि प्रत्यये परे। अपापचिष्ट।

गत्यर्थात्कौटिल्ये च ॥ ४१४ ॥ गत्यर्थाद्धातोः कौटिल्येऽर्थे चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१५ ॥ अनुनासिकान्तस्य धातोरभ्यासस्यान्ते अनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे। चङ्क्रम्यते। कुटिलं इति किम् ? भृशं पुनः पुनर्वा क्रामति।

वञ्चिस्रंसिध्वंसिभ्रंसिकसिपतिपदिस्कन्दामन्तो नी ॥ ४१६ ॥ एषामभ्यासस्यान्तो नी आगमो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे। वनीवच्यते। अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः। अत्यर्थं स्रंसते सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते। बनीभ्रस्यते। कस गतौ। कसि गतिशासनयोः। अत्यर्थं

क्मति ननीक्स्यते । पनीपत्यते । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । चनीस्कद्यते ।

घ्राध्मोरी ॥ ४१७ ॥ घ्राध्मोरित्येतयोराकारस्य ईकारो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । जेघ्रीयते । देध्मीयते । "हन्तेर्घ्नी वा वक्तव्य" हन्तेर्घ्नी वा भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे अत्यर्थं हन्ति जेघ्नीयते

अभ्यासाच्च ॥ ४१८ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घो भवति ।

अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१९ ॥ धातोरभ्यासस्य अतः अकारस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । जघन्यते ।

ये वा ॥ ४२० ॥ यकारादावगुणे प्रत्यये परे खनिसनिजनामन्तस्य आकारो भवति वा । खनु अवदारणे । चखन्यते । चाखायते । षणु दाने । संसन्यते । सासायते । जंजन्यते । जाजायते ।

स्वपिस्यमिव्येञां चेक्रीयिते ॥ ४२१ ॥ एषां धातूनां सम्प्रसारणं भवति चेक्रीयिते परे । ञिष्वप् शये । सोषुप्यते । स्यम स्वन ध्वन शब्दे । सेसिम्यते । व्येञ् संवरणे । अत्यर्थं व्ययति वेवीयते ।

अर्त्यंट्यश्नात्यूर्णुसूचिसूत्रिमूत्रिभ्यश्च ॥ ४२२ ॥ एभ्यः परश्चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति ।

चेक्रीयिते च ॥ ४२३ ॥ अर्तिसंयोगाद्योश्च गुणो भवति चेक्रीयिते । अकारस्य रफस्य द्विरुक्तिर्भवति यकारेऽपि । अरार्यते । स्मृ ध्यै चिन्तायां । सास्मर्यते । अट गतौ । अटाट्यते । अश् भोजने । अशाश्यते । प्रर्णोनूयते । सूच पैशून्ये । सोसूच्यते । सूत्र अवमोचने । सोसूत्र्यते । मूत्र प्रस्रवणे । मोमूत्र्यते ।

अयीर्ये ॥ ४२४ ॥ शीङो अय् यो भवति यकारे परे । शाशय्यते । वावच्यते । जोहूयते । जाहीयते । द्रूधीयते । मेमीयते । जेगीयते । पेपीयते । तेष्ठीयते । अवसेषीयते । जेहीयते । देढीयते । सोषूयते । नानह्यते ।

अभिषोषूयते। अशाश्यते। चेचीयते। चायृ पूजानिशामनयो।

चायः किश्चेक्रीयिते ॥ ४२५ ॥ चाय किभवति चेक्रीयिते परे। अत्यर्थं चायति चेकीयते। अत्यर्थं तुदति तोतुद्यते।

ऋत इदन्तश्चिचेक्रीयितयिन्नायिषु ॥ ४२६ ॥ ऋदन्तस्य चिचेक्रीयितयिन्आयिषु परत इदन्तो भवति॥ मेम्रीयते। मोमुच्यते। रोरुध्यते। बोभुज्यते। योयुज्यते। तंतन्यते। मंमन्यते। चेक्रीयते।

जपादीनां च ॥ ४२७ ॥ जपादीनामभ्यासस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे। जपजभदहदंशभञ्जपश पठ्येते जपादयः। जप मानसे भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं जपति जञ्जप्यते। जभ जृभी गात्रविनामे। भृशं पुनः पुनर्वा जभति जञ्जभ्यते। दह भस्मीकरणे। दंदह्यते। दंश दशने। दंदश्यते। भञ्जो आमर्दने। भृशं भनक्ति बम्भज्यते। पश इति सौत्रो धातुः। भृशं पशति। पंपश्यते।

चरफलोरुच्च परस्यास्य ॥ ४२८ ॥ चरफलोरभ्यस्यान्तोऽनुस्वारागमः परस्यास्योच्च भवति चेक्रीयिते परे। चर वभ्र मभ्र चर गिवि धिवि गत्यर्थाः। भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं चरति चञ्चूर्यते। पंफुल्यते। वेवीयते।

ऋमतो रीः ॥ ४२९ ॥ ऋमतो धातोरभ्यासस्यान्तो री आगमो भवति चेक्रीयिते परे। ग्रहीङ् उपादाने--गृहिज्या इत्यादिना संप्रसारणम्। भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं गृह्णाति जरीगृह्यते। नृती गात्रविक्षेपे।

नृतेश्चेक्रीयिते ॥ ४३० ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेक्रीयिते परे। नरीनृत्यते। परीपृच्छ्यते। चोचूर्यते। एवं सर्वं वेदितव्यं।

इति चेक्रीयितप्रकरणम् ॥

तस्य लुग्वा ॥ ४३१ ॥ तस्य चेक्रीयितस्य लुग्वा भवति । यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानीतर आदेश । स्थानीव भवत्यादेश । प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि ग्रहण । धातुप्रकृतीना ग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि धातोर्ग्रहण भवतीति द्विर्वचनादि कार्य भवति॥ **चर्करीत परस्मैपदमदादौ** दृश्यते ।

चर्करीताद्वा ॥ ४३२ ॥ चर्करीताद्धातोर्वा इड् भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे ।

यिलोपे च चेक्रीयित ॥ ४३३ ॥ यिलोपे आयिलोपे च परस्मै पद भवति । अत्यर्थ भवति बोभवीति बोभोति बोभूत । स्वरादाविवर्णो वर्णान्तस्य धातोरियुवौ । बोभुवति । बोभूयात् बोभूयाता बोभूयु ॥ बोभ वीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूता बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् बोभूत बोभूत। अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूता अबोभुवु । पापचीति पापक्ति पापक्त पापचति । पापच्यात् । पापक्तु पापक्तात् पापक्ता पापचतु । हुधुड्भ्या हेर्द्धि ॥ पापग्धि पापक्तात् पापक्त पापक्त। अपापचीत् अपापक् अपापक्ता अपापचु ॥ टुणदि समृद्धौ । नानदीति नानत्ति नानत नानदति । ध्वसु गतौ च । दनीध्वसीति दनीध्वंस्त दनीध्वसति । एव सर्वमवगन्तव्य ॥ शेशयीति ॥

न तिबनुबन्धगणसख्यैकस्वरोक्तेषु ॥ ४३४ ॥ तिबनुबन्धगण सख्यैकस्वर एभरुक्तेषु निदानेषु प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्य ग्रहण न भवति ॥ तिपा उक्ते—सोषवीति सोषोति । सोषूयात् । सोषवीतु सोषोतु सोषूतात् सोषूता सोषुवतु । सोषूहि सोषूतात् सोषूत सोषूत । सोषवाणि सोषवाव सोषवाम ॥ तिपा निर्देशात् सूत पञ्चम्यामिति गुणप्रतिषेधो न

१ लुकि सति चेक्रीयितस्य चर्करीतसज्ञा बोद्धव्या ।

स्यात् । अनुबन्धोक्तेः— जोगिन जोग्यति । ङिद सार्वधातुके इति डानुबन्ध इति निर्देशात् गुणो न भवति ॥ गुणोक्ते —चोकोटीति । कुटादेरनिनिचट्स्विति गुणप्रतिषेधो न स्यात । संख्योक्तेः—रोरुदीति । रोरोत्ति । रुदादिः पञ्चको गण इति रुदादे. सार्वधातुके इतीण् न स्यात् । एकस्वरोक्ते—पापचीति । अनिङेकस्वरादात इत्येकस्वराधिकार पचिवचीत्यादिनेट्प्रतिषेधो न स्यात् ॥ वावचीति । वावक्ति वावक्त वावचति । जाहेति । दादेति दाचः दादति ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥ ४३५ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । अत्यर्थ पुन पुनर्वा दीव्यति देदिवीति ।

य्वोर्व्यञ्जने ये ॥ ४३६ ॥ धातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति यकारवर्जिते व्यञ्जने च परे । देदेति देद्यूत देदिवति ॥ सोषचीति सोषोति । नानहीति नानद्धि । अभिषोषचीति अभिषोषोति । पुन. पुनर्वा क्रीणाति चेक्रयीति चेक्रेति । तोतोदीति तोतोत्ति ।

रि रो री च लुकि ॥४३७॥ ऋमतो धातोरभ्यासस्यान्ते रि रो री च भवति चेकीयितस्य लुकि । मरिमरीति मर्मरीति मरीमरीति । मरिमर्ति मर्मर्ति मरीमर्ति । मर्मृत· मरीमृतः मरिमृतः । मर्म्रति मरीम्रति मरिम्रति । मरीमरीषि मर्मरीषि मरिमरीषि । मरिमर्षि मर्मर्षि मरीमर्षि । मरीमृथ मर्मृथः मरिमृथः । मरीमृथ मर्मृथ मरिमृथ । मरीमरीमि मर्मरीमि मरिमरीमि । मरिमर्मि मर्मर्मि मरीमर्मि । मरिमृव. मर्मृवः मरीमृव. । मरिमृमः मर्मृम मरीमृमः । मरिमृयात मर्मृयात् मरीमृयात् । मरिमरीतु मर्मरीतु मरीमरीतु । मरीमर्तु मर्मर्तु मरिमर्तु । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृतां मर्मृतां मर्म्रतु मरिम्रतु । मरिमृहि मर्मृहि मरीमृहि । मरिमृतात मर्मृतात् मरीमृतात् ।

मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमराणि मर्मराणि मरीमराणि । मरिमराव मर्मराव मरीमराव । मरिमराम मर्मराम मरीमराम । अमरिमरीत् अमर्मरीत् अमरीमरीत् । अमरिम अमर्म अमरीम । अमरिमृता अमर्मृता अमरीमृता । अमरिमरु अमर्मरु अमरीमरु । अमरिमरी अमर्मरी अमरीमरी । अमरिमृतं अमर्मृतं अमरीमृतं । अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत। अमरिमर अमर्मर अमरीमर । अमरिमृव अमर्मृव अमरीमृव । अमरिमृम अमर्मृम अमरीमृम । एवमभ्यस्तस्य चोपधाया इत्यादिना गुणो न भवति ॥ नृति गात्रविक्षेपणे ।

*नृतेश्चेक्रीयिते ॥४३८। नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेक्रीयिते परे ॥ नरिनृतीति नर्नृतीति नरीनृतीति । नरिनर्त्ति नर्नर्त्ति नरीनर्त्ति । नरिनृत नर्नृत नरीनृत । नर्नृतति नरीनृतति नरिनृतति ॥ मोमुचीति मोमोक्ति मोमुक्त मोमुचति । रोरुधीति रोरोद्धि रोरुद्ध रोरुधति ॥ बोभुजीति बोभोक्ति बोभुक्त बोभुजति । योयुजीति योयोक्ति योयुक्त योयुजति ॥ ततनीति तंतति ततत ततनति । ममनीति मर्मति ममत ममनति ॥ जजपीति जजप्ति जजप्त जजपति । चरिक्रमीति चर्करीति चरीक्रमति । चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति चरीकर्त्ति । चरिकृत चर्कृत चरीकृत । चरिकृति चर्कृति चरीकृति । चेक्रयीति चेक्रेति चेक्रीत चेक्रियति । वरिवरीति वर्वरीति वरीवरीति । वरिवर्त्ति वर्वर्त्ति वरीवर्त्ति । वरिवृत वर्वृत वरीवृत । वरिवृति वर्वृति वरीवृति । जरीगृहीति जर्गृहीति जरिगृहीति । जरिगर्ढि जर्गर्ढि जरीगर्ढि ।

न ऋतः ॥ ४३९ ॥ डे दलोप ऋतो गतोर्दीर्घो न भवति । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहति जर्गृहति जरीगृहति । जरिगृहीषि जर्गृहीषि जरीगृहीषि । जरिघर्क्षि जर्घर्क्षि जरीघर्क्षि । जरिगृढ जर्गृढ जरी-

गृढ । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहीमि जर्गृहीमि जरीगृहीमि । जरिगर्ह्मि जर्गर्ह्मि जरीगर्ह्मि । जरिगृह्व जर्गृह्व जरीगृह्व । जरिगृह्म जर्गृह्म जरीगृह्म ॥ जरिगृह्यात् जर्गृह्यात् जरीगृह्यात् । जरीगृहीतु जर्गृहीतु जरिगृहीतु । जरिगर्ढु जर्गर्ढु जरीगर्ढु । जरिगृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढा जर्गृढा जरीगृढा । जरिगृढतु जर्गृढतु जरीगृढतु । जरिगृढि जर्गृढि जरीगृढि । जरिगृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जर्गृढ जरिगृढ जरीगृढ जरिगृहाणि जर्गृहाणि जरीगृहाणि । जरिगृहाव जर्गृहाव जरीगृहाव । जरीगृहाम जर्गृहाम जरिगृहाम । अजरीगृहीत् अजर्गृहीत् अजरिगृहीत् । अजरिगृढा अजर्गृढा अजरीगृढा । अजरीगृह् अजर्गृह् अजरिगृह् । अजरीगृही अजर्गृही अजरिगृही ।

न रात् ॥ ४४० ॥ रेफात्पर संयोगान्तो लोप्यो न भवति । अजरिघर्ट् अजर्घर्ट् अजरीघर्ट् । अजरिगृढ अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरिगृढ अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरीगृह् अजर्गृह् अजरिगृह् । अजर्गृह्व अजरिगृह्व अजरीगृह्व । अजर्गृह्म अजरीगृह्म अजरिगृह्म इति चेक्रीयितलुगन्ता ।

इन्कारितं धात्वर्थे ॥ ४४१ ॥ नाम्न कारितसंज्ञक इन्भवति धात्वर्थ ।

इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ४४२ ॥ अनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति इनि परे हस्तिनाऽतिक्रमति अतिहस्तयति । इति गृह्णाति ।

न हलिकल्योः ॥ ४४३ ॥ हलिकल्योर्लोपो न भवति । हलयति । कलयति । अजहलत् । अचकलत् । कृतयति अचकृतत् । वस्त्र ममाच्छादयति संवस्त्रयति । समवस्त्रत् । वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । समवर्मत् । तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । मुण्डं करोति मुण्डयति । अनु-

मुण्डत् । एव मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रत् ।

सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थवेदानामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे ... ति । एव अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो आर्चिथपत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४ लिङ्गस्य लघो ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदु करोति करोति म्रदयति । अमिम्रदत् । कृश भृश करोति भ्रशयति अबिभ्रशत् । परिवृढ इ यादि ।

पृथं मृदुं दृढं चैव कृशं च
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान्रविधौ

धातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥
कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णस्य
इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति
प्रयुक्ते भावयति भावयते । भावयेत् ।
देरुमयमित्युक्तत्वात्
याञ्चक्रे । भावयिता । भाव्यात् ।
अभावयिष्यत् अभावयिष्यत । पाचयति ।
नन्दयति । अननन्दत् । ससयति असससत्

शाच्छासाह्वाव्यावेपामिनि ॥

पर । शाययति । अशीशयत् । छाययति अचिच्छयत् । अवमाययति । अवामीमयत् । ह्वाययति ।

ह्वयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ ह्वयतेर्नित्य सम्प्रसारण भवति कारिते च सवर्णो परयो ॥ अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति ।

लोपः पिबतेरीचाभ्यासस्य ॥ ४५० ॥ पिबतेरभ्यासस्य ईद्भवति उपधायाश्च लोपो भवति इनि चण्पर । अपीप्यत् । आदयति । आदिदत् । वाचयति अवीवचत् । ह्वाययति अजूहवत् ।

अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नुयीक्ष्मायादन्तानामन्तः पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्यादीनामादन्ताना च पकारोन्तो भवति यथासम्भव यलोपश्च नामिना गुणश्च इति पर । अर्पयति आर्पिपत् । ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । व्ली वरणे । व्लेपयति । अविव्लिपत् । रीङ् श्रवणे । रेपयति अरीरिपत् । क्नूयी शब्द । क्नोपयति । अचुक्नुपत् । क्ष्मायी विधूनने । क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । ह्वेपयति अजिह्वपत् । धापयति । अदीधपत । मापयति अमीमपत । स्थापयति । स्थापयेत् । अस्थापयत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठतेरिद्भवति इनि चण् पर । अतिष्ठिपत् । घ्रापयति ।

जिघ्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिघ्रतेर्वा इद्भवति इनि चण्पर । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । देवयति । अदीदिवत् । भावयति । अबूभुवत् । नह्यति । अनीनहत् । अभिषावयति । आशयति । आशिशत् । चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतूतुदत् । मारयति । अमीमरत् । मोचयति अमूमुचत् । रोधयति । अरूरुधत् । भोजयति अबूभु-

मुण्डत् । एवं मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रत् ।

सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थवेदानामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे सत्यापयति । एवं अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो न भवति इन् चण् परे । आर्चियपत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४६ ॥ व्यञ्जनादेरनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य लघोः ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि परे । पृथ प्रख्याने । पृथुं करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदुं करोति म्रदयति । अमिम्रदत् । दृढं करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृशं करोति क्रशयति । अचिक्रशत् । भृशं करोति भ्रशयति अबिभ्रशत् । परिवृढं करोति परिव्रढयति पर्यविव्रढत् । इत्यादि ।

पृथुं मृदुं दृढं चैव कृशं च भृशमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान्रविधौ स्मरेत् ॥ १ ॥

धातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ हेतुः कर्तृव्यापारः वर्तमानाद्धातो कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्यावर्णे इत्यभ्यसावर्णस्य इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति दीर्घः । भवति कश्चित्तमन्यः प्रयुंक्ते भावयति भावयते । भावयेत् । भावयतु । अभावयत् । इन्व्यञ्जनादेरुभयमित्युक्तत्वात् सर्वेषामिन्प्रत्ययानामुभयपदित्वम् ॥ अबीभवत् । भावयाञ्चक्रे । भावयिता । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । भावयिष्यति भावयिष्यते । अभावयिष्यत् अभावयिष्यत । पाचयति । अपीपचत् । एधयति ऐदिधत् । नन्दयति । अननन्दत् । स्रंसयति असस्रंसत् ।

शाच्छासाह्वाव्यावेपामिनि ॥ ४४८ ॥ एषामायिर्भवति इनि

९१ । शाययति । अशीशयन् । छाययति अचिच्छयत् । अवमाययति । अवासीषयन् । ह्वाययति ।

ह्वयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ ह्वयतेर्नित्यं सम्प्रसारणं भवति कारिते च सन्ध्यणो परयो ॥ अजूहवत । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयन् । पाययति ।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४५० ॥ पिबतेरभ्यासस्य इद्भवति उपधायाश्च लोपो भवति इनि चणपरे । अपीप्यन् । आययति । आदिदत् । वाययति अवीवचत् । ह्वाययति अजूहवत् ।

अर्त्तिह्रीब्लीरीक्नुयीक्ष्माय्यादन्तानामन्तः पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्यादीनामादन्तानां च पकारोन्तो भवति यथासम्भवं यलोपश्च नामिनां गुणश्च इनि परे । अर्पयति आर्पिपत् । ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । ब्ली वरणे । ब्लेपयति । अबिब्लिपत् । रीङ् श्रवणे । रेपयति अरीरिपत् । क्नूयी शब्दे । क्नोपयति । अचुक्नुपत् । क्ष्मायी विधूनने । क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । ह्वेपयति अजिह्वपत् । धापयति । अदीधपत । गापयति अमीमपन् । स्थापयति । स्थापयेत् । अस्थापयत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठतेरिद्भवति इनि चण् परे । अतिष्ठिपत् । घ्रापयति ।

जिघ्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिघ्रतेर्वा इद्भवति इनि चणपरे । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । दवयति । अदीदिवत् । सावयति । असूषुवत् । नहयति । अनीनहत् । अभिषावयति । आशयति । आशिशत् । चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतूतुदत् । मारयति । अमीमरत् । मोचयति अमूमुचत् । रोधयति । अरूरुधत् । भोजयति अबूभु-

जत् । योनयति । अयूयुनत् । तानयति । अतीतनत् । मानयति । अमीमनत् । कारयति अचीकरत् ।

स्मिजिक्रीडामिनि ॥ ४५४ ॥ एषामाकारो भवति इनि परे । विस्मापयति । व्यसिस्मपत् । विजापयति । व्यजीजपत् । विक्रापयति । व्यचिक्रपत् । अध्यापयति । अध्यापिपत् । वारयति अवीवरत् । ग्राहयति अजिग्रहत् । चोरयति अचूचुरत् । तन्त्रयति अततन्त्रत् ।

मानुबन्धानां ह्रस्वः ॥ ४५५ ॥ मानुबन्धानां धातूनां ह्रस्वो भवति इनि परे ॥ अभ्यासधातोर्दीर्घो न भवति ॥ घटादयो मानुबन्धाः । घट चेष्टायां ॥ घटयति ॥ अजीघटत् । व्यथ भयचलनयोः ॥ व्यथयति । अविव्यथत् ।

जनिजॄक्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥ ४५६ ॥ एषां ह्रस्वो भवति इनि परे । जनिङ् प्रादुर्भावे । जनयति । अजीजनत् । जॄष् वयोहानौ ॥ जरयति अजीजरत् । क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । क्नसयति । अचिक्नसत् । रञ्ज रागे ।

रञ्जेरिनि मृगरमणे ॥ ४५७ ॥ मृगरमणार्थे इनि परे रञ्जेरुपधालोपो भवति । रजयति । अरीरजत् । पक्षे रञ्जयति ॥ अररञ्जत् । रमु क्रीडायां । रमयति । अरीरमत् । श्रमु तपसि खेदे च । श्रमयति । अशिश्रमत् ।

ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गा वा ॥ ४५८ ॥ एते सोपसर्गा नित्यं मानुबन्धा भवन्ति ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । तत्र सोपसर्गत्वे मानुबन्धानां ह्रस्वः । ज्वल दीप्तौ । प्रज्वलयति ॥ प्राजिज्वलत् । ह्वल चलने । प्रह्वलयति । प्राजिह्वलत् । प्रह्मलयति । प्राजिह्मलत् । अनन्त्यात् ॥ प्रणमयति । प्राणीनमत् । उन्नमयति । उदनीनमत् ।

अनुपसर्गा वा ॥ ४५९ ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति ।

ज्वलयति । ज्वालयति । अजिज्वलत् । ह्वलयति । ह्वालयति । अजिह्वलत् । ह्मलयति अजिह्मलत् । नमयति ॥ नामयति । अनीनमत् ।

ग्लास्नावनवमश्च ॥ ४६० ॥ एते मनुबन्धा वा भवन्ति । ग्लै हर्षक्षये । ग्लापयति । ग्लपयति । अजिग्लपत् । ष्णा शौचे ॥ स्नपयति । स्नापयति । असिस्नपत् वन षण संभक्तौ ॥ वनयति । वानयति । अवीवनत् । टुवमु उद्गिरणे । वमयति । वामयति । अवीवमत् ।

न कम्यमि चमः ॥ ४६१ ॥ एषां ह्रस्वो न भवति इनि परे ।

कमेरिनिङ् कारितम् ॥ ४६२ ॥ कमेः कारितसंज्ञक इनिङ् भवति स्वार्थे । कमु कान्तौ । कामयते । अचिकमत् । अम द्रम मीमृ हय गतौ ॥ आमयति आमिमत् । चमु अदने । चामयति । अचीचमत् ।

शमोऽदर्शने ॥ ४६३ ॥ शमोऽदर्शनेऽर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे ! शमयति रोगान् । अशिशमत् । अदर्शन इति किं ? निशामयति रूपं । न्यशीशमत्

यमोऽपरिवेषणे ॥ ४६४ ॥ यमः अपरिवेषणेऽर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे । यम उपरमे । नियमयति । अपरिवेषण इति किं आयामयति । आयीयमत् ।

स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ ४६५ ॥ स्खदिरवपरिभ्यां च ह्रस्वो भवति इनि परे । स्खदिर् स्खदने । अवस्खदयति । अन्योपसर्गाच्च भवति । उपस्खादयति । अवचिस्खदत् । पर्यचिस्खदत् । उपाचिस्खदत् ।

पण गतौ ॥ ४६६ ॥ पणो गत्यर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे ॥ पणयति ॥ अगत्यर्थ इति किं? पाणयति । अपीपणत् । इति इन्नन्ता ॥

आत्मेच्छायां यिन् ॥ ४६७ ॥ नाम्नो यिन्भवति आत्मेच्छायां ।

यिन्यवर्णस्य ॥ ४६८ ॥ अवर्णस्य इत्वं भवति यिनि परे ॥ पुत्र-

मिच्छत्यात्मन पुत्रीयति ॥ पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । अपुत्रीयीत् ॥ पुत्रीयाञ्चकार । पुत्रीयिता । पुत्रीय्यात् । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिषीत् । एवं घटीयति । वस्त्रीयति सुवर्णीयति ।

काम्य च ॥ ४६९ ॥ नाम्न काम्यो भवति आत्मेच्छायां । पुत्रमिच्छत्यात्मन पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यतु । अपुत्रकाम्यत् । अपुत्रकाम्यीत् । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्यात् । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । एवं इदकाम्यति ।

उपमानादाचारे ॥ ४७० ॥ उपमानान्नाम्नो यिन्भवति आचारेऽर्थे ॥ पुत्रमिव आचरति पुत्रीयति माणवक । एवं क्षीरीयति जलं । भूपीयति पुत्रकं । इति यिन्नन्त ।

कर्तुरायिस्सलोपश्च ॥ ४७१ ॥ कर्तुरुपमानान्नाम्न आयि भवति आचारेऽर्थे यथासभव सलोपश्च ।

आयिताच ॥ ४७२ ॥ आयिप्रत्ययान्ताद्धातोरात्मनेपदं भवति । श्येन इव आचरति श्येनायते । श्येनायेत । श्येनायता । अश्येनायत । अश्येनायिष्ट । श्येनायाञ्चक्रे । श्येनायिता । श्येनायिष्यते । अश्येनायिष्यत ॥ एव अप्सरायते ॥

ओजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥
आयिलोपश्च विज्ञेयो गर्दभत्यश्वतीत्यपि ॥ १ ॥

ओजस्वि इव आचरति । ओजायते । एवं अप्सरायते । पयायते ।

नामिव्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४७३ ॥ नामिव्यञ्जनान्तात्परस्य आयेरादेर्लोपो भवति । पयस्यते । गशब्दस्येष्टाऽर्थत्वान्नचिदायिलोप । आम्यन्तादित्यन्तग्रहणाधिक्यादायिलोपे परस्मैपदं भवति ॥ गर्दभ इव आ-

चरति गर्दभति । एवं अश्वति । अश्वीयते । एव अश्वति । अश्वीयते । एव पट्वयते । पित्रीयते । रैयते ।

नलोपश्च ॥ ४७४ ॥ नलोपश्च भवति यिन्यायो परत । विश्व-म्यते ॥ अनुडुह्यते ।

ओतायिन्नायिपरे स्वरवत् ॥ ४७५ ॥ ओत परौ यिन्नायिस्वर-वद्भवत ॥ ओ अविति संधि । गामित्यात्मन इच्छति गव्यति । गौरिवाचरति गव्यते ।

औत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औत परो यिन्नायिस्वरवद्भवति ॥ नावमि च्छत्यात्मन नाव्यति । नौरिवाचरति नाव्यते ।

वा गल्भक्लीबहोडेभ्यः ॥ ४७७ ॥ एभ्य परमात्मनेपद भवति । वाशब्दस्येष्टार्थत्वात् कचिदायिलोप । गल्भ इव आचरति गल्भते । क्लीबते । होडते ।

कष्टकक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥ ४७८ ॥ एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्य पापे वर्त्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । एव कक्षायते । सत्रायते । गहनायते । पाप इति किं ? कष्टाय तपसे क्रामति ।

बाष्पोष्मफेनमुद्वमति ॥ ४७९ ॥ बाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उ-द्वमनेऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्माणमुद्वमति उष्मायते । नस्य लोप फेनमुद्वमति फेनायते ।

सुखादीनि वेदयते ॥ ४८० ॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वेदयते इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमावेदयते सुखायते । एवं दुःखायते । तदनुभवतीत्यर्थ ।

शब्दादीन् करोति ॥ ४८१ ॥ शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य

करोत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति। शब्द करोति शब्दायते। एवं वैरायते। कलहायते।

नमस्तपोवरिवसश्च यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्यो यिन्भवति करोत्यर्थे। नमस्करोति नमस्यति देवान्। एवं तपस्यति शत्रून्। वरिवस्यति गुरून्।

कण्ड्वादिभ्यो यन् ॥ ४८३ ॥ कण्ड्वादिभ्यो यन्भवति करोत्यर्थे॥ कण्डूं करोति कण्डूयते। एवं तिरस्करोति तिरस्यते। इत्यायिप्रत्ययान्ताः।

गुपूधूपविच्छिपणिपनेरायः ॥ ४८४ ॥ गुपूप्रभृतिभ्य आय प्रत्ययो भवति स्वार्थे। गोपायति। गोपायाञ्चकार॥ गोपायिता। एवं धूपायति। विच्छायति। विश विच्छ गतौ। पणायते। पणि व्यवहारे। पनायते। पन स्तुतौ च॥ इत्यायान्ताः।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकाराच्चिः ॥४८५॥ विकारात्नाम्नश्चिर्भवति अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तिषु परेषु।

* च्वौ चावर्णस्य ईत्वम् ॥ ४८६ ॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति च्वौ च परे। च्चिर्मर्वापहारिप्रत्ययस्य लोपः। अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति। अशुक्लः शुक्लः क्रियते शुक्लीक्रियते। अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति। अशुक्लः शुक्लः स्यात् शुक्लीस्यात्। अदीर्घो दीर्घः क्रियते दीर्घीक्रियते। अदीर्घं दीर्घं करोति दीर्घीकरोति। अदीर्घो दीर्घो भवति दीर्घीभवति। अदीर्घो दीर्घः स्यात् दीर्घीस्यात्। एवं पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीभवति पुत्रीस्यात्। अवनिता वनिता क्रियते वनितीक्रियते एवममीक्रियते अमीकरोति अमीभवति अमीस्यात्। पटूक्रियते पटूकरोति पटूभवति पटूस्यात्।

* ऋत ईदन्तश्च्विचेक्रीयितयिन्नायिषु ॥ ४८७ ॥ ऋदन्तस्य च्विचेक्रीयितयिन्नायिषु परत ईदन्तो भवति। मात्रीकरोति मात्रीक्रियते

मात्रीभवति मात्रीस्यात् । पित्रीकरोति पित्रीक्रियते पित्रीभवति पित्रीस्यात्। इत्यादि । एवं सर्वमवगन्तव्यं । इति च्विप्रत्ययान्ता समाप्ता । अथ पुषादयः ।

पुषादिद्युतादिऌकारानुबन्धात्तिमसिशास्तिभ्यश्च परस्मै ।४८८। इत्यङ् प्रत्ययः सर्वत्र भवति । पुष पुष्टौ । अपुषत् । शुष शोषणे । अशुषत् । दुष वैकृत्ये । अदुषत् । श्लिष आलिङ्गने । अश्लिषत् । छिच्छिदा गात्रप्रक्षरणे । अच्छिदत् । क्षुध बुभुक्षायां । अक्षुधत् । शुध शौचे । अशुधत् षिध संराद्धौ असिधत् । रध हिंसायां । अरधत् । तृप प्रीणने । अतृपत् । दृप हर्षगमोचनयोः । अदृपत् । मुह वैचित्ये । अमुहत् । द्रुह जिघांसायां । अद्रुहत् । ष्णुह उद्गिरणे । अस्नुहत् । ष्णिह प्रीतौ । अस्निहत् । णश् अदर्शने । अनशत् । शम् दम् उपशमे । अशमत् अदमत् । तमु काङ्क्षायां । अतमत् । श्रमु तपसि खेदे च । अश्रमत् । भ्रमु अनवस्थाने । अभ्रमत् । क्षमूष् सहने । अक्षमत् । क्लमु ग्लानौ । अक्लमत् । मदी हर्षे । अमदत् । असु क्षेपणे । आस्थत् । यसु प्रयत्ने । अयसत् । जसु मोक्षणे । अजसत् । तसु दसु उपक्षये । अतसत् । अदसत् । वसु स्तम्भे । अवसत् । प्लुष दाहे अप्लुषत् । विष प्रेरणे । अविषत् । कुश श्लेषणे । अकुशत् । बुस उत्सर्गे । अबुसत् । मुस खण्डने । अमुसत् नसि परिणामे । अनसत् । लुठ विलोडने । अलुठत् । उच समवाये । औचत् । भृश भ्रंश अधःपतने । अभृशत् । वृश वरणे । अवृशत् । कृश तनूकरणे । अकृशत् । ञितृष पिपासायां । अतृषत् । तुष हृष तुष्टौ । अतुषत् । अहृषत् । कुप क्रुध रुष रोषे । अकुपत् । अक्रुधत् । अरुषत् । डिप क्षेपे । अडिपत् ष्टुप समुच्छ्राये । अस्तुपत् । गुप व्याकुलत्वे । अगुपत् । युप रुप लुप विमोहने । अयुपत् । अरुपत् । अलुपत् । लुभ

गार्ध्ये । अलुभत् । क्षुभ संचलने । अक्षुभत् । नभ तुभ हिंसायां । अनभत् अतुभत् । क्लिन्दू आर्द्रीभावे । अक्लिन्दत् । ञिमिदा स्नेहने । अमिदत् । ञिक्ष्विदा मोचने । अक्ष्विदत् । ऋध वृद्धौ । आर्धत् । गृधु अभिकाङ्क्षायां । अगृधत् इति पुषादि । पुषादिद्युतादीत्यत्र मन्यन्ते । द्युत शुभ रुच दीप्तौ । अद्युतत् अद्योतिष्ट । एवं सर्वत्र आत्मनेपदेऽपि । अशुभत् । अरुचत् । श्विता आवर्णे ।

श्वितादीनां ह्रस्वः ॥४८९॥ श्वितादीनां ह्रस्वो भवति । अश्वितत् । घुट परिवर्तने । अघुटत् रुट लुट लुठ प्रतीघाते । अरुटत् । अलुटत् । अलुठत् । क्षुभ संचलने । अक्षुभत् । स्रंसु भ्रंसु अवस्रंसने । अस्रसत् । अभ्रसत् । ध्वंस गतौ च । अध्वसत् । स्रम्भु विश्वासे । अस्रभत् । वृत वर्तने । अवृतत् । वृध वृद्धौ । अवृधत् । शृधु शब्दकुत्सायां । अशृधत् । स्यन्दू प्रस्रवणे । अस्यदत् । कृपू सामर्थ्ये । अकृपत् । गृधु अभिकाङ्क्षायां । अगृधत् ।

कृपो लृत् ॥ ४९० ॥ कृपधातो ऋतो लृत् भवति । अक्लृपत् । इति द्युतादि ॥

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायामाख्यातः परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः कश्चित्प्रदर्श्यन्ते ॥

सिद्धिरिजवद्ण्यानुबन्धे ॥ ४९१ ॥ ण्यानुबन्धे कृत्प्रत्यये परे इचि कृत कार्यमतिदिश्यते यथासम्भवं ।

धातोः ॥ ४९२ ॥ अविशेषेण धातोरित्यधिकारो वेदितव्यः ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञका वेदितव्याः ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्प्रत्ययान्ता कर्तृकारके भवन्ति ।

वर्त्तमाने शन्तृङानशानप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोः ॥४०५॥ अप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयो परयो वर्तमानकाले धातो शन्तृङानशौ भवत ॥

सार्वधातुकवत् ॥ ४९६ ॥ शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुकवत्कार्यं भवति । कृदन्ता प्रायो वाच्यलिङ्गा । शन्तृङन्त क्विन्त धातुत्व न जगाति । भवन् पुमान् । भवन्ती स्त्री । भवत्कुलं । लोकोपचारादानशानङावात्मनेपदे ।

आनोऽऽत्मने ॥४९७॥ अत्र आन प्रत्यय आत्मनेपद भवति ।

आन्मोन्त आने ॥ ४९८ ॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति आने परे । एधमान पुत्र । एधमाना लक्ष्मी । एधमान कुल । तथा पचन् पचन्ती पचत् । पचमान पचमाना पचमानमित्यादि ॥ अदन् अदन्ती अदत् । शयान शयाना शयान ।

टे न गुणः ॥ ४९९ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो न भवति शानुबन्धे कृति परे । नुवन् ब्रुवाण । जुह्वत् जुह्वान । दधत् दधान । दीव्यन् । सूयमान । सुन्वन् सुन्वान । अभुदान । सर्वेषामामने इत्यादिना गुणो न भवति । चिन्वन् चिन्वान । भावे । भूयमानं देवदत्तेन । एध्यमानमस्माभि । भावे सर्वत्र नपुंसकलिङ्गत्वं एकत्व च । कर्मणि । पच्यमान ओदन । पच्यमानौ ओदनौ । पच्यमाना ओदना । क्रियमाण कट इत्यादि ।

वेत्तः शन्तुर्वन्सुः ॥ ५०० ॥ विद परस्य शन्तुर्वन्सुर्भवति । विद्वान् विद्वान्सौ ॥

क्वन्सुकानौ परोक्षावच्च ॥ ५०१ ॥ धातो परोक्षावत्परौ क्वन्सु-

क्वानौ भवतः ॥ क्वन्सु परस्मै कान आत्मनेपदं भवति ।

के यण्वच्च योक्तवर्जनम् ॥ ५०२ ॥ कानुबन्धे कृति परे यण् वत्कार्यं भवति योक्तं वर्जयित्वा । इति न गुणः । बभूवान् बभूवांसौ बभूवांसः । एधाञ्चकिवान् । एधाञ्चकाणः । अत्र नाम्यादेर्गुरुमत इत्यादिना आम. कृञ प्रयुज्यते इत्यनुप्रयोग । पेचिवान् पेचानः । चक्रिवान् चक्राणः ।

य्वोर्व्यञ्जनेऽये ॥ ५०३ ॥ धातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति यकारवर्जिते कृति व्यञ्जने परे । क्नूयी शब्दे । चुक्नूवान् । क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्मावान् दिव् क्रीडादौ । दिदिवान् । षिवु तन्तुसन्ताने । सिषिवान् । ष्ठिवु क्षिवु निरसने । तिष्ठिवान् । चिक्षिवान् ।

गमहनविदविशदृशां वा ॥ ५०४ ॥ एषां वन्सू आगमिड् वा भवति यथासंभवं उपधालोपः । जग्मिवान् । इडभावे ।

वमोश्च ॥ ५०५ ॥ वमोश्च परयोर्द्धातोर्मो नो भवति । जगन्वान् जघ्निवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । ददृशिवान् ।

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ ५०६ ॥ एते क्वन्सुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । दाशृ दाने । दाश्वान् । षह मर्षणे । साह्वान् । मिह सेचने । मीढ्वान् ।

तव्यानीयौ ॥ ५०७ ॥ धातोस्तव्यानीयौ भवतः ।

ते कृत्याः ॥ ५०८ ॥ ते तव्यादयः कृत्या भवन्ति ।

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ५०९ ॥ भावे कर्मणि च कृत्यक्तखलर्था वेदितव्याः ॥ पूर्वस्यापवादोऽयं ॥ सुजनेन भवितव्यं । भवनीयं । अनुक्ते कर्तरि तृतीया । एधितव्यं । एधनीयं । उक्ते कर्मणि प्रथमा । अभिभवितव्यः शत्रुः । अभिभवनीयः । कर्तव्यः करणीयः कटः । दातव्यं दानीयं धनं ।

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥ ५१० ॥ कृत्यो युट च उक्तादन्यत्रापि भवति । स्ना शौचे । स्नानीयं चूर्णं । दानीयो ब्राह्मण वृत वर्तने । समावर्तनीयो गुरु ॥

ध्यगद्यः ॥ ५११ ॥ ध्यगन्ताद्धातोर्यं प्रत्ययो भवति चेयं जेयं नेयं ।

उदीङ्भ्यां कृद्यः स्वरवत् ॥ ५१२ ॥ उदीङ्भ्या पर कृद्य ध्यगव-द्भवति । लव्यं अवश्यलाव्यं ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच ॥ ५१३ ॥ शकिसहिभ्या पवर्गान्ताच यो भवति । शक्ल शक्तौ । शक्यं । सह्यं । जप्यं । लभ्यं

आत्खनोरिच ॥ ५१४ ॥ आकारान्तात्खनो नश्च यो भवति अनयोरन्त इकारागमो भवति । देयं पेयं खनु अवदारणे । खनित्रिपाडेश । अन्येष्वपि मातर्मेयं

यमिमदिगदां त्वनुपसर्गे ॥ ५१५ ॥ एषामुपसर्गाभावे यो भवति। यम्यं मद्यं गद्यं अनुपसर्ग इति किं ? ध्यण्—प्रयाम्यं । प्रमाद्य प्रगार्यं ।

चरेराङ्घि चागुरौ ॥ ५१६ ॥ अनुपसर्गे आङ्घि चर्यो भवति अ गुरौ । आचर्यो देश । अनुपसर्ग इति किं ? अभिचार्यं । अगुराविति किं ? आचार्यो गुरु ।

पण्यावद्यवर्या विक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु ॥ ५१७॥ एतेष्वर्थेषु एते निपात्यन्ते यथासंख्यं । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयार्थे । अवद्यमिति निपात्य ते गर्ह्यार्थे । वर्यमिति निपात्यते अनिरोधार्थे । पण व्यवहार स्तुतौ च । वद व्यक्ताया वाचि । वृञ वरणे । पण्यं । अवद्यं । वर्यं ।

वह्यं करणे ॥ ५१८ ॥ वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्यं शकटं वाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ये ।। ५१९ ।। अर्यमिति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्यते इति अर्य स्वामी अर्यो वैश्य ।

उपसर्या काल्याप्रजने ।। ५२० ।। प्रजने प्राप्तकाले चेत् उपसर्या इति निपात्यते । सृ गतौ । उपसर्या ऋतुमतीत्यर्थे ।

अजर्यं संगते ।। ५२१ ।। अजर्यमिति निपात्यते संगतेऽर्थे । न जीर्यत इत्यजर्यं आर्यसंगतं ।

नाम्नि वदः क्यप् च ।। ५२२ ।। नाम्नि उपपदे वद क्यप् भवति यश्च ।

सप्तम्युक्तमुपपदम् ।। ५२३ ।। धात्वधिकारे सप्तम्या निर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवति ।

तत्प्रज्ञनाम चेत् ।। ५२४ ।। तदुपपदं नाम चेद्धातोः प्राग्भवति ।

तस्य तेन समासः ।। ५२५ ।। तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन सह समासो भवति । ब्रह्मणो वदनं अथवा ब्रह्मणा उच्यते ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवद्य ।

भावे भुवः ।। ५२६ ।। नाम्नि उपपदे भुवो धातोः क्यप् भवति भावे । ब्रह्मभूयं गतं ब्रह्मत्वं गत इत्यर्थ

हनस्त च ।। ५२७ ।। नाम्नि उपपदे हन्तेः क्यप् भवति नस्य तकारादेशो भवति । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या ।

वृञ्दृजुषीण्शासुस्तुगुहां क्यप् ।। ५२८ ।। एषां क्यप् भवति । पुन क्यप्ग्रहणं अधिकारनिवृत्त्यर्थं । तेन नाम्नि भावे चेति निवृत्त्यर्थं ।

धातोस्तोन्तः पानुबन्धे ।। ५२९ ।। ह्रस्वान्तस्य धातोस्तोऽन्तो भवति पानुबन्धे कृति परे । वृत्यं दृत्यं । जुषी प्रीतिसेवनयो । जुष्यत इति जुष्य । इत्य । शासु अनुशिष्टौ ।। शासेरिदुपधाया इत्यादिना आ

कारस्य इत्व । शिष्य । स्तुत्य । गुह्य ।

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ५३० ॥ क्लृपि चृति वर्जित ऋकारोपधा द्धातो क्यप् भवति । वृत्य नृत्य दृश्य स्पृश्य ।

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ५३१ ॥ भृञ असंज्ञायां क्यप भवति । भ्रियत इति भृत्य ।

ग्रहोऽपिप्रतिभ्यां वा ॥ ५३२ ॥ अपिप्रतिभ्यां परात् ग्रहे क्यप् भवति वा । अपिगृह्य । अपिग्राह्य । पक्षे घ्यण् । प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्य ।

पदपक्ष्ययोश्च ॥ ५३३ ॥ पदपक्ष्ययोरर्थयोर्ग्रहे क्यप भवति । पक्ष भव पक्ष्य । प्रगृह्य पद । पक्षे अर्जुनगृह्या सेना ।

वौ नीपृञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोः ॥ ५३४ ॥ वावुपपदे नीपृञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोरर्थयो क्यप् भवति । विनीय क रु । विपूयो मुञ्ज ।

ऋवृषिमृजां वा ॥ ५३५ ॥ कृञादिभ्यो वा क्यप भवति । कृत्य कार्य । वृष वृक्ष सेचने । वृष्य । वर्ष्य । मृज्य । मार्ग्य ।

*मृजो मार्जिः ॥ ५३६ ॥ मृजु इत्येतस्य धातोर्मार्जिरादेशो भवति । चजो कगो धुण्ध्यानुबन्धयोरिति जकारस्य गकार ॥ मार्ज्य मार्ग्य ।

सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्त्तरि ॥ ५३७ ॥ एते कर्त्तरि निपात्यन्ते । सरति सृन वा लोकानिति सूर्य । रोचत इति रुच्य । यत्र ट गमयत्र नयो । न व्यथते इति अव्यथ्य ।

भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ५३८ ॥ एतौ कर्त्तरि नदे निपात्येते । भिनत्ति कूलानीति भिद्य । उज्झत्युदकमिद्धय ।

युग्यं च पत्रे ॥ ५३९ ॥ युग्यमिति निपात्यते पत्रे वाहनार्थे । युज्यते अनेनेति युग्य ।

कुप्यपच्यवृष्यमंज्ञायाम् ॥ ५४० ॥ एते निपात्यन्ते संज्ञायां ।

कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्या व्रीहयः। कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत्।

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद् घ्यण् ५४१। ऋवर्णान्तात् व्यञ्जनान्ताद्धातोः घ्यण् भवति। णकार इद्वृद्ध्यर्थः। घकारश्चजोः कगौ इत्यर्थः। कार्यं। स्तृञ् आच्छादने। निस्तार्यं। श्लोक लोचृ दर्शने। आलोक्यं आलोच्यं। वाद्यं। कृप कृपायां। कृपे रो लः। कल्प्यं।

चजोः कगौ धुट्घानुबन्धयोः॥ ५४२॥ चजोः कगौ यथासंख्यं भवतः धुटि घानुबन्धे परे। वाक्यं पाक्यं योग्यं भोग्यं।

न कवर्गादिव्रज्यजाम्॥ ५४३॥ कवर्गादेः व्रजेः अजश्च चजोः कगौ न भवतः। क्षीज कूज गुज अव्यक्ते शब्दे॥ कूज्यं कूजं। खज मन्थे। खाज्यं। प्राव्राज्यं। अज क्षेपणे। आज्यं।

घ्यण्यावश्यके॥ ५४४॥ आवश्यके गम्यमाने चजोः कगौ न भवतः घ्यणि परे। अवश्यपाच्यं। अवश्यभोज्यं।

प्रवचर्चिरुचियाचियजित्यजाम्॥ ५४५॥ एषां चजोः कगौ न भवतो घ्यणि परे। प्रवाच्यः। आर्च्यः। रोच्यः। याच्यः। याज्यः। त्यज हानौ। त्याज्यः।

निःप्राभ्यां युजेः शक्ये॥ ५४६॥ निप्राभ्यां परस्य युजेर्गो न भवति शक्यार्थे घणि परे। नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः। एवं प्रयोज्यः भृत्यः।

भुजोऽन्ने। ५४७ भुजो गो न भवति शक्यार्थे घ्यणि परे अन्ने। भोक्तुं शक्यं भोज्यं अन्नं भोज्यं पयः।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिदभिचमां च॥ ५४८॥ आङ्पूर्वात्सुनोतेर्य्वित्यादिभ्यश्च घ्यण् भवति। आसाव्यं। यु मिश्रणे। यूयते याव्यं। डुवप् बीजतन्तुसन्ताने। वाप्यं। रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि। राप्यं।

लाव्यं । त्रपूष् लज्जाया । त्रप्यं । दंभेरिह प्रकृतिनलोप । अवदाभ्यं । आचाम्यं ।

उवर्णादावश्यके ॥ ५४९ ॥ उवर्णान्तात् घ्यण् भवति अवश्यंभावे गम्यमाने । अवश्यं लूयत इति लाव्यं । एवं नाव्यं । भाव्य ।

पाय्योर्मानसामिधेन्योः ॥ ५५० ॥ पाय्योरित्येतयोर्मानसामिधेन्योरर्थयोरर्थ्यं घ्यण् भवति । आयिरिच्यादन्तानामिति आयिप्रत्यय । पाय्यं । धाय्यं । सामिधेनी ऋक् ।

प्राङोर्नियोऽसंमतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ५५१ ॥ प्राङोरुपपदयोर्नियो धातोरसंमतानित्ययोरर्थयोर्यथासंख्य घ्यण् भवति स च स्वरवत । प्रणाय्यश्चोर । निग्राह्य उत्यर्थ । यो गार्हपत्यादानीयत इति स चानित्यो ऽग्नि । आनाय्यो दक्षिणाग्नि ।

सञ्चिकुण्डपः क्रतौ ॥ ५५२ ॥ संपूर्वाचिनोतेः कुण्डपूर्वात्पिबतेर्घ्यण् भवति स च स्वरवत् क्रतावभिधेये । सञ्चाय्य क्रतु । कुण्डपाय्य क्रतु ।

राजसूयश्च ॥ ५५३ ॥ क्रतावभिधेये राजसूय इति निपात्यते । राजा सोमस्य राजा वा सूयते इति राजसूय ।

सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ५५४ ॥ एतौ निपात्येते हविर्निवासयोरर्थयो । सान्नाय्य हवि विशिष्टमन्त्रनिकाय्यो निवास ।

परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ५५५ ॥ एतावग्नावर्थे निपात्येते । परिचाय्योऽग्नि । उपचाय्योऽग्नि ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ५५६ ॥ एतावग्न्यर्थे निपात्येते । चयनं चित्यं । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

अमावास्या वा ॥ ५५७ ॥ अमा-सहार्थे अमापूर्वाद्वसतेर्घ्यण् भवति

कालाधिकरणे वा दीर्घत्व निपात्यते । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्या तिथौ सा तिथि अमावस्या । अमावास्या । यल्लक्षणेनानुपपन्न तत्सर्व निपातनात्सिद्ध ।

वुणृचौ ॥ ५५८ ॥ धातोर्वुणतृचौ भवत ।

युवुलामनाकान्ता ॥ ५५९ ॥ युवुला स्थान यथासख्य अन अक अन्त इत्येत भवन्ति । भवतीति भावक भविता । कारक कर्त्ता । नायक नेता । हारक हर्त्ता । बुभूषक । अस्य च लोप बुभूषिता । गुणश्चेक्रीयित । बोभूयक । बोभूयिता । भावक । भावयिता । पुत्रीयिक । पुत्रीयिता ।

हन्तेस्त ५६० ॥ हन्तेर्नकारस्य तो भवति ञ्णानुबन्धे प्रत्यय पर । हस्य हन्तेर्घिरिणिचो । घातक । हन्ता । हन हिंसागत्यो । आ यरिच्यादन्ताना । दायक । दाता । अवसायक । अवसाता । गायक । गाता ।

नसेटोऽन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥ ५६१ ॥ सेटोऽन्तस्य वमि कमिचमिवर्जितस्य इचि कृत कार्यं न भवति ञणानुबन्धे कृति परे । शमक शमिता । दमक दमिता । यमक यमिता ।

अच् पचादिभ्यश्च ॥ ५६२ ॥ पचादिभ्य अच् भवति । सर्वे धातव पचादिषु पठ्यन्ते । पच पठ चर देव ।

नन्द्यादेर्यु ॥ ५६३ ॥ नन्द्यादेर्युर्भवति सर्वे धातवो नन्द्यादौ पठ्यन्त । नन्दतीति नन्दन । रमु क्रीडाया रमण । राध साध ससिद्धौ । राधन साधन ।

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५६४ ॥ ग्रहादर्गणात् णिन् भवति । सर्व धातव ग्रहादौ पठ्यन्त । ग्राही ग्राहिणौ ग्राहिण । स्थायी मायी श्रावी ।

श्वस प्राणन श्वास । व्यध ताडने व्याध । अत्याय । च्युङ् छ्युङ् ज्युङ ग्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गाङ् श्यैङ गतौ । अवश्याय । दाय । पाय । प्रत्याय इत्यादि ।

ग्रहेर्वा ॥ ५७४ ॥ ग्रहेर्वा णो भवति । ग्राहो जलचर ग्रह ।

स्वरवृद्गमिग्रहामल् ॥ ५७५ । स्वरान्ताद् वृद्गमिग्रहिभ्यश्च अल् भवति घञोपवाद ।

गेहे त्वक ॥ ५७६ ॥ ग्रहेर्गेहेऽभिधेये तु अम्भवति । गृह्णातीति गृह । गृह दारा ।

नृतिखनिरञ्जिभ्य एव शिल्पिनि वुस् ॥ ५७७ । एभ्य एव शिल्पिनि अभिधेये वुस भवति । नर्त्तक नर्त्तकी खनक खनकी । रज रागे ।

उपिधिनीणोश्च ॥ ५७८ ॥ रजे पञ्चमो लोप्यो भवति उपिधिनिणा परत ॥ रजते इत्येव शिल्पमस्य ॥ रजक रजकी ।

गस्थकः ॥ ५७९ ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे थको भवति । गाथक । गाथकी ।

ण्युट् च ॥ ५८० ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे ण्युट च भवति । गायन गायनी ।

हः कालव्रीह्यो. ॥ ५८१ ॥ जहाते काले व्रीहौ चार्थे ण्युट् भवति । जहाति काले भावानिति हायन सवत्सर । जहत्युदकमिति हायना व्रीहय ।

आशिष्यक' ॥ ५८२ ॥ आशिषि गम्यमाने धातोरकप्रत्ययो भवति । जीव प्राणधारणे । जीवतात् जीवक । एव नन्दक ।

प्रुसृल्वा साधुकारिणि ॥ ५८३ ॥ एभ्यः साधुकारिण्यर्थे अक प्रत्ययो भवति । साधुकरण शिल्पमेव । च्युङ् छ्युङ् प्रुङिति दण्डकधातु ।

सुरासीध्वोः पिबतेः ॥ ५९४ ॥ सुरासीध्वोरुपपदयोः पिबतेष्टश्च भवति । सुरापी । सीधुपी ।

हृञोऽच् वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ५९५ ॥ कर्मण्युपपदे हरतेरच् भवति वयसि अनुद्यमने गम्यमाने । ऊर्ध्वं नयनमुद्यमनं ततोऽन्यदनुद्यमनं । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ।

आङि ताच्छील्ये ॥ ५९६ ॥ कर्मण्याङि चोपपदे ताच्छील्यार्थे हरतेरच् भवति । पुष्पाणि आहर्तुं शीलमस्य पुष्पाहरो विद्याधरः ।

अर्हश्च ॥ ५९७ ॥ कर्मण्युपपदे अर्हतेरच भवति । पूजामर्हतीति पूजार्हः ।

धृञः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ ५९८ ॥ दण्डसूत्रवर्जिते प्रहरणवाचके उपपदे धृञोऽच् भवति । वज्रधरः । चक्रधरः । अदण्डसूत्रयोरिति किं । दण्डधारः । सूत्रधारः ।

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेषु ग्रहर्वा ॥ ५९९ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरज्वा भवति । धनुर्ग्रहः धनुर्ग्राहः । दण्डग्रहः । दण्डग्राहः । त्सरुग्रहः त्सरुग्राहः । लाङ्गलग्रहः । लाङ्गलग्राहः । अङ्कुशग्रहः अङ्कुशग्राहः । यष्टिग्रहः यष्टिग्राहः । तोमरग्रहः । तोमरग्राहः ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ ६०० ॥ स्तम्बकर्णयोरुपपदयोरमिजपिभ्यामज् भवति । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपः पिशुनः ।

शंपूर्वेभ्यः सञ्ज्ञायाम् ॥ ६०१ ॥ शंपूर्वेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायामच् भवति । शं करोति इति शंकरः । शंभवः । शंवदः ।

शीङोऽधिकरणे च ॥ ६०२ ॥ अधिकरणे च नाम्नि उपपदे शेतेरज् भवति । खे शेते खशयः । चकारात् —

पार्श्वपृष्ठादौ करणे ॥ ६०३ ॥ पार्श्वपृष्ठादौ करणे उपपदे शीङ

अञ् भवति । पार्श्वेन शेते पार्श्वशय । पृष्ठशय । कुब्ज ।

चरेष्टः ॥ ६०४ ॥ अधिकरणे नाम्नि उपपदे चरष्टो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचर । एवमटवीचर ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥ ६०५ ॥ एषूपपदेषु सर्तेष्टो भवति । पुरःसर । अग्रतःसर । अग्रेसर ।

पूर्वे कर्त्तरि ॥ ६०६ ॥ पूर्वशब्दे कर्त्र्युपपदे सर्तेष्टो भवति । पूर्वसर पूर्वसरी ।

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ६०७ ॥ अशब्दादिषु कर्मसूपपदेषु हेतौ ताच्छील्य आनुलोम्ये कृञष्टो भवति । हेतौ यशस्करी विद्या । ताच्छील्ये श्राद्धकर । आनुलोम्ये वचनकर । अशब्दादिष्विति किं । शब्दकार । श्लोककार । कलहकार । गाथाकार । वैरकार । चाटुकार । सूत्रकार । मन्त्रकार । पदकार ।

तदाद्यन्तानन्तकारबहुबाह्वहर्दिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्तृनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिक्षेत्रजंघाधनुररुःसंख्यासु च ॥ ६०८ ॥ तदादिषु कर्मसूपपदेषु कृञष्टो भवति । तत्करोतीति तत्कर तस्कर । रूढित्वादस्य सकार । यत्कर । आदिकर । अन्तकर । अनन्तकर । कारकर । बहुकर । बाहुकर । अहस्कर । दिवाकर । विभाकर । निशाकर । प्रभाकर । भास्कर । चित्रकर । कर्तृकर । नान्दीकर । किं करोतीति किंकर । लिपिकर । लिबिकर । बलिकर । भक्तिकर । क्षेत्रकर । जंघाकर । धनुष्कर । अरुष्कर । एककर । द्विकर । इत्यादि । चकारात् रजनीकर ।

भृतौ कर्मशब्दे ॥ ६०९ ॥ कर्मशब्द उपपदे कृञष्टो भवति भ-

तादर्थ्ये । कर्मकरो भृत्य. ।

इस्तम्बशकृतोः व्रीहिवत्सयोः ॥ ६१० ॥ स्तम्बशकृतोरुपपदयोः कृञ इर्भवति स्तम्बकरिः व्रीहि. । शकृत्करिः वालवत्सः ।

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ ६११ ॥ दृतिनाथयोरुपपदयोर्हरतेरिर्भवति पश्वर्थे । दृतिहरि नाथहरि. । पशु. ।

फलेमलरजः सुग्रहे ॥ ६१२ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलेग्रहिः । मलग्रहिः । रजोग्रहिः ।

देववातयोरापेः ॥ ६१३ ॥ देववातयोरुपपदयोराप्नोतेरिर्भवति । देवान्प्राप्नोति देवापि. । वातापि ।

आत्मोदरकुक्षिषु भृञः खिः ॥ ६१४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु भृञः खिर्भवति । नस्तु क्वचिन् इति नलोपः ।

न्हस्वारुषोर्मोन्तः ॥ ६१५ ॥ न्हस्वान्तस्यानव्ययस्यारुषश्चोपपदस्य मकारान्तो भवति खानुबन्धे कृति परे । आत्मानं बिभर्तीति आत्मंभरिः । एवमुदरंभरिः । कुक्षिंभरिः ।

एजेः खश् ॥ ६१६ ॥ कर्मण्युपपदे एजयतेरिनन्तात् खश् भवति । एजृ कंपने । जनमेजयतीति जनमेजय· ।

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ६१७ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु धेटः खश् भवति ।

दीर्घस्योपपदस्यानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ ६१८ ॥ दीर्घान्तस्यानव्ययस्योपपदस्य न्हस्वो भवति खानुबन्धे कृति परे । धेट् पाने । शुनीं धयतीति शुनिंधयः । स्तनं धयतीति स्तनंधयः । मुञ्जंधयः । कूलन्धयः । आस्यन्धयः । पुष्पंधयः । शुनिन्धयी ।

नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु ध्मश्च ॥ ६१९ ॥ एषु कर्मसूप-

देषु धमनेर्धेटश्च खश् भवति । नाडिन्धम । करन्धम । करन्धय । मुष्टिन्धय । मुष्टिन्धम । पाणिन्धय । पाणिन्धम । नासिकन्धम । नासिकन्धय ।

विध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ ६२० ॥ एषु कर्मसूपपदेषु तुद खश् भवति । विधुंतुदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ ६२१ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति धुटि परे । अरुंतुदः । तिलंतुद ।

असूर्योग्रयोर्दृशः ॥ ६२२ ॥ अनयोरुपपदयोर्दृशः खश् भवति । असूर्यंपश्या राजदारा । उग्रंपश्या ।

ललाटे तपः ॥ ६२३ ॥ ललाटे उपपदे तपतेः खश् भवति । ललाटंतप ।

मितनखप्रस्थद्रोणपरिमाणेषु पचः ॥ ६२४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु पच खश् भवति । मितम्पचा ब्राह्मणी । नखंपचा यवागू । प्रस्थंपचा द्रोणंपचा स्थाली ।

कूल उद्रुजोद्वहोः ॥ ६२५ ॥ कूले उपपदे उद्रुजोद्वहोः खश् भवति । रुजो गंगा । कूलमुद्रुजा नदी । कूलमुद्वह समुद्र ।

वहंलिहाभ्रंलिहपरन्तपेरंमदाश्च ॥ ६२६ ॥ एते खशन्ता निपात्यन्ते । वहंलिहा गौ. । अभ्रंलिहो वायु । परंतप. खल । इरंमदा सीधु । वातान् वातमजन्तीति वातमजा । श्राद्धं जहातीति श्राद्धजहा माषाः ।

वदेः खः प्रियवशयोः ॥ ६२७ । अनयोरुपपदयोर्वदेः खो भवति । प्रियंवद । वशंवद ।

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ६२८ । एषूपपदेषु कषतेः खो भवति । कषं सिपेति दण्डकधातु । सर्वंकष खल. । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ।

भयार्त्तिमेघेषु कृञः ॥ ६२९ ॥ एषूपपदेषु
भयकर । ऋतिकर । मेघकर ।

क्षेमप्रियमद्रेष्वण्च ॥ ६३० ॥ एषूपपदेषु
क्षेमकर क्षेमकार प्रियकर प्रियकार । मद्रकर

नाम्नि तृभृवृजिधारितपिदमिसहां भ
पपदे एभ्य सज्ञाया खो भवति रथेन तरती
तीति विश्वभरा भू । पतिं वृणीत पतिवरा
वसु धारयतीति वसुन्धरा । शत्रु तापयतीति
रिन्दम । शत्रु सहत इति शत्रुसह ।

गमश्च ॥ ६३१ ॥ नाम्नि उपपदे
गम हृदयङ्गमा वाच ।

उरगविहायसोरुरविहौ च ॥ ६३२
न गमश्च खो भवति सज्ञाया । उरसा
गच्छतीति विहङ्गम ।

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ६३४॥
यामपि । भुजाभ्या गच्छतीति भुजग
ग । दुर्ग । पारग । पन्नग । तुग ।
विहग ।

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥
विहङ्ग । तुरङ्ग । भुजङ्ग ।

अन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि
भवति । यांरि हन्तीति यारिह हस । गिरौ शेते
रि अन्यत पर्गिया ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ६३७ ॥ कर्मण्युपपदे आशिषि गतौ च वर्तमानाद्धन्तेर्डो भवति । शत्रु वध्यात् शत्रुह । क्रोश हन्तीति क्रोशह ।

अपात्क्लेशतमसोः ॥ ६३८ ॥ क्लेशतमसोरुपपदयोरपहन्तेर्डो भवति क्लेशापह । तमोपह । दुःखापह । ज्वरापह । विषापह । अन्यतोऽपि अन्यापह । दर्पापह ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयो हन्तेर्णिन भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

टग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टग भवति लक्षणवत्कर्तरि । जायाघ्न ब्राह्मण । पतिघ्नी वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्तमानात् हन्तेरपि टग्भवति । जायाघ्न तिलक । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्न घृतम । वातघ्न तैल । श्लेष्माण हन्तीति श्लेष्मघ्न त्रिकटुकं । अपि शब्दात् कृतघ्न ।

हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ ॥ ६४२ ॥ एषूपपदेषु हन्तेष्टग्भवति शक्तौ । हस्तिन हन्तीति हस्तिघ्न । बाहुघ्न । कपाटघ्न ।

पाणिघताडघा शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ एतौ शिल्प निपात्येते । पाणिना हन्तीति पाणिघ । ताडघ ।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्येष्वभूततद्भावे कृञः ख्युट् करणे ॥ ६४४ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावार्थे कृञ ख्युट भवति करणे। अनग्नो नग्न क्रियते अनेन नग्नकरण द्यूत । एव पलितकरण तैल । प्रियकरण शील । अन्धकरण शोक । स्थूलकरण दधि । सुभगाकरण रूपं । आढ्यकरण वित्त ।

भुवः खिष्णुखुकञौ कर्तरि ॥ ६४५ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूत-

भयार्त्तिमेघेषु कृञः ॥ ६२९ । एषूपपदेषु कृञ खो भवति। भयङ्कर । ऋतिकर । मेघकर ।

क्षेमप्रियमद्रेष्वण्च ॥ ६३० ॥ एषूपपदेषु कृञ खो भवति अण्च । क्षेमकर क्षेमकार प्रियकर प्रियकार । मद्रकर मद्रकार ।

नाम्नि तृभृवृजिधारितपिदमिसहां सज्ञायाम् ॥६३१ ॥ नाम्नु पपदे एभ्य सज्ञाया खो भवति रथेन तरतीति रथन्तर साम विश्व बिभ र्तीति विश्वभर भू । पतिं वृणीते पतिवरा कन्या । धन जयतीति धनञ्जय वसु धारयतीति वसुन्धरा । शत्रु न पयतीति शत्रुतप । अरिं दमयतीति अ रिन्दम । शत्रु सहत इति शत्रुसह ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपपदे गमश्च खो भवति सज्ञाया। सुत गम हृदयङ्गमा वाच ।

उरोविहायसोरुरविहौ च । ६३३ । उरोविहायसोरुरविहौ भव त गमश्च खो भवति सज्ञाया । उरसा गच्छतीति उरङ्गम । विहायसा गच्छतीति विहङ्गम ।

डोऽसज्ञायामपि ॥ ६३४ ॥ नाम्नि उपपदे गमेर्डो भवत्यसज्ञा यामपि । भुजाभ्या गच्छतीति भुजग दुग । प्लवग । पन्नग । अन्त ग । दूरग । पारग । पतग । नग । दुर्ग । नग । अग । उरग । विहग ।

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥ एते डान्ता निपात्यन्ते सज्ञाया। विहङ्ग । तुरङ्ग । भुजङ्ग ।

अन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि उपपदे गमेरन्यस्मादपि डो भवति । दारि दारतीति दारद हन । गिरौ शेत गिरिश । वराहान्हन्तीति वराह । परिखन्यत परिखा ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ६३७ ॥ कर्मण्युपपदे आशिषि गतौ च वर्तमानाद्धन्तेर्डो भवति। शत्रुं वध्यात् शत्रुहः । क्रोशं हन्तीति क्रोशहः ।

अपात्क्लेशतमसोः ॥ ६३८ ॥ क्लेशतमसोरुपपदयोरपहन्तेर्डो भवति क्लेशापहः । तमोपहः । दुःखापहः । ज्वरापहः । विषापहः । अन्यतोऽपि अन्यापहः । दर्पापहः ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयोः हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

टग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टग भवति लक्षणवत्कर्त्तरि । जायाघ्नः ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्त्तमानात् हन्तेरपि टग्भवति । जायाघ्नः तिलकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । वातघ्नं तैलं । श्लेष्माणं हन्तीति श्लेष्मघ्नं त्रिकटुकं । अपि शब्दात् कृतघ्नः ।

हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ ॥ ६४२ ॥ एषूपपदेषु हन्तेष्टग्भवति शक्तौ । हस्तिनं हन्तीति हस्तिघ्नः । बाहुघ्नः । कपाटघ्नः ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ एतौ शिल्पिनि निपात्येते । पाणिना हन्तीति पाणिघः । ताडघः ।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्येष्वभूततद्भावे कृञः ख्युट् करणे ॥ ६४४ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावे कृञः ख्युट् भवति करणे। अनग्नो नग्नः क्रियते अनेन नग्नंकरणं द्यूतं । एवं पलितंकरणं तैलं । प्रियंकरणं शीलं । अन्धंकरणं शोकः । स्थूलंकरणं दधि । सुभगंकरणं रूपं । आढ्यंकरणं वित्तं ।

भुवः खिष्णुखुकञौ कर्त्तरि ॥ ६४५ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूत-

तद्भावे भुव खिष्णुखुकञौ भवत कर्त्तरि। अनग्नो नग्नो भवति नग्न भविष्णु। नग्नभावुक। पलितभविष्णु। पलितभावुक। प्रियभविष्णु। प्रियंभावुक। अन्धभविष्णु अन्धभावुक। स्थूलभविष्णु स्थूलभावुक।

कर्मणि भजो विण्॥ ६४६॥ कर्मणि भजो विण भवति। वेर्लोपेऽपृक्तस्य इति वेर्लोपो भवति॥ अर्द्धभाक्। पादभाक्।

सहः छन्दसि॥ ६४७॥ छन्दसि भाषाया सहो विण् भवति। तुरासहते

सहेष्षो ढः॥ ६४८॥ सहेस्सकारस्य षत्व भवति हकारस्य ढकारो भवति चेत्। तुराषाड तुरासाहौ तुरासाड।

वहश्च॥ ६४९॥ नाम्नि उपपद वहश्च विण् भवति। प्रष्ठवाट प्रष्ठौही।

अनसि डश्च॥ ६५०॥ अनस्युपपदे वहश्च विण भवति। अन सश्च डो भवति। अनड्वान्। अनडुही।

दुहः को घश्च॥ ६५१॥ दुह को भवति धन्तस्य घादेश। ब्रह्मदुघा। कामदुघा।

विट् कमिगमिखनिसनिजनाम्॥ ६५२॥ नाम्नि एभ्यो विट भवति।

विड्वनोरा:॥ ६५३॥ विटि च वनि च प्रत्यये पर पञ्चमान्त स्याकारो भवति। उदधिक्रा। अग्रेगा। विसखा। गोषा। अब्जजा।

आतो मन क्वनिप्वनिप्विच॥ ६५४॥ आकारान्ताद्धातोर्मन क्वनिप् वनिप विच् एते प्रत्यया भवन्ति। मन् सुष्ठु ददातीति सुदामा। अश्व इव तिष्ठतीति अश्वत्थामा। क्वनिप। सुधीव। सुधीवा। वनिप्। भूरिदावा। घृतपावा। विच। कीलालपा। सर्वापहारी प्रत्ययलोप।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योपि धातुभ्य एन प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् अनर्मा । क्वनिप्। इण गतो । प्रातरेति प्रातरित्वा। वनिप् यज्वा । विच—त्विष हिंसायां रिट् ।

क्विप् ॥ ६५६ ॥ धातो क्विप दृश्यत । उखाया स्रमत उखास्रत्। पर्णध्वत् ।

व' क्वो ॥ ६५७ ॥ वज सम्प्रसारण दीर्घनापद्यत क्वावत । ऊः ज्वौ ज्वः ।

ध्याप्योः ॥ ६५८ ॥ ध्याप्याः सम्प्रसारण दीर्घनापद्यत क्वौ परे । आधीः । व्याधी' । आपीः । वचनात्सम्प्रसारण सिद्धम्

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ६५९ ॥ पञ्चमान्तस्योपधाया. क्वौ धुटि चागुणे प्रत्यये परे दीर्घो भवति ।

मो नो धातोः ॥ ६६० ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति धुट्यन्त च । प्रशान् । प्रतान् ।

च्छ्वोः शूठौ पञ्चमे च ॥ ६६१ ॥ छकारवकारयोः शू ऊठि– त्येतो भवत क्वौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । ल्ल्य विठ ग्तो । विठ गोविट् प्रच्छ ज्ञीप्सायां पथिप्राट । क्वचिद् ह्रस्वस्य दीर्घता । दिव अश्यू । पिर् स्यू । प्रच्छ प्रष्ट पृष्ट्वा । दिवू द्यूत । द्यूत्वा । विच्छ विश्न । ठस्य द्वि पाठ निमित्ताभाव नमित्तिकस्याप्यभाव ।

श्रि-यविमिनिह्वरित्वगमुपधया ॥ ६६२ ॥ एषामुपधया सह वकारस्य ऊठ भवति क्वौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । श्रिवु गतिशोषणयो । श्रू । अव रक्ष पालने । अव् ऊ । मव बन्धने मू । ज्वर रोगे ज । त्वर तू ।

राल्लोप्यौ । ६६३ ॥ रेफात्परौ छकारवकारौ लोप्यौ भवत क्वौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । मूर्छ मू । धुर्व धू ।

वहे पञ्चम्या भ्रंशेः ॥ ६६४ ॥ वहे पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रशेः क्विप् भवति । भ्रश भ्रंश अध पतने । वहात् भ्रश्यत इति वहभ्रट् ।

स्पृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नाम्नि उपपदे स्पृश क्विप् भवति । स्पृश संस्पर्शे । घृतस्पृक् मन्त्रस्पृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अद क्विप् भवति । स स्यमत्तीति सस्यात् । तृणात् ।

क्रव्ये च ॥ ६६७ ॥ क्रव्ये चोपपदे अद क्विप् भवति पक्वेऽर्थे । क्रव्यात् । पुनर्वचनादण् अपक्वेऽपि । क्रव्याद राक्षस ।

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगहश्च ॥ ६६८ ॥ एत क्विबन्ता निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति स्वपि वचि इत्यादिना सम्प्रसारण, वमुवर्णे इति वत्व। ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । स्रक् । दिक् । उष्णिक् ।

सत्सूद्विषद्रुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥ ६६९ ॥ एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नाम्नि अप्यनाम्नि उपपदे क्विप् भवति। उपसीदतीति उपसत् । सत् । सभासत् । सूङ्गादि ऽसू । सू । अण्डसू । द्विष् अप्रीतौ । विद्विट् । द्विट् । मित्रद्विट् । द्रुह जिघांसाया प्रध्रुक् । ध्रुक् । मित्रध्रुक् प्रयुक् गायुक् । प्रयुक् युक् अश्वयुक् । संवित वित् वदवित् । प्रभित् भित् काष्ठभित । प्रच्छिद छित रज्जुच्छित । प्रजित जित अग्निजित् । अवनी नी सेनानी । विराट राट गिरिराट ।

कर्मण्युपमानेत्यदादौ दृशष्टक्सकौ च ॥ ६७० ॥ कर्मण्युपमाने त्यदादौ उपपदे दृशष्टक्सकौ च भवत । चकारात क्विप्च ।

आ सर्वनाम्नः ॥ ६७१ ॥ दृग्दृशदृक्षेषु परत सर्वनाम्न आकारो भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । तमिव पश्यतीति अथवा स इव दृश्यते इति तादृश । तादृक्ष । तादृक् । यादृश । यादृक् । यादृक्ष । एतादृश । एतादृक्ष । एतादृक् ।

इदमीः ॥ ६७२ । दृगादिषु परत इदमीर्भवति । इदमिव पश्यतीति ईदृश । ईदृक्ष ईदृक् ।

किं कीः ॥ ६७३ ॥ दृगादिषु किं कीर्भवति । किमिव पश्यतीति कीदृश । कीदृक्ष कीदृक ।

अदोमूः ॥ ६७४ ॥ दृगादिषु अदस् अमूर्भवति । अमुमिव पश्य तीति अमूदृश अमूदृक्ष अमूदृक ।

दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य सः ॥ ६७५ ॥ दृगादिषु परषु समानस्य सभावो भवति । समानमिव पश्यतीति सदृश । सदृक्ष । सदृक ।

नाम्न्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ६७६ ॥ अजातौ नाम्नि उपपदे धातोर्णिनिर्भवति ताच्छील्येर्थे तच्छब्देन धात्वर्थो गृह्यत । उष्ण भोक्तु शीलमस्य उष्णभोजी । धर्ममवभासितु शीलमस्य धर्ममवभास्यत इति एव शील धर्मावभासी । प्रियवादी । प्रियवादिनी ।

कर्तर्युपमाने ॥ ६७७ ॥ कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे धातोर्णिनिर्भवति । उष्ट्र इव क्रोशतीति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाक्षरावी । हंसगामिनी ।

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ६७८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्धातोर्णिनिर्भवति । व्रत शास्त्रविहितो नियम । आभीक्ष्ण्य पौन पुन्य । अश्राद्धभोजी । स्थण्डिलशायी । क्षीरपायिण उशीनरा । सौवीरपायिणो वाह्लिका ।

मनः पुनश्चात्र ॥ ६७९ ॥ कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति उपपदस्य पुंवद्भवति यथासम्भव । पटुमानी । पट्वीमात्मान मन्यत । पटुमानिनी ।

खश्चात्मने ॥ ६८० ॥ कर्मण्युपपद आत्मार्थे मन्यतेर्णिनिर्भवति खश्च प्रत्यय पुनश्च । विदुषीमिव आत्मान मन्यत विद्वन्मानिनी । पटुमिवात्मान मन्यते पटुमन्य ।

करणेऽतीते यजः ॥ ६८१ ॥ करणे उपपदे धातोर्णिन

तीतेऽर्थे । अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी ।

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ६८२ ॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्णिनिर्भवति अतीते काले वर्तमानात् कुत्सायां । पितृघाती । मातुलघाती ।

क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ॥ ६८३ ॥ ब्रह्मादिषूपपदेष्वतीते हन्ते क्विप् भवति । ब्रह्माणं हन्तिस्म ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ।

कृञः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥ ६८४ ॥ एतेषूपपदेषु कृञ क्विप् भवति अतीते । सुष्ठु करोतिस्म सुकृत् । पुण्यकृत् । पापकृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत । पदकृत् ।

सोमे सुञः ॥ ६८५ ॥ सोमे उपपदे सुञ क्विप् भवति अतीते । सोमं सुनोतिस्म सोमसुत् ।

चेरग्नौ ॥ ६८६ ॥ अग्नावुपपदे चिनोते क्विप् भवति अतीते । अग्निं चिनोतिस्म अग्निचित् ।

विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ६८७ ॥ विक्रीणातेरतीते कुत्सायां इन् भवति । सोमं विक्रीणीतेस्म सोमविक्रयी । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

दृशेः क्वनिप् ॥ ६८८ ॥ कर्मण्युपपदे दृशेः क्वनिप् भवति अतीते । मेरुं पश्यतिस्म मेरुदृश्वा ।

सहराजोर्युधः ॥ ६८९ ॥ सहराजोरुपपदयो युध क्वनिप् भवति अतीते । युध सम्प्रहारे सह युध्यतेस्म सहयुध्वा । राजानं युध्यतेस्म राजयुध्वा ।

कृञश्च ॥ ६९० ॥ सहराजोरुपपदयो कृञ क्वनिप् भवति अतीते । सहकृत्वा । राजकृत्वा

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥ ६९१ ॥ सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डो भवति अतीते । जले जातं जलजं । सरसिजं । संस्कारात् जातं संस्कारजं । बुद्धिजं । पङ्के पङ्कजं । गोरजं ।

अन्यत्रापि च ॥ ६९२ ॥ अन्यस्मिन्नप्युपपदे जनेर्डो भवति अ तीत । न जात अज । ब्राह्मणात् जातो द्विज । अभिज । अनुज । अ नुज । पुमांसमनुजात ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥१॥
वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ॥
षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ २ ॥
वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ।
योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ३ ॥

मह्यां रौतीति मयूर । भ्रमन् रातीति भ्रमर । व्यञ्जनान्तस्य यत्सु मोरिति न्यायात् पुमोऽनुशब्दलोप इति सूत्रेण अनुशब्दलोप । संयोगा न्तस्य लोप इति सलोप । पुमनुज । ऽनुज ।

निष्ठा ॥ ६९३ । धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति अतीत काले ।

क्तक्तवन्तू निष्ठा ॥ ६९४ ॥ क्तक्तवन्तू निष्ठासंज्ञौ भवत ।

नश्व्युवर्णवृता कानुबन्धे ॥ ६९५ ॥ श्व्यवर्णान्तस्य वृङ्वृञ् वर्णान्तस्य च नेड् भवति कानुबन्धेऽसार्वधातुके । श्रित श्रितवान् । युत युतवान् । भूत भूतवान् । वृत वृतवान् ।

रान्निष्ठातो नोऽपूमूर्च्छिमदिख्याध्याभ्य ॥ ६९६ ॥ रकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति नतु पूमूर्च्छिमदिख्याध्याभ्य । शॄ हिंसायां । शीर्ण शीर्णवान् । कीर्ण कीर्णवान् । गीर्ण गीर्णवान् । प्रतिषेधे किम् ? पूत पूतवान् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो । मूर्त मूर्तवान् । मत्त । न डीङ्शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदां निष्ठायामिति प्रतिषेध । ख्यात । ध्यानः ।

निष्ठेटीनः ॥ ६९७ ॥ निष्ठायामिटि परे इनो लोपो भवति । चोर्य

तेस्म चोरितः चोरितवान् । कारितः कारितवान्॥ क्षुधिवसोश्चेति वर्त्तते ।

निष्ठायाञ्च ॥ ६९८ ॥ क्षुधिवसोर्निष्ठाया वा नेट् भवति ।

लुभो विमोहने ॥ ६९९ ॥ विमोहनेऽर्थे लुभो निष्ठाया वा नेट् भवति । क्षुधितः क्षुधितवान् । उषितः उषितवान् । लुभ गार्ध्ये लुभितः लुभितवान् । लुब्धः लुब्धवान् ।

पूङ्क्लिशोर्वा ॥ ७०० ॥ पूङः क्लिशश्च निष्ठायामिड् वा भवति । पूतः पूतवान् । पवितः पवितवान् । क्लिश विबाधने । क्लिष्टः क्लिष्टवान् । क्लिशितः क्लिशितवान् ।

न डीङ्श्वीदनुबन्धवेटामपतिनिष्कुषोः ॥ ७०१ ॥ डीङ श्वयत्योः दनुबन्धस्य च वेटस्य निष्ठायां नेट् भवति अपतिनिष्कुषोः ।

ल्वाद्योदनुबन्धाच्च ॥ ७०२ ॥ ल्वादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । डीङ् विहायसा गतौ । डीनः डीनवान् । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ।

तदीर्घमन्त्यम् ॥ ७०३ ॥ तत्सम्प्रसारणमन्त्यं चेद्दीर्घमापद्यते । शूनः शूनवान् । दीप्तः दीप्तवान् । ओलजी ओलस्जी व्रीडाया । लज्जतेस्म अन्तरङ्गत्वात् चजोः कगौ धुटि चानुबन्धयोरिति जकारस्य गकारः । लग्नः लग्नवान् ।

धुटि खनिसनिजनाम् ॥ ७०४ ॥ एषां पञ्चमान्तस्य आकारो भवति धुटि परे । खातः । सातः । जातः । जातवान् । वटः— गुहू संवरणे । हे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः । गूढः गूढवान् ।

दादस्य च ॥ ७०५ ॥ दकारागतस्य निष्ठातकारस्य दस्य च नकारो भवति ।

आदनुबन्धाच्च ॥ ७०६ ॥ आकारादनुबन्धाद्धातोर्नेड् भवति नि-

ष्ठाया । ञिमिदा स्नेहने । मिन्नः मिन्नवान् । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिन्नः क्लिन्नवान् ।

आतोऽन्तस्थामयुक्तात् ॥ ७०७ ॥ अन्तस्थासंयुक्तादाकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । ग्लै हर्षक्षये । ग्लानः ग्लानवान् । म्लै गात्रविनामे । म्लानः । श्रा पाके । श्राणः । द्रा कुत्सायां गतौ । विद्राणः विद्राणवान् ।

व्रश्चेः कश्च ॥ ७०८ ॥ व्रश्चेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति कश्चान्तादेशः । व्रश्चू छेदने । सम्प्रसारणे । वृक्णः वृक्णवान् ।

क्षैशुषिपचां मकवाः ॥ ७०९ ॥ एभ्यो निष्ठातकारस्य यथासंख्यं मकवा भवन्ति । क्षै जै षै क्षये । क्षामः क्षामवान् । शुष्कः । पक्व ।

* वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां धुटि पञ्चमोऽन्तः ॥७१०॥ वनतेस्तनोत्यादेः प्रतिषिद्धेटश्च पञ्चमस्य लोपो भवति धुट्यगुणे पञ्चमे च । आकारस्य अद् भवति । वन षण सम्भक्तौ । वत । तत । हत । मत । रत । न्त । गत । गतवान् ।

जपिवमिभ्यामिड् वा ॥ ७११ ॥ जपिवमिभ्यामिड् वा भवति निष्ठायां । जप विमानसे च । जप्त जप्तवान् । जपित जपितवान् । वान्त वान्तवान् वमित वमितवान् ।

श्वादेभ्या श्वसः ॥ ७१२ । श्वादेभ्या परस्य श्वस इड् वा भवति निष्ठायां । विश्वस्त । विश्वसित । विश्वस्तवान् विश्वसितवान् । आश्वस्त आश्वस्तवान् । आश्वसित आश्वसितवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ७१३ ॥ आदनुबन्धाद्धातोर्भावे आदिक्रियायाञ्च इड् वा भवति निष्ठायां ।

शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदां निष्ठासेट् ॥ ७१४ ॥ शीङ-

दीना निष्ठा सेट् गुणी भवति शयित शयितवान् । पवित पवितवान्, । निधृषा प्रागल्भ्ये । धर्षित धर्षितवान् । प्रस्वेदित प्रस्विन्न । प्रस्वेदित प्रस्विन्न । प्रमेदित । प्रमिन्न । प्रमिन्नवान्

स्फायः स्फीः ॥ ७१५ स्फाय स्फीरादेशो भवति निष्ठायां स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फीत स्फीतवान् ।

भावादिकर्मणोर्वोदुपधात् ॥ ७१६ ॥ उदुपधाद्धातोर्निष्ठा सेट् गुणी भवति वा भाव आदिक्रियायाञ्च । द्योतितमनेन द्युतितमनेन । प्रद्योतित प्रद्युतित

यपि चादो जग्धिः ॥ ७१७ ॥ तकारादौ अगुणे यपि च अदेर्जग्धिर्भवति जग्ध अदने स्म निष्ठाक्त ।

यतिस्यमास्था त्यगुणे ॥७१८॥ एषां तकारादावगुणे प्रत्यये परे इड् भवति । दो अवखण्डने । दितवान् । अवसित । माङ् माने । मित । स्थित स्थितवान् ।

वा छाशोः ॥ ७१९ ॥ छाशोस्तकारादावगुणे इड वा भवति । छो छेदने । अवच्छित अवच्छात । शो तनूकरणे निशित निशात ।

दधातेर्हिः ॥ ७२० ॥ दधातेर्हिर्भवति तकारादावगुणे । अभिहित । अभिहितवान् ।

स्वरान्तादुपसर्गात्तः ॥ ७२१ ॥ स्वरान्तादुपसर्गात्परस्य दासञ्ज्ञकस्य तो भवति तकारादावगुणे । प्रत्त प्रत्तवान् । नित्त नित्तवान ।

दद्दोऽधः ॥ ७२२ ॥ अधेर्दो दासञ्ज्ञकस्य दद्भवति तकारादावगुणे । दत्त दत्तवान् । दत्त्वा दत्ति । धाव् गतिशुद्ध्योः । च्वो शठौ ।

अवर्णादूठो वृद्धिः ॥ ७२३ ॥ अवर्णात्परस्य ऊठो वृद्धिर्भवति । धौत ।

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७२४ ॥ आदिक्रियाया कर्तरि च क्तो भवतीति वक्तिनय । प्रकृत कट भवान । प्रकृत कटो भवता । सुप्तो भवान् । प्रसुप्त भवता । प्रारम्भ आदिक्रियायातक ।

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ७२५॥ गत्यर्थेभ्य अकर्मकेभ्य श्लिषादिभ्यश्च कर्तरि क्त भवति । गता ग्राम भवान् । ग्रामो भवता प्राप्त । ग्राम भवान् प्राप्त । प्राप्ता ग्रामो भवता । ग्लानोऽयं ग्लमनन । प्रासोऽयं प्रासमनन । अकर्मकात् । शयिता भवान शयित भवता । श्लिषादय सोपसर्गा सकर्मका । आश्लिष्टो गुरु भवान । आश्लिष्टो गुरुर्भवता । श्लिष आलिङ्गन । अधिशयित सत्वा भवान् अधिशयिता सत्वा भवता । उपस्थितो गुरु भवान । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपासितो गुरु भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । वस निवास । अनुषितो गुरु भवान् । अनुषितो गुरुर्भवता । अनुजातो बुध चन्द्रमा अनुजातो बुधश्चन्द्रमसा । आरूढो वृक्ष कपि आरूढो वृक्ष कपिना । जृष् झृष् वयोहानौ । अनुजीर्णो वृषली भवान् । अनुजीर्णा वृषली भवता ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य. ॥ ७२६ ॥ ध्रुवस्य भावो ध्रौव्य प्रत्यवसान भोजन । ध्रौव्यार्थेभ्य गत्यर्थेभ्य प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च क्तो भवति अधिकरणे इदमेषामासित । इदमासितमेभि । अत्रासितोऽयं । इदमेषा यात । इद तैर्यात । ग्राम न याता । इदमेषा भुक्त । इद तैर्भुक्त । ओदन त भुक्ता । इदमेषा पीत पयस्तै पीत । पयस्त पीता । पीत पय

ञ्यनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्य क्त ॥ ७२७ ॥ मतिरिच्छा बुद्धिर्ज्ञान पूजा सत्कार । ञ्यनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्य क्तो भवति वर्तमानकाले भाव कर्मणि कर्तरि च यथासम्भव । ञिमिदा स्नेहन । मिन्न ।

स्विन्न । क्ष्विण्ण । राज्ञा मत । सतामिष्ट । बुद्धो राज्ञा बुद्ध । राज्ञा ज्ञात । पूज पूजाया । राज्ञा पूजित । सतामर्चित ।

नपुंसके भावे क्तः ॥ ७२८ ॥ भावे क्तो भवति नपुसके । उपासितमत्र । भुजल्पितं । कुमारस्य शयितं । आस उपवेशने । आसितं पुत्रस्य एधितं ।

युट् च ॥ ७२९ ॥ भावे नपुसके युट् च भवति । भवनं । पचनं । यजनं । वसन । देवन । तोदनं । रोदन करणं । मननं । इत्यादि सर्वं स्वगन्तव्यं ।

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वा क्वेः ॥ ७३० ॥ आ क्वे कोऽर्थ क्विपमभिव्याप्य इत्यर्थ तच्छीलादिषु कर्तृषु अत पर केचित्प्रत्यया वेदितव्या ।

तृन् ॥ ७३१ ॥ तच्छीलादिषु धातोस्तृन् भवति वदिता जना पवादान् मुखे । मुण्डयितार श्राविष्टायिना । अधीतृ ज्ञानं ।

भ्राज्यलङ्कृञ्भूसहिरुचिवृतिवृधिचरिप्रजनापत्रपेणामिष्णुच् ७३२

एभ्य इष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । भ्राजिष्णु । अलङ्करिष्णु । भविष्णु । सहिष्णु । रोचिष्णु । वर्तिष्णु । वर्धिष्णु । चरिष्णु । प्रजनिष्णु । त्रपूष् लज्जाया । अपत्रपिष्णु । इनन्तेभ्य । धारयिष्णु ।

मदिपतिपचामुदि ॥ ७३३ ॥ उदुपपदेभ्य एभ्य इष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । उन्मदिष्णु । उत्पतिष्णु । उत्पचिष्णु ।

जिभुवोः ष्णुक् ॥ ७३४ ॥ आभ्यां ष्णुग्भवति तच्छीलादिषु । जिष्णु । भूष्णु ।

रुधिमण्डिचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ७३५ ॥ एभ्यो युर्भवति त-

च्छीलादिषु । क्रुध क्रुध रुष रोषे । कोपन । क्रोधन । रोषण । मन्ड भूषायाँ । मण्ड्यर्थात् । मडि भूषाया । मण्डन । भूष अलङ्कारे । भूषण । चल्यर्थात् । चल कम्पने । चलन । टुवेपृ कपि चलने । वेपन कम्पन । शब्दार्थात् । रवण भाषण ।

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ ७३६ ॥ व्यञ्जनादेश्च रुचादेर्गणात् युर्भवति तच्छीलादिषु । रोचन । शोचन । वर्तन । वर्द्धन । दीपन ।

ततो यातेर्वरः ॥ ७३७ ॥ ततश्चक्रीयितान्ताद्यातेर्वरो भवति तच्छीलादिषु । यस्यानिति इति यलोपश्च । यायावर ।

कमिपिसिभामीशस्थाप्रमदां च ॥ ७३८ ॥ एषां वरो भवति तच्छीलादिषु ।

घोपनत्योश्च कृति ॥ ७३९ ॥ घोपनती तौ च कृति नेड भवति कम्वर । पस्वर । भास्वर । ईश्वर । स्थावर । प्रमद्वर ।

सनन्ताशंसिभिक्षामुः ॥ ७४० ॥ सनन्तेभ्य आशंसिभिक्षिभ्य उर्भवति तच्छीलादिषु । बुभूषु । पिपासु । बुभुक्षु । चिकीर्षु । शंस स्तुतौ च । आशंसु । भिक्ष याच्ञायां । भिक्षु ।

उणादयो भूतेऽपि ॥ ७४१ ॥ उणादयः प्रत्यया वर्तमाने भूतेऽपि भवन्ति ।

कृवापाजिमीस्वदिसाध्यशूद्दृसनिजनिचरिचटिभ्य उण् ॥७४२॥ एभ्यो धातुभ्य उण प्रत्ययो भवति । णकार इद्वद्भाव । करोतीति कारु । वा गतिगन्धनयो । वातीति वायु । पायु जायु । मीङ् हिंसायां । मायु । स्वद आस्वादने । स्वादु । साध संसिद्धौ साध्यतीति साधु । अशू व्याप्तौ । अश्नुत इति अश्रु । दृ कि विदारणे । दृणातीति दारु । षणु दाने । सनोतीति सानु । जनिङ् प्रादुर्भावे । जायत इति जानु । चर

गतिभक्षणयो । चरतीति चारु । चट विगतौ । चटतीति चाटु । " म र्नैधातुभ्य अम " मनु ज्ञाने । म गतौ । तिन निशाने । रुजो भङ्गे । मन । स । तेन । रोग ।

भविष्यति गम्यादयः ॥ ७४३ ॥ औणादिका गमीत्येवमादय भविष्यति भवन्ति । भविष्यत्कालवृत्तिभ्य गमादिभ्य इनादय स्युरित्यर्थ ।

गमेरिनिणिनो च ॥ ७४४ ॥ गम्लृ गतावित्येतस्माद्धातोरिनिणिनो भवत । ग्रामं गमिष्यतीति ग्रामं गमी ग्रामं गामी ।

भवतेश्च ॥ ७४५ ॥ भू सत्तायामित्येतस्माद्धातोरिनिणिनौ भवत भविष्यत्काले । भविष्यतीति भवी भावी । इत्यादि सर्वमुणादिषु वदित व्यम् ।

तुमतुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ७४६ ॥ क्रियायां क्रिया र्थायामुपपदे धातो तुण्तुमौ भवत भाववचनेऽर्थे वर्तमानात् । पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजति । पचामीति व्रजतीत्यर्थ । एव दातुं पातुं चरितुं वर्तितुं योद्धुं भक्तुं स्रष्टुं द्रष्टुं स्प्रष्टुं ।

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७४७ ॥ सहिवहोरवर्णस्य ओत्व भवति तुटि परे । सोढु । वोढु

शन्तानौ स्यमेर्हेतौ शेषे च ॥ ७४८ ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भवि ष्यदर्थे वर्तमानाद्धातो स्यमेन सहितौ शन्तानौ भवत शा भवत । करिष्यामीति व्रजति करिष्यन् व्रजति । करिष्यमाणो व्रजति । शेष च करिष्यन्तीति करिष्यन्त करिष्यमाण । वक्ष्यन् वक्ष्यमाण ।

पदरुजविशस्पृशो वा घञ् ॥ ७४९ ॥ एभ्यो घञ् भवति वा । पाद । वेश । रोग । स्पर्श । उच समवाये ओक ।

भावे ॥ ७५० ॥ सर्वस्माद्धातोर्घञ् भवति । पाक । याग ।

योग । त्यज गतौ । त्याग । भोग । भग । पार । भाव । इत्यादि ॥

जन्तीन्धे ॥ ७५१ ॥ इन्धे पञ्चमस्य लोपो भवति भावकरणयो-र्विहित घनि परे । जिन्धी दीप्तौ । इन्धन एध ॥

रञ्जेर्भावकरणयोः ॥ ७५२ ॥ रञ्जेर्भावकरणविहिते घनि परे प- ञ्चमा लोप्यो भवति । रञ्ज रागे । रञ्जन राग ।

उपसर्गात्सुदुर्भ्यां लभेः प्राग् भात् खलघञः ॥ ७५३ ॥ सुदु वर्जितादुपसर्गात्लभेः लभेर्भात् प्राक् नकारागमो भवति खलघञ् परे ।

उपसर्गाणा घञि दलम्भ ॥ ७५४ ॥ उपसर्गाणा दीर्घो भवति लम्भे घनि परे डुलभष् प्राप्तौ । उपलम्भ उपालम्भ । प्रलम्भ प्रालम्भ । असुदुर्भ्यामिति किं । सुलभ दुर्लभ ।

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम ॥ ७५५ ॥ कर्तृवर्जित कारके भावे च संज्ञाया घञ् भवति । दायन अस्मा दिति दाय । चीयन्तेऽस्मादिति चाय । एव विघन । अस-क्षेपणे प्रास्यन्ते अस्मादिति । प्रास । आहा र । विहरन्त्यस्मिन्निति वा विहार । भुज्यन इति भोग ।

स्वरवृग्गमिग्रहामल ॥ ७५६ ॥ स्वरान्ताद्वृगमिग्रहिभ्यश्च अल् भवति भव । भूयन भवन वा भव । भवन भय । ज न जय । वरण वर । दरण दर । गमन गम । ग्रहण ग्रह ।

द्रुनुबन्धादथु ॥ ७५७ ॥ द्रुनुबन्धद्धातोरथुर्भवति भाव । टुवपू कम्पि चलन । वेपथु । कम्पथु टुटु उपताप । दवथु । टुवपू । वेपन वपथु । टुणदि समृद्धौ । नन्दथु टुवम उद्गिरण वमथु । टु आश्वि गतिवृद्ध्या । श्वयथु ।

ड्वनुबन्धात्त्रिमक्तेन निर्वृत्त ॥ ७५८ ॥ ड्वनुबन्धद्धातोस्त्रिमम्भवति

तेन धान्यर्थेन निर्वृत्त पाक्न निर्वृत पक्त्रिम। एव करणेन निर्वृत्त कृत्रिम।

याचिविछिप्रछियजिस्वपिरक्षियतां नङ् ॥ ७५९ ॥ एभ्यो नङ् भवति भावे। याच्ञा। छो गत्यां इति छ्न। विश्न। प्रश्न। यज्ञ। स्वप्न। रक्ष्ण। यती प्रयत्ने। प्रयत्न।

उपसर्गे दः किः ॥ ७६० ॥ उपसर्गे उपपदे दासञ्ज्ञकात्किर्भवति भावे। आलोपोऽसार्वधातुके इत्याकारलोप। आदि। आधि। व्याधि। सन्धि:। निधि।

कर्मण्यधिकरणे च। ७६१। कर्मण्युपपदे दासञ्ज्ञकात्किर्भवति अधिकरणे च। वारां धीयन्तेऽस्मिन्निति वारिधि। एव जलधि। वारिधि। अंबुधि। पाथि। अम्भोधि।

कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियाम् ॥ ७६२ ॥ क्रियाव्यतिहारे वर्तमानाद्धातो भाव णच् भवति स्त्रिया। तत्र न वृद्ध्यागम किन्तु वृद्धिरादौ सणि इति वृद्धि। क्रियाव्यतिहारे क्रुश आह्वाने रोदने च। पुन पुन व्यवक्रोशन व्यवक्रोश। व्यवक्रोश एव व्यावक्रोशी। हसि विहसने। पुन पुन व्यवहस्यन व्यवहास। व्यवहास एव व्यवहासी।

अभिविधौ भावे इनण् ७६३ ॥ अभिविधिरिति कोऽर्थ। अभिव्याप्ते साकल्येन क्रियासबन्ध इत्यर्थ। अभिविधौ गम्यमाने धातोरिनण भवति भाव स्वार्थे अण् भवति। कुट कौटिल्ये। सकुटन सकोटिन। सकोटिनमेव साकोटिन वर्तते। एव साराविणम्। साहासिन वर्तते।

षानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ७६४ ॥ षानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्य भावे अङ् भवति स्त्रिया। त्रप त्रपायाम्। क्षम सामर्थ्ये। त्रपा। व्यथ दु समयचलनयो। व्यथा। व्यथ ताडने व्यथा। छिदिर् छिदा। गुह

भवरण । गुहा । स्पृह इप्सायां स्पृहा ।

आतश्चोपसर्गे ॥ ७६५ ॥ उपपद आकारान्ताद्धातोरङ् भवति स्त्रियां । सन्ध्या । सस्था । उपधा । अन्तर्धा ।

रोगाख्यायां वुञ् । ७६६ ॥ रोगाख्यायां धातोर्वुञ् भवति स्त्रियां । प्रवाहिका । प्रच्छर्दिका ।

संज्ञायां च ॥ ७६७ ॥ संज्ञायाञ्च धातोर्वुञ् भवति स्त्रियां । भञ्जा आमर्दने । *उद्दालपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालपुष्पभञ्जिका ।* एवं शालपुष्पप्रवाहिका ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ्वुञ् च वा । ७६८ ॥ प्रश्ने आख्याने अवग म्यमाने धातोरिञ् भवति वुञ् भवति । वाग्रहणात् यथाप्राप्तं च । व का कारिमकार्षी का कारिका का क्रिया का कृत्या । अहं सर्वां कारि मकार्षं सर्वां कारिका सर्वां क्रियां सर्वां कृत्यां । एवं त्वं का कारणाम कार्षी । त्वं का पाचिकामपाक्षी । का पक्तिं ।

नञ्यन्याक्रोशे ॥ ७६९ ॥ नञ्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने धातो रनिर्भवति । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । जीव प्राणधारणे । एवमजीवनिः । जन जनने अजननी- अप्राणनी ...।

युट् ॥ ७७० ॥ नपुंसके भावे युट् भवति । गमनं । हस हसने । हसनं । शयनं । यजनं ।

करणाधिकरणयोश्च ॥ ७७१ ॥ करणेऽधिकरणे च युट् भवति । ओव्रश्च च्छेदने इध्मानि प्रकर्षेण वृश्च्यन्ते अनेन अस्मिन्निति वा इध्मप्रव्रश्चनं । गौः दुह्यते अनयाऽस्यामिति गोदोहनी । सक्तूनि धीयन्ते सक्तुधानी स्थानं । आसनं । यानं । यजनं ।

पुंसि संज्ञायां घः ॥ ७७२ ॥ करणाधिकरणयोश्च पुंसि संज्ञायां घो भवति ।

छादेर्घे स्मन्त्रनक्विप्सु च ॥ ७७३ ॥ छादे ह्रस्वो भवति घ इस् इन त्रन क्विप् एषु परतः । छद षद संवरणे । उर छाद्यते अनेनेति उरश्छद । एवं दन्तच्छद ।

अर्चिशुचिरुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इस ॥ ७७४ ॥ एभ्य इस् भवति । अर्चि । शोचि । रोचि । हवि । सर्पि । छदि । छर्द वमने । छर्दि ।

सर्वधातुभ्यो मन् ॥ ७७५ ॥ छद्म ।

छदिगमिपदिनीभ्यस्त्रन् ॥ ७७६ ॥ एभ्य धा त्रन् प्रत्ययो भवति । छाद्यते अनेनेति छत्र । क्विप तनुच्छत् । गुर्वनेन अनेनेति क्र । शृण्वन्त्यनेनेति श्रव । लीङ् श्लेषणे । लीयन्ते अस्मिन्निति लय ।

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल ॥ ७७७ ॥ कृच्छ्रं दुःख दुर्गेऽर्थे । अकृच्छ्र सुगं सोऽर्थ । एषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् भवति भावे कर्मणि कर्त्तरि च । ईषदप्रयासेन क्रियत इति ईषत्कर कटो भवता । दुष्कर । सुकर । ईषद्बोधं कार्यं । दुर्बोधं व्याकरणं । सुबोधं अध्यात्मं ।

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ ७७८ ॥ ईषदादिषूपपदेषु आभ्यां कर्तृकर्मणो खल भवति । ईषदाढ्यम् भवन ईषदाढ्यंभवं । भवता दुराढ्यंभव । भवता स्वाढ्यंभव । ईषदाढ्य क्रियते ईषदाढ्यंकरो भवान । दुराढ्यंकर । स्वाढ्यंकर ॥

आद्यो न्यदरिद्रातेः ॥ ७७९ ॥ ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो युर्भवति अदरिद्राते ॥ ईषत्पान सोमो भवता । दुष्पान । सुपान । ईषद्दान । दुर्दान । सुदान । ईषद्ग्लाना । दुर्ग्लाना । सुग्लाना ।

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा ॥ ७८० ॥ अलं खलु शब्दयोः प्रतिषेधार्थयोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा भवति। अलंकृत्वा गच्छति। अलंकृत्वा । अलंभुक्त्वा । खलुभुक्त्वा । अलङ्करणेन । खलुकरणेन । अलं भोजनेन । खलुभोजनेन ।

क्त्वामनन्ययमगन्तोऽव्यय ॥ ७८१ ॥ क्त्वान्तम्मन्तं अमन्तं च कृन्मयम् अव्ययानि भवन्ति । अव्ययं चेति विभक्तीनां लुक् ॥

एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ७८२ ॥ एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वक्रियाकाले वर्तमानाद्धातोः क्त्वा भवति । भुक्त्वा व्रजति । स्नात्वा भुङ्क्ते । गत्वा गृह्णाति ।

गुणी क्त्वा सेटरुदादिक्षुधक्लिशकुषगुधमृडमृदवदवसग्रहः ॥ ७८३ ॥ रुदादिक्षुधादीनां च क्त्वा सेड् गुणी भवति ।

उदनुबन्धपूक्लिशां क्वि ॥ ७८४ ॥ उदनुबन्धात् क्लिशश्च इड् वा भवति क्त्वाप्रत्यये परे । देवनं पूर्वं पश्चात्किंचिदिति देवित्वा द्यूत्वा । वृधु वर्धनं पूर्वं पश्चात्किंचिदिति वर्धित्वा वृद्ध्वा । श्रमु श्रम उपशमने । शमित्वा शान्त्वा । श्रमित्वा । श्रान्त्वा । पवित्वा । पूत्वा । क्लेशित्वा । क्लिष्ट्वा ।

व्यञ्जनादेर्युपधस्यावो वा ॥ ७८५ ॥ इश्च उश्च वी । वी उपधे यस्यासौ व्युपधः । व्यञ्जनादेरिकारोकारोपधस्य व्यञ्जनान्तस्य धातोः क्त्वा सेट् गुणी भवति । द्योतित्वा द्युतित्वा । लेखित्वा लिखित्वा ।

तृषिमृषिकृषिवञ्चिलुञ्च्यृतां च ॥७८६॥ एषां क्त्वा सेट् गुणी भवति वा । ञितृषा पिपासायां । तर्षित्वा तृषित्वा । मृष सहने च । मर्षित्वा मृषित्वा । कृष विलेखने । कर्षित्वा कृषित्वा । वञ्चु प्रलम्भने

भातोर्णम् भवति । चूडक इव नष्ट चूडकनाश नष्ट । गुरुरिव अभवत गुरुभावमभवत् । रत्नमिव निहित रत्ननिधायं निहित ।

निमूलसमूलयो' कष ॥ ८०१ ॥ निमूलसमूलयो कर्मणोरुप यो कषतर्णम् भवति । निमूलकाष कषति निमूल कषतीत्यर्थ । समूलकाष कषति समूल कषतीत्यर्थ । अन्नकाष कषति अन्नकषतीत्यर्थ । ओदनमिव पक्व ओदनपाक पक्व । इत्यादि प्रयोगादनुसर्तव्यम् ।

स्त्रियां क्ति' ॥ ८०२ ॥ धातोर्भावे क्तिर्भवति स्त्रियां । घोषवचो श्च इतीति नेट । भूयत भवन वा भूति । नवन नुति । स्तवन स्तुति । वर्धन वृद्धि । धारण धृति । वर्तन वृत्ति । यजन इष्टि । श्रु विश्रवण श्रवण श्रुति । बुध अवगमने बोधनं बुद्धि । करण कृति भ्रमु अनवस्थाने भ्रमण पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घ भ्रान्ति

कृत्वादिभ्योऽपूणाते' क्तः ॥ ८०३ ॥ पूणातिवर्जितादृकारा न्तात्ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेर्नकारो भवति । कृ विक्षेप करण कीर्यन इति वा कीर्णि । गरण गीर्णि ॥ ल्वन लूनि । पूणातेस्तु उराण्चोपधस्य च पूपा लनपूरणयो पूरण पूर्ति । मरण मूर्ति ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ एभ्यो धातुभ्यश्च परस्य क्ते नकारा भवति स्त्रियां । ओहाक त्यागे हान हानि । ज्या वयोहानौ ज्यान ज्यानि । ग्लान ग्लानि ।

संपदादिभ्यः [illegible] क्विप् भवति भाव स्त्रियां । पद गतौ सपद [illegible] ५ ॥

समदन समत्

व्रज् गतौ प्रव्रजनं प्रव्रज्या, इज्या ।

श च ॥ ८०७ ॥ कृञो भावे शो भवति क्यप् क्तिश्च स्त्रियां । क्रियते करणं वा यणाशिषोर्ये इति इकारागमः क्रिया धातोस्तोऽन्त पानुबन्धे कृत्या कृति ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शंसेः प्रत्ययान्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययो भवति स्त्रियां । शंसु विस्तुतौ प्रशंसनं प्रशस्यते इति वा प्रशंसा । प्रत्ययान्तात् बुभूषणं बुभूष्यते इति वा बुभूषा । वच परिभाषणे विवक्षणं विवक्षा । विधित्सनं विधित्सा । पिपतिषणं पिपतिषा । पिपासनं पिपासा । वोभूयनं वोभूया । कण्डूञ् गात्रविकर्षणे । स्वार्थे यण् । कण्ड्वादेर्यण् कण्डूयनं कण्डूया ।

गुरोश्च निष्ठायां सेटः ॥ ८०९ ॥ निष्ठायां सेटः गुरुमतो धातोरप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईहनं ईह्यते इति वा ईहा । ईक्ष दर्शने ईक्षणं ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्तः पर्यपूर्यत ॥ १ ॥
मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यरचयत्सुधीः ॥ २ ॥
क्षीणेऽनुग्रहकारिता समजने सौजन्यमात्माधिके
सन्मानं नुतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥ ३ ॥
सिद्धान्तोऽयमथापि यः स्वधिषणागर्वोद्धतः केवलम्
संस्पर्धेत तदीयगर्वकुहरे वज्रायते मद्वचः ॥ ४ ॥

रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वननितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां पञ्चमो लोप्यो भवति आत्तश्च अद्भवति, यथासम्भवं धुट्गुणे यपि च परे। प्रवत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिषिद्धेटां मकारो लोप्यो भवति वा यपि च परे। प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य।

ये वा ॥ ७९५ ॥ खनि वनि सनि जनामन्तस्य आकारो भवति यकारे वा। खन खनने। प्रखाय प्रखन्य। प्रवाय प्रवन्य। षणु दाने। प्रसाय। प्रसन्य। जनी प्रादुर्भावे। प्रजाय प्रजन्य।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्व इन अय् भवति यपि च परे। प्रशमय्य प्रगमय्य। गण संख्याने विगणय्य।

णम् चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदं ॥ ७९७ ॥ एककर्तृकयोः पूर्वकाले वर्त्तमानाद्धातोर्णम् क्त्वा च आभीक्ष्ण्ये पदं च द्विर्भवति। भोजं भोजं व्रजति। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। पाचं पाचं भुङ्क्ते। पक्त्वा पक्त्वा भुङ्क्ते। दायं दायं तुष्यति। दत्वा दत्वा तुष्यति। पायं पायं तृप्यति। पीत्वा पीत्वा तृप्यति।

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमिञ् ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञ खमिञ् भवति आक्रोशे गम्यमाने। चौरंकारमाक्रोशति। अंधंकारं निरीक्ष्यते। बधिरंकारं शृणोति। पङ्गुंकारं गच्छति।

यावति विन्दजीवोः ॥ ७९९ ॥ यावदित्यनिर्दिष्टवाची यावदित्युपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णम् भवति। यावद्वेदं भुङ्क्ते। यावन्तं लभते तावन्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः। यावज्जीवमधीते, यावन्तं जीवति तावन्तं अधीते इत्यर्थः।

कर्म्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्त्तरि कर्म्मणि चोपपदे

वञ्चित्वा । लुञ्चु अपनयने । लुञ्चित्वा । ऋत इति मौत्रो धातु । ऋर्तित्वा ऋतित्वा ।

थफान्तानां चानुषङ्गिणा ॥७८७॥ थन्तानां फन्तानां चानुषङ्गिणा क्त्वा सेट् गुणीभवति वा । ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । ग्रन्थित्वा ग्रन्थित्वा । ग्रथित्वा ग्रथित्वा । गुफ गुम्फ दृभी ग्रन्थे । गुम्फित्वा । गुफित्वा ।

जान्तनशामनिटा ॥ ७८८ ॥ जान्तनशामनिटा चानुषङ्गिणा क्त्वा गुणीभवति वा । मस्ज मज्जे । मक्त्वा मक्त्वा । रञ्ज रागे । रक्त्वा । रंक्त्वा । भञ्जो आमर्दने । भंक्त्वा भक्त्वा । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । स्वक्त्वा स्वक्त्वा ।

मस्जिनशोर्धुटि ॥ ७८९ ॥ मस्जिनशो स्वरात्परो नकारागमो भवति धुटि परे । टुमस्जो शुद्धौ । मंक्त्वा मक्त्वा । णश अदर्शने । नंष्ट्वा नष्ट्वा । रुदादिभ्यश्च इड वा भवति । नशित्वा ।

इज्जहातेः क्त्वि ॥ ७९० ॥ जहातेरिद् भवति क्त्वा प्रत्यये । हित्वा ।

समासे भाविन्यनञः क्त्वो यप् ॥ ७९१ ॥ अनञ क्त्वान्तेन समासे भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य यपादेशो भवति अभिभूय । अभिभवनं पूर्वं पश्चात्किंचिदिति । अभिभूय स्थितः । विजित्य प्रस्तुत्य । अधीत्य । उपेत्य ।

मीनात्यादिदादीनामाः ॥ ७९२ ॥ मीनातिमिनोतिदीङां दा मागायति पिबति स्यास्यति जहातीनामाकारो भवति यपि परे । मीङ् हिंसायां प्रमाय । डुमिञ् प्रक्षेपणे । परिमाय दीङ् क्षये । दीङ् अनादरे । प्रदाय । दामादि नामा बाधनार्थं । आदाय । निमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय अवसाय । विहाय ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वननितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां पञ्चमो लोप्यो भवति आतश्च अद्भवति, यथासम्भवं गुणवृगुणे यपि च परे। प्रवत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य ।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिषिद्धेटां मकारो लोप्यो भवति वा यपि च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ खनि वनि सनि जनामन्तस्य आकारो भवति यकारे वा । खन खनने । प्रखाय प्रखन्य । प्रवाय प्रवन्य । षणु दाने । प्रसाय । प्रसन्य । जनी प्रादुर्भावे । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्व इन् अय् भवति यपि च परे । प्रशमय्य प्रगमय्य । गण् सङ्ख्याने विगणय्य ।

णम् चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पद ॥ ७९७ ॥ एककर्तृकयोः पूर्वकाले वर्तमानाद्धातोर्णम् क्त्वा च आभीक्ष्ण्ये पद च द्विर्भवति । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पाचं पाचं भुङ्क्ते । पक्त्वा पक्त्वा भुङ्क्ते । दायं दायं तुष्यति । दत्त्वा दत्त्वा तुष्यति । पायं पायं तृप्यति । पीत्वा पीत्वा तृप्यति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमिञ ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञः खमिञ भवति आक्रोशे गम्यमाने । चौरङ्कारमाक्रोशति । अन्धङ्कारं निरीक्ष्यते । बधिरङ्कारं शृणोति । पङ्गुङ्कारं गच्छति ।

यावति विन्दजीवोः ॥ ७९९ ॥ यावदित्यनिर्दिष्टवाची या वदित्युपपदे विन्दतर्जीवतश्च णम् भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावन्तं लभते तावन्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते यावन्तं जीवति तावन्तमधीते इत्यर्थः ।

कर्म्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्तरि कर्मणि चोपपदे

तनु गतौ मननं मतया इत्या।

श च ॥ ८०७ ॥ शो मावे शो भवति वपस्य स्त्रियां क्रिया। क्रीयतं करण वा यणादिशेयें इति इकारागम क्रिया धातोम्नोन्त पानुर न्ये चूत्वा इति ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शंसे प्रत्ययान्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययो भवति स्त्रियां। शमु निस्तुतौ प्रशमन प्रशम्यन इति वा प्रशमा। प्रत्ययान्तात् बुभूषणं बुभूष्यत इति वा बुभूषा। वच परिमाषणे विवक्षण विवक्षा। विधित्सन विधित्सा। पिपतिषण पिपतिषा। पिपासन पिपासा। बोभूयन बोभूया। कण्डूञ् गात्रविकर्षणे। स्वार्थे यण्। कण्डूयणं कण्डूयन कण्डूया।

गुरोश्च निष्ठाया सेटः । ८०९ ॥ निष्ठाया सेट गुरुमतो धातो रप्रत्ययो भवति स्त्रियां। ईंट चेष्टायां ईहन इक्षन इति वा ईहा। ईक्ष दर्शने ईक्षण ईक्षा। एव सर्वमवगन्तव्यम्।

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ॥
कृताया रूपमालाया कृदन्तः पर्यपूर्यत ॥ १ ॥
मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्या वृत्तिं व्यरचयत्सुधीः ॥ २ ॥
क्षीणेऽस्तुप्रकाशिता ममजने मौनव्यगात्माधिके
सन्मानं नुतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥ ३ ॥
सिद्धान्तोऽप्यमथापि यः स्वविषयागमोद्धतः केवलम्
संस्पर्द्धेत तदीयगर्वकुहरे वज्रायते मद्वचः ॥ ४ ॥

इति कातन्त्रस्य रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता।

धातोर्णम् भवति । चूडक इव नष्ट चूटकनाशं नष्ट । गुरुरिव अभवत् गुरुभावमभवत् । रत्नमिव निहितं रत्ननिधायं निहितं ।

निमूलसमूलयोः कषः ॥ ८०१ ॥ निमूलसमूल्यो कर्मणोरुपपदयो कषतेर्णम् भवति । निमूलकाषं कषति निमूलं कषतीत्यर्थ । समूलकाषं कषति समूलं कषतीत्यर्थं । अभ्रकाषं कषति अभ्रंकषतीत्यर्थ. । ओदनमिव पक्व ओदनपाकं पक्व । इत्यादि प्रयोगादनुसर्त्तव्यम् ।

स्त्रियां क्तिः ॥ ८०२ ॥ धातोर्भावे क्तिर्भवति स्त्रियां । घोषवत्योश्च कृतीति नेट । भूयते भवनं वा भूति । नवनं नुति । स्तवनं स्तुति । वर्धनं वृद्धि । धारणं धृति । वर्त्तनं वृत्ति । यजनं इष्टि । श्रु विश्रवणे श्रवणं श्रुति । बुध अवगमने बोधनं बुद्धि । कारण कृतिं भ्रमु अनवस्थाने भ्रमणं. पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घ भान्ति

ऋल्वादिभ्योऽपृणातेः क्तः ॥ ८०३ ॥ पृणातिवर्जिताद्दकारान्ताल्ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेर्नकारो भवति । कॄ विक्षेपे करणं कीर्त्तन इति वा कीर्णि । गरणं गीर्णि ॥ लवनं लनि । पृणातेस्तु उरोष्ठ्योपधस्य च पृ पालनपूरणयो पृरण पूर्ति । मरणं मूर्ति ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ एभ्यो धातुभ्यश्च परस्य क्ते नकारो भवति स्त्रियां । ओहाक त्यागे हान हानि । ज्या वयोहानौ ज्यानं ज्यानि । ग्लानं ग्लानि ।

संपदादिभ्यः क्विप् ॥ ८०५ ॥ सम्पदादिभ्य क्विप् भवति भावे स्त्रियां । पद गतौ संपद्यते संपदनं वा संपत् । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥ संसदनं संसत् । परिषदनं परिषत् ।

व्रजयजोः क्यप् ॥ ८०६ ॥ आभ्यां भावे स्त्रियां क्यप् भवति ।

व्रज् गतौ व्रजन व्रज्या इज्या ।

श च ॥ ८०७ ॥ कृञो भावे शो भवति क्यप् स्त्रियां क्रिया । क्रीयते करण वा यणादिकेऽर्थे इति इकारागम क्रिया धातोर्म्नोन्त पानुन्ये कृत्या कृति ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शसे प्रत्ययान्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययो भवति स्त्रियां । शसु स्तुतौ प्रशसन प्रशस्यते इति वा प्रशसा । प्रत्ययान्तात् बुभुक्षण बुभुक्ष्यते इति वा बुभुक्षा । वच परिभाषणे विवक्षण विवक्षा । विधित्सन विधित्सा । पिपतिषण पिपतिषा । पिपासन पिपासा । बोभूयन बोभूया । कण्डूञ् गात्रविकर्षणे । स्वार्थे यण् । कण्डूयेण् कण्डूयन कण्डूया ।

गुरोश्च निष्ठायां सेट: ॥ ८०९ ॥ निष्ठायां सेट गुरुमतो धातो रप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईहन ईह्यत इति वा ईहा । ईक्ष दर्शने ईक्षण ईक्षा । एव सर्वमवगन्तव्यम् ।

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्तः पर्यपूर्यत ॥ १ ॥
मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यरचयत्सुधीः ॥ २ ॥
क्षीणेऽनुग्रहकारिता समजने सौजन्यमात्माधिके
सम्मानं मुनभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥ ३ ॥
सिद्धान्तोऽप्यसमापि यः स्वधिषणागर्वोद्धतः केवलम्
संस्पर्धेत तदीयगर्वकुहरे वज्रायते मद्वचः ॥ ४ ॥

इति कातन्त्रस्य रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

अत्र उपयुक्ताः श्लोकाः ।

आख्यातं श्रीमदाद्यार्हत्प्रभोर्जेजीयते भुवि ।
यत्प्रसादाद् व्याकरणं भवेत् मर्त्यार्थसाधकं ॥ १ ॥
अकारादिहसीमानं वर्णाम्नायं वितन्वता ।
ऋषभेणार्हताद्येन स्वनामाख्यातमादितः ॥ २ ॥
तथाहि,
अ एव स्वार्थिकेणाऽका ताद्दग् ऋ ऋषभाभिधा
तदादिर्ह्लावधिः पाठोऽकारादिहसीमकः ॥ ३ ॥
अः स्वरे कश्च पर्येषु रादिर्य स तु हान्वितः ।
अकारादिहसीमाख्ये पाठेऽर्ह मगल पद ॥ ४ ॥
यत्रार्हपदसदर्भाद वर्णाम्नायः प्रतिष्ठितः ।
तस्मै कौमारशब्दानुशासनाय नमोनमः ॥ ५ ॥
ब्राह्म्या कुमार्या प्रथमं सरस्वत्याप्यधिष्ठित ।
अर्हं पद् सस्मरत्या तत् कौमारमधीयते ॥ ६ ॥
कुमार्या अपि भारत्या अङ्गन्यासेप्ययं क्रमः ।
अकारादिहपर्यंतस्ततः कौमारमित्यदः ॥ ७ ॥

